

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі ұсынған

Т.Н.Ермекова, Г.Б.Тоқтыбаева, Н.Ә.Дүсіпова

ҚАЗАҚ ТІЛІ

Жалпы білім беретін мектептің 10-сыныбының
жаратылыстану-математикалық бағытына арналған оқулық

10

ӘОЖ 373.167.1
КБЖ 81.2 Қаз-922
Е 69

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының сарапшыларымен келісілді

Е 69 Ермекова Т.Н.
Қазақ тілі: жалпы білім беретін мектептің 10-сыныбының жаратылыстану-математикалық бағытына арналған оқулық./ Ермекова Т.Н., Тоқтыбаева Г.Б., Дүсіпова Н.Ә. – Нұр-Сұлтан: «Арман-ПВ» баспасы, 2019. – 176 бет.

ISBN 978-601-318-222-3

Оқулық жалпы орта білім беру деңгейінің 10-сыныбының жаратылыстану-математикалық бағытына арналған «Қазақ тілі» пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасы бойынша жазылды.

Оқулықта оқушылардың дүниетанымын кеңейтіп, алған білімдерін өмірде қолдана білуге машықтандыратын, сонымен бірге қосымша ізденісті, қазіргі ақпараттық технологияның кең мүмкіндіктерін пайдалануды, шығармашылықпен жұмыс жасауды қажет ететін тапсырмалар қамтылды.

ӘОЖ 373.167.1
КБЖ 81.2 Қаз-922

ISBN 978-601-318-222-3

© Ермекова Т.Н.,
Тоқтыбаева Г.Б.,
Дүсіпова Н.Ә., 2019
© «Арман-ПВ» баспасы, 2019

Барлық құқығы қорғалған. Баспаның рұқсатынсыз көшіріп басуға болмайды

Оқулықта қолданылған шартты белгілер

Оқылым. Ұсынылған тақырып негізінде мәлімет беретін мәтіндермен танысып, мәтін жанры мен негізгі мәселені айқында.

Тыңдалым және айтылым. Қосымша CD дискіде берілген материалдарды тыңдап, оны өз сөзіңмен жеткізуге, ой қорытындысын жасауға дағдылан.

Ойгүрткі. Оқылым айдарында берілген мәселеге қатысты өзіңнің білім қорың мен ойлау жүйіріктіңді көрсет.

Жазылым. Оқылым және тыңдалым материалдары негізінде өз ойыңды жазбаша сауатты жеткізуге тырыс.

Ереже. Әдеби тіл нормалары бойынша анықтамалар берілді. Анықтамалармен танысып, мұқият зерделе, оларды іс жүзінде дұрыс қолдануды үйрен.

Әдеби тіл нормалары. Грамматикалық, тілдік материалдар бойынша берілген жаттығулармен жұмыс жасап, өз біліміңді көрсет.

Сұхбат. Түрлі тақырыпта сұрақ-жауап түрінде тілдік қарым-қатынасқа түсу арқылы пікірлесу мәдениетіңді қалыптастыр.

Гибратты сөз. Тағылымы мол даналық сөздерден тәлім ал.

Артық болмас білгенің. Тақырып жөніндегі тың деректер, қызық мәліметтермен таныс. Ол да сенің білім көкжиегіңді кеңітеді.

Ізденімдік тапсырма. Шығармашылық сипаттағы ақпараттық деректерді іздеп тауып, зерттеу жүргіз.

Жағдаяттық тапсырма. Түрлі жағдаяттарда шешім қабылдауға дағдылан. Шығармашылығың мен белсенділігіңді арттыруға ұмтыл.

Үй тапсырмасы. Тақырып бойынша алған білімің негізінде үйде өз бетіңше ізденіп, тапсырманы орында.

Ойталқы. Пікірталас арқылы белгілі бір мәселе жөнінде сөйлеу тіліңді дамытуды қолға ал.

Назар аудар

Электронды қосымша жүктелген CD қолжетімсіз болған жағдайда, қосымшаны *arman-pv.kz* сайтынан тауып, өз компьютеріңе жүктеп алуыңа болады

Алғы сөз

Қымбатты оқушылар!

Сендер Қазақстан Республикасының азаматысыңдар. Еліміздің мемлекеттік тілі – қазақ тілі. Қазақ тілі – әлемдегі алты мыңға жуық тілдердің ішінде тіл байлығы мен көркемдігі, оралымдығы жағынан алдыңғы қатардан орын алатын тіл. Сондай-ақ ол дүние-жүзіндегі ауызша және жазбаша тіл мәдениеті қалыптасқан алты жүз тілдің және мемлекеттік мәртебеге ие екі жүз тілдің қатарында тұр. Осындай тілдің мұрагері болу, оның грамматикалық құрылымы мен тіл байлығын игеру қандай ғажап!

Қазақ тілі – әуезді тіл. Тіл әуезділігін сақтау үшін орфоэпиялық норманы сақтап сөйлей білу керек, ал сауатты жазу үшін орфографиялық норманы жақсы білу қажет. Бұдан басқа дұрыс сөйлеудің, сауатты жазудың лексикалық, грамматикалық, пунктуациялық нормалары бар. Ана тілінің осындай заңдылықтарын білу, атадан балаға мұра боп қалған бұл тілді келер ұрпаққа жеткізу – сендердің борыштарың.

Қолдарыңдағы «Қазақ тілі» оқулығы қоғамның белсенді мүшесі ретінде қалыптасуларыңа көмегін тигізеді. «Қазіргі қоғам құндылықтары: мәдениет және өркениет», «Индустрияландыру: ұлттық өндіріс», «Адамзат дамуының жаһандық мәселелері», «Адам өмірін сақтау», «Сәулет өнері» сияқты тақырыптар сендердің білімдеріңді толықтырып, ой-өрістеріңді дамытады.

Оқулықтағы кейбір тапсырмалар қосымша ізденісті, қазіргі ақпараттық технологияның мол мүмкіндігін пайдалануды қажет етеді. Мұның бәрі ана тілінің құдіретін сезіндірумен бірге, сендердің тұлға ретінде қалыптасуларыңа ықпал ететінін білгейсіңдер. Сондықтан оқулықтан алған білімдеріңді күнделікті өмірде қолдана білуге, тапсырмаларды шығармашылықпен орындауға тырысыңдар. Бұл оқулық сендердің ана тілін жетік меңгерген, ойын ауызша және жазбаша сауатты жеткізе білетін, туындаған мәселелерді дұрыс шеше алатын, шынайы өмірге бейім, жаңашыл азамат болып қалыптасуларыңа септігін тигізеді деп сенеміз.

I

БӨЛІМ

ҚАЗІРГІ ҚОҒАМ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ: МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ ӨРКЕНИЕТ

СӨЗ МӘДЕНИЕТІ

Бөлімді оқып-білу арқылы сендер:

- қазіргі қоғам құндылықтары – халқымыздың ұлттық болмысын көрсететін мәдениеті, өнері, тілі туралы;
- ұлт, ел болып қалыптасу жолындағы тілдің маңыздылығы, Алаш зиялыларының тіл жайлы көкейкесті ойлары туралы;
- халқымыздың салт-дәстүрлері, рәсімдері мен жөн-жоралғылары, қолөнері, олардың түрлері, бұл өнерді дамытуға ерекше үлес қосқан шеберлер туралы;
- қазақ кино өнері, «Қазақфильмнің» қалыптасып, өркен жаюы, қазақтың таңдаулы фильмдері туралы мағлұмат аласыңдар;
- сөйлеу ағымындағы интонацияның құрамдас бөліктері: әуен, әуез, тембр, қарқын, кідірісті сөйлеу мәнеріне сай қолдану дағдыларыңды қалыптастырасыңдар;
- мәнмәтін бойынша тілдік бірліктерді орфографиялық нормаға сай жазуды меңгересіңдер.

Біз әлемдік мәдени құндылықтармен үндес жаңа заманғы қазақтың озық мәдениетін қалыптастыруымыз керек.

(Н.Назарбаев)

§1.

Қоғам құндылығы – халықтың тілі, мәдениеті, салт-дәстүрі

1. «Сұрақтарға жауап беріп, өз ойларыңды ортаға салыңдар.

1. «Құндылық» дегенді қалай түсінесіңдер?
2. Қазіргі қоғамдағы басты құндылықтарды атаңдар.
3. Ұлттық құндылықтар қаншалықты маңызды?

2. «ЭКСПО көрмесі аясында этноауыл» аудиомәтінінің (01.mp3) алғашқы бөлігін мұқият тыңдаңдар. Өз білімдеріңе сүйене отырып, тақырыпты жалғастырып көріңдер. Мәтінді аяғына дейін тыңдап, тірек сөздерді жазып алыңдар.

Орфографиялық норма

Орфография дұрыс жазу нормаларын белгілейді. Орфография (грек. *orfos* – «дұрыс», *grapho* – «жазамын») – жазба тілінде пайдаланылатын жазудың тарихи қалыптасқан жүйесі, біркелкі жазуды қамтамасыз ететін ережелер жүйесін жасайтын және зерттейтін тіл білімінің саласы. Қазақ тілінің орфографиясы үш принципке негізделеді:

1. Морфологиялық принцип.
2. Фонетикалық принцип.
3. Тарихи-дәстүрлі принцип.

Морфологиялық принцип – сөздің морфологиялық құрамын ескеріп, морфемалар (сөз және қосымша) құрамында болатын дыбыс алмасуларын ескермей, бастапқы қалпын сақтап жазу. Мысалы: *жамбады, жаңғанда* түрде айтылатын сөздерге ортақ түбір – *жан*, сондықтан *жанбады, жанғанда* деп жазылады. *Жазса, жазшы* (айтуда *жасса, жашшы*) сөздерінде түбір (*жаз*) сақталып жазылады.

Фонетикалық принципте сөздер айтылуы бойынша жазылады, әрбір әріп фонеманы емес, дыбысты білдіреді. *Амангелді, Ботагөз, кітабым (кітап+ым), тарағы (тарақ+ы), сексен, биыл* түрінде жазылады да, фонетикалық транскрипцияға жуықтайды.

Тарихи-дәстүрлі принцип – сөздің бір кезде жазылып қалыптасқан, дәстүрге айналған түрін сақтап жазу. Мысалы, бұған қазақ тіліндегі *хат, хабар, халық, қаһар, жаһан* сияқты сөздерге *х, һ* әріптерін пайдалануды жатқызуға болады.

Қазақ тілінде сөздерді дұрыс жазуда орфографиялық сөздікке сүйенеміз.

3. Тыңдалым мәтінін негізге алып, «Ұлттық құндылықтар – ел бірлігінің негізі» тақырыбында келісу/келіспеу эссесін жазыңдар. Сөз саны – 80–100.

4. Берілген сөздерді орфографиялық принциптерге бөліп жазыңдар, ережесін түсіндіріңдер.

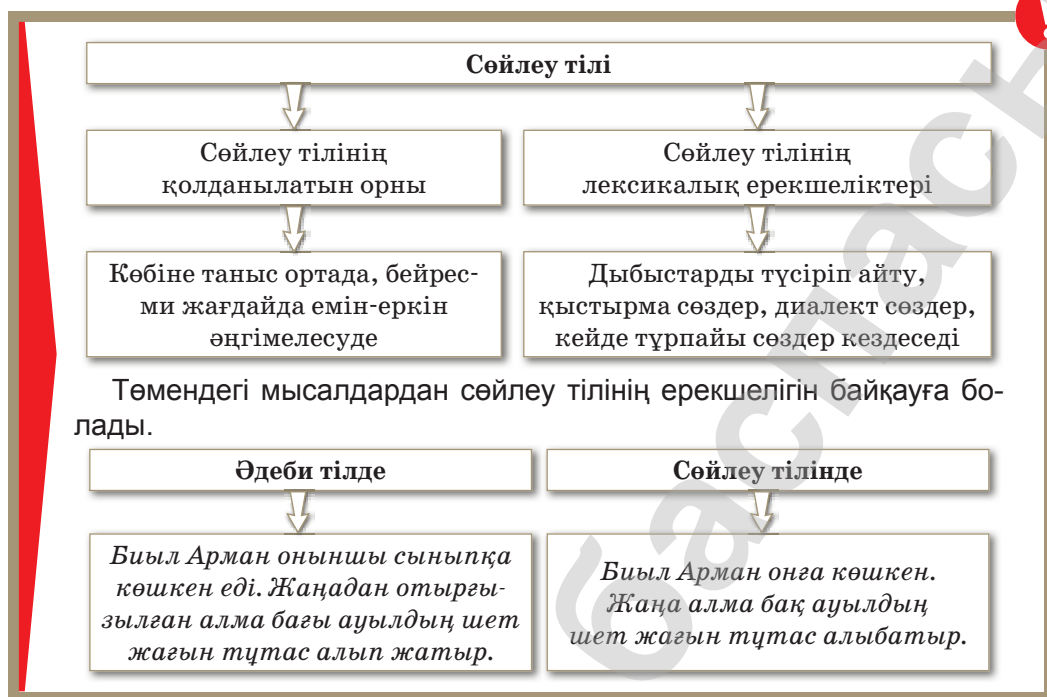
Морфологиялық принцип	Фонетикалық принцип	Тарихи-дәстүрлі принцип

Жазса, сенбі, фестиваль, түнгі, қашанғы, жарқабақ, орынбасар, көзбе-көз, тауып, қан қызыл, құлағы, бозжусан, көк дөнен, жүрегі, белбеу, керек екен, қолғап, самауыр, шәйнек, пәуеске, бөрене, пайда, хат, ес жоқ, жеребе, халық, шкаф, гауһар, бес жыл, он қап, жиһан, қаһарман, колхоз, геометрия, ауа, сәнқой, Досжан, жанкешті, тасжол, стақан, дүйсенбі, қарлығаш, ашудас, сөзжасам, бозкөде, бозша, бүгін, жаздыгүні.

5. Қою қаріппен жазылған сөздердің ережесін еске түсіріп, қандай принцип бойынша жазылғанын анықтаңдар.

1. Төмен сырғанақтаған **бөшкені** бүктетіле тіреп, сілеусін көзі ызғар шаша қарап қалғаны Танабайдың көз алдынан кетпей қойды (Ш.А.). 2. Бейшара несіне жетіседі, мұның **халінде** бетегеден биік, жусаннан аласа тірліктен басқа не бар? (Ш.А.). 3. **Биыл** Қарауыл суы мол тасып, Жидебай, Мұсақұл үстіндегі **кең қорық көк жайқын** қалың шалғын боп келе жатыр еді (М.Ә.). 4. Дәл **бүгін** осы қонысқа жеткенше бұл ауылдар өзге **Шыңғыс бөктерінен** көшкен Бөкенші, Жігітекті қуып жете алмаған (М.Ә.). 5. **Сөйтіп**, қазаннан жаңа түскен ет бір қолдан бір қолға лып-лып етіп, салқындамай, тоңазымай лезде жетіп тұрды (М.Ә.). 6. **Бердіқожаның** көнген хабарын алысымен, Құнанбай қалыңмалды, жыртысты бір-ақ жібертті (М.Ә.). 7. **Көлқайнардың** суы мол болғанымен, кең қоныс емес еді (М.Ә.). 8. Кітап **әпер**, оқысын балаң, қолына, Малды аяма оқу-білім жолына (М.Ж.). 9. Өзіне таныс Буратиген, **Көкүйірім** сияқты **қоныс-құдықтардың** тұсына келгенде, астындағы жарау бестісін ағызып-ағызып алады (М.Ә.).

6. Мәтін мазмұнын сөйлеу тілі стилінде әңгімелеп беріңдер.

Әкем Жүсіпбек жазушы ғана емес, жан-жақты өнер иесі болатын. Ол ғажап етікші, темірден түйін түйетін ұста еді, сонымен бірге музыкалық аспаптарда (домбыра, скрипка, рояль) еркін ойнайтын. Ең негізгісі, нағыз көркемсөз шебері болды. Қолы қалт етсе, жазу үстеліне келіп, тапжылмастан отырып, көп жазатын...

Ақын-аудармашы, көрнекті жазушы, педагог-ғалым ретінде қазақ әдебиеті мен ғылымына қалам қуатын арнағанын мақтан етемін. Бір уақ көңіліме демеу аламын...

(Жанақ Аймауытұлының естелігінен)

7. Берілген екі тапсырманың бірін таңдап, орындаңдар.

1. Сөйлеу тілінің ерекшеліктерін сақтай отырып, «Рухани жаңғыруды өзіңнен баста» тақырыбында сұхбат жазыңдар. Сөз саны – 100–120.
2. Шетелдіктерді еліміздегі «ЭКСПО-2017» халықаралық көрмесіне шақырып, жарнама жасаңдар. Сөз саны – 100–120.

§2.

Ұлттық руханиятымыздың
өзегі – тіл

1. Шахмат аты секілді жүріп отырып, Ғ.Мүсіреповтің ана тілі туралы айтқан ұлағатты сөзін оқыңдар.

Ана	үзеді	ұмытқан
адам	болашағынан	халқының
өткенін	тілін	қол
да	өз	де

2. Мәтінді оқып, негізгі ойды анықтаңдар. Алаш зиялыларын тіл мәселесі не себепті алаңдатқанын, бұл мәселенің әлі де күн тәртібінен түспеу себебін талқылаңдар.

Алаш зиялылары және ұлт тілі

Алаш зиялыларының саяси және рухани күресінің негізгі мақсаты ұлтымызды ұйыстыру, сол арқылы елдігімізді айқындау болды. Әрине, осындай ұлан-ғайыр сауапты істің аясында ана тілімізді сақтау мәселесі тұрды. Алаш қайраткерлері тілдің саяси, қоғамдық һәм рухани үлкен күш, ұлтты біріктіруші қуатты құбылыс екендігін жақсы сезінді. Сондықтан да Алаш сияқты аса ірі қозғалыстың рухани тінінде қазақ тілі мәселесі ерекше орынға ие болды.

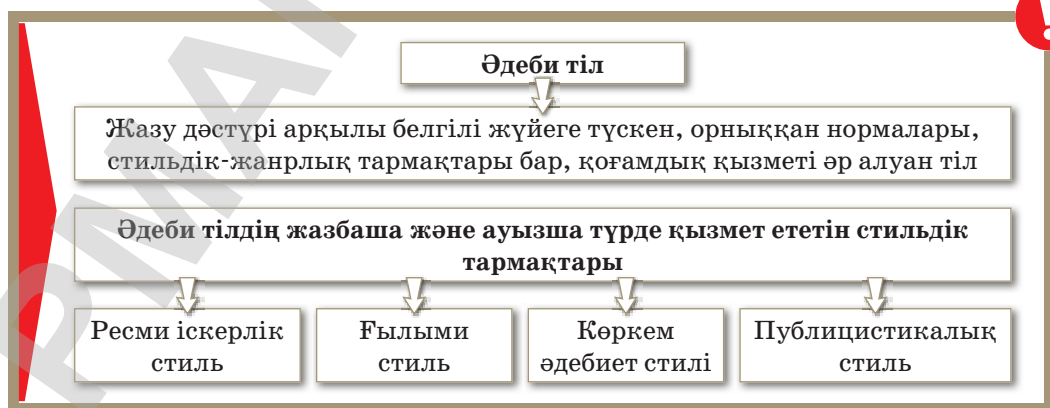
А.Байтұрсынұлы: «Өз тілімен сөйлескен, өз тілімен жазған жұрттың ұлттығы еш уақытта, адамы құрымай, жоғалмайды. Ұлттың сақталуына да, жоғалуына да себеп болатын нәрсенің ең қуаттысы – тіл», – деп, ұлттық рухтың, болмыстың негізі де, арқауы да тіл екендігін алғаш аңғартты.

Ахаңның осы сөзіне орайлас пікірлерді Алаш зиялыларының көпшілігі білдірді. Айталық, Ғұмар Қараштың «Тілді сақтауға мүмкін болғанда, тіл сақталуға тиіс. Біз тілімізді қанша сақтасақ, ұлтымызды да сонша сақтаған боламыз»; Мұстафа Шоқайдың «Ұлттық рухтың негізі – ұлттық тіл»; Халел Досмұхамедұлының «Ана тілін жақсы біліп тұрып, бөтенше жақсы сөйлесең, бұл – сүйініш; ана тілін білмей тұрып, бөтенше сөйлесең, бұл – күйініш. Өз тілін білмей тұрып, жат тілге еліктей беру – зор қате. Бұл оқығандардың һәм оқушылардың есінен шықпауы керек»; Мағжан Жұмабаевтың «Ұлттың ұлт болуы үшін бірінші шарт – тілінің болуы» деген жанашыр ойлары – біздің заманымызға үндес, өзекті пікірлер. Егемен елдің, дербес мемлекеттің мемлекеттік тілі бола тұра, тіліміздің өзінің тұғырына толық қонбай жатқанын ескерсек, Алаш зиялылары өсиетінің бағасы да, маңызы да еселеп артады.

Алаштықтар ана тілін ұлт болмысының басты бөлшегі ретінде қарастырып, әсіресе жас ұрпақ тәрбиесінде алатын орнына ерекше назар аударды. Қазіргі кезде ана тіліміз өрісті тақырыптардың біріне айналып отырса, олардың алғашқы үлгілерін дүниеге келтірген де Алаш қаламгерлері болатын. А.Байтұрсынұлының «Туған тілім», М.Жұмабаевтың «Қазақ тілі», С.Торайғыровтың «Туған тіліме» өлеңдері – қазақ әдебиетіндегі тіл тақырыбында жазылған тұңғыш көркем туындылар еді.

Алаш қайраткерлерінің тіл турасындағы осы көкейкесті ойлары азаттық алған бүгінгі қазаққа да жолбасшылық етуде.

(Ербол Тілешовтің «Алаш зиялылары және ұлт тілі» мақаласынан)

3. Оқылым мәтінінде көтерілген мәселе бойынша өз ойларыңды дәлелдеп, әдеби тіл нормаларын сақтап, келісу/келіспеу эссесін жазыңдар.

Дауысты дыбыстардың жазылуы

Жалаң дауыстылар: а, ә, е, о, ө, ұ, ү, ы, і, э. Барлық буындарда кездесетін дауыстылар: а, е, ы, і. Буын талғайтын дауыстылар: ө, о, ө, ұ, ү. Олар көбіне басқы буында кездеседі: *дәурен, орамал, өсімдік, құлын, бүгін*. Біріккен сөздер мен қос сөздердің екінші сыңарларының басқы буындарында жазылады: *дәрі-дәрмек, Есенәлі, Қызылорда, жән-жосық, өте-мөте, басқұр, кешқұрым, бүрсігүні*.

Қосар әріптер: ё (йо), и (ый, ій), у (ұу, үу), ю (йүу, йүү), я (йа).

Ескерту.

1. Ә, ұ, ү дыбыстары мына сөздердің екінші буындарында жазылады: *сірә, кінә, күнә, куә, іңкәр, күмән, шүбә, зәмзәм, мүсәпір, дүдәмал, Күләш, Күләнда, Күләй; мағлұмат, бұлбұл, мақұл, байғұс; мәжбүр, әңгүдік, дүлдүл*.
2. Сөз басындағы *ж, ш* дыбыстары мен *й* дыбысының ортасында келген *а* дыбысы көбінесе жіңішке *ә* болып айтылады, алайда *а* әрпі жазылады: *жай, жайт, шай*.
3. Алдыңғы буындағы жіңішке дауыстылардың әуенімен жіңішке айтылатын *ә* дыбысының орнына *а* әрпі жазылады: *ләззат* (айтылуы – *ләззәт*), *рәсуа* (айтылуы – *ірәсууә*), *Жәмила* (айтылуы – *Жәмйілә*), *тәкаппар* (айтылуы – *тәкәппар*).
4. *Айуан, хайуан, хайуанат, кейуана, миуа, диуана, қиуа* деген сөздер осы таңбаланғандай жазылады.
5. Қосарлы *ый* әріптері тек *сый, тый* сөздерінде жазылады: *сыйлық, сыйлау, сыйымды, тыйым, тью, тыйылу*.

4. Берілген сөздердің соңғы буындарында *ұ, ү, ө* дыбыстары айтылғанымен, жазылмау себебін түсіндіріңдер.

Жұдырық, жауын, жұлын, құлын, құрық, бөрене, дөңгелек, түлкі, бұғы, жауырын, қауын, ғұмыр, домбыра, дүкен, дүние, жұлдыз, жұмыс, көбік, көгершін, көжек, көде, қоңырау, мүйіз, мойын, мұқият, мұхит, өлең, өрік, өсек, самауыр, соғым, суыр, төсеніш.

5. М.Шахановтың «Рух пен тіл» әнін тауып тыңдап, өлең туралы пікірлеріңді айтыңдар. Ғаламдық мәселелермен байланыстырыңдар.

6. Қазақ тілі туралы ұлт зиялыларының нақыл сөздерімен танысып, «Дербес пікір» айту тәсілі бойынша өз пікірлеріңді айтыңдар.

Өзіндік пікір (ой, идея) – 1 сөйлем	
Дәлел – 2 сөйлем	
Өз пікірін айғақтайтын мысал – 2 сөйлем	
Өз пікіріне қарсы дәлел – 1 сөйлем	
Қарсы дәлелді жоққа шығаратын мысал – 1 сөйлем	
Қорытынды – 2 сөйлем	

Ана тілі – халық болып жасалғаннан бері жан дүниесінің айнасы, өсіп-өніп, түрлене беретін, мәңгі құламайтын бәйте-регі.

(Ж.Аймауытов)

Ана тілінен айырылған адам өз халқы жасаған мәдени мұраның бәрінен құралақан қалады.

(Ғ.Мүсірепов)

Ұлттың тілі – сол ұлттың жаны, жан дүниесі. Ол жүректі соқтыртып тұрған қан тамыры сияқты. Егер де қан тамыры жабылып қалса, жүрек те соғуын тоқтатпай ма?!

(М.Әуезов)

Қазақ тілі – өзінің өткірлігімен бой балқытып, тамыр шымырлатып, жан жүйенді жандырып, құлақ құрышын қандырып, ұғымына қонымды, жүрегіне тиімді, қысылтаяң қатал жағдайға қайрап, ерге, елге медет болатын ең әсерлі, ең әдемі шешен тіл.

(Б.Момышұлы)

7. Берілген екі тапсырманың бірін таңдап, орындаңдар.

1. «Тілдің туы жығылмасын» тақырыбында мақала жазыңдар. Сөз саны – 150. Мақала стилінің әдеби тілдің қай тармағына жататынын анықтаңдар.

2. «РАФТ» стратегиясы бойынша Алаш зиялыларына хат жазыңдар. Сөз саны – 150. Стилін (әдеби тіл, сөйлеу тілі) анықтаңдар.

§3.

Қазақ халқының салт-дәстүрлері

1. Суреттермен танысыңдар, төмендегі сұрақтарға кезекпен жауап беріп, сұхбаттасыңдар. Ойларыңды тиянақтап, өзіндік түсініктеріңді нақты сөздермен келтіріңдер.

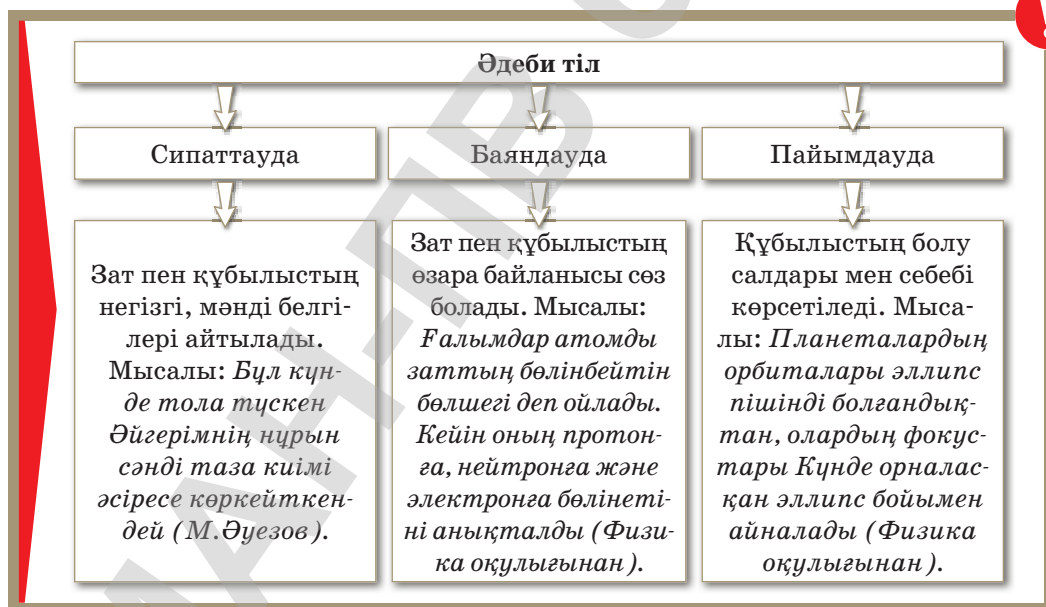
Сандар	Суреттерді пайдаланып, қандай сандық деректерді айта аласыңдар?
Сөздер	Суреттердегі кейбір атаулар қалай пайда болған деп ойлайсыңдар?
Адамдар	Бұл суреттер кімдер үшін пайдалы?
Сезімдер	Осы суреттегі киімдер қандай жағымды/жағымсыз әсер берді?
Табиғат	Қоршаған ортамен, табиғатпен байланысы қандай?
Әрекеттер	Суреттердегі адамдар немен айналысады?
Дыбыстар	Осы суреттерге қатысты қандай әндерді білесіңдер?
Көзқарастар	Суреттердің бірін таңдап, сипаттаңдар.

2. Еркін Шәкірұлының «Қазақ киносындағы салт-дәстүр» мақаласын (02. нр3) аудиожазбадан тыңдап, негізі ойды анықтандар, ғаламдық мәселелермен байланыстырыңдар. «Блум түймедағы» тәсілі арқылы сұрақтар дайындаңдар.

Білу	Қарапайым сұрақтар	Кім? Қашан? Қайда? Қалай?
Түсіну	Анықтауыш сұрақтар	Егер мен дұрыс түсінсем, онда... Менің ойымша, сіз ... дедіңіз.
Қолдану	Тәжірибелік сұрақтар	Қалай қолдануға болады?.. Одан не істеуге/шығаруға болады?..
Талдау	Интерпретациялық (түсіндіруші) сұрақтар	Неге?
Жинақтау	Шығармашылық сұрақтар	Егер... , онда не болады?
Бағалау	Бағалаушы сұрақтар	... қалай қарайсыз?

3. Нақыл сөзді ерекше тембрмен оқып, ой тұжырымын жасаңдар. Әдеби тілдің белгілерін атаңдар.

Жаудан да, даудан да қорықпаған қазақ едім. Енді қорқынышым көбейіп жүр. Балаларын бесікке бөлемеген, бесігі жоқ елден қорқам. Немересіне ертегі айтып беретін

әжелердің азаюынан қорқам. Дәстүрді сыйламайтын балалар өсіп келеді... Қолына кітап алмайды. Үйреніп жатқан бала жоқ, үйретіп жатқан әке-шеше жоқ...

(Б.Момышұлы)

4. Берілген клишелер мен лексикалық құрылымдарды орынды қолданып, Б.Момышұлының пікірі туралы пайымдау эссесін жазыңдар. Сөз саны – 80–100.

Менің ойымша, осы мәселе төңірегінде ойлана келе, өз пікірімнің дұрыстығына көз жеткізу үшін, ақын (жазушы) осылай баяндайды, осы ой шығармасында былай көрініс тапқан, шығарма кейіпкерін еске алсақ, қорыта келе, осындай қорытынды шығаруға болады, жоғарыда айтылған пікірлерді жинақтай келе, келтірілген дәлелдер бізді осы ойға жетелейді, осы тақырыпты талқылауды қорытатын болсақ т.б.

Дауыссыз дыбыстардың жазылуы

1. *Ж, з, к, қ, л, м, н, п, р, с, т, ш* дауыссыз дыбыстары сөздің барлық буындарында кездеседі: *қазақ, заң, момын, күрек, наным, рас, шам, сот, нан* т.б.
2. *Й, ң, һ* дыбыстары сөздің басында (*йод* сөзінен басқа) қолданылмайды, тек сөздің ортасында және аяғында қолданылады: *жаңа, аң, жай, қайрат, қаһар* т.б.
3. *В, ф, ч, ц* дыбыстары қазақтың байырғы сөздерінде қолданылмайды, ал кірме сөздердің барлық буындарында қолданылады: *автор, дифтонг, диспетчер, концерт, цех, матрац* т.б.
4. *Щ* дыбысы қазақтың *ащы, тұщы* деген байырғы сөздерінде ғана қолданылады.
5. *Х* дыбысы араб-парсы тілдерінен және орыс тілінен енген бірқатар сөздерде кездеседі: *хат, хабар, халық, техника, химия*.
6. *Б, в, г, д* дыбыстары қазақтың байырғы сөздерінде сөз аяғында қолданылмайды, тек орыс тілінен енген сөздердің аяғында қолданылады: *актив, отряд, устав, клуб* т.б. Ал *ғ* дыбысы сөздің басында және ортасында келеді: *ғарыш, ағаш, самға* т.б.
7. *Й* дыбысына аяқталған етістікке тұйық етістіктің *-у* жұрнағы жалғанса, бұл екі әріп бірігіп, *-ю* болып жазылады: *той+у=тою, жай+у=жаю*. Ал көсемшенің *-а* жұрнағы жалғанда, бұл екі әріп *я* әрпіне өзгереді: *жой+а=жоя (жоя алмады), жай+а=жая (жая бастады)*.

5. Қ, х әріптері бар сөздердің жазылуын есте сақтай отырып, сөйлем құраңдар.

Қош (болыңыз), хош (иіс), хал (ахуал), қал (дақ), хат, қат (тапшы), бақыт, хабар, рақмет, рақат, барқыт, дарқан, ақырет, халық, хазірет, қошемет, дастарқан, тақсыр, уақыт.

6. Мәтіннен айтылуы бойынша жазылған сөздерді тауып, емле ережесі бойынша түзетіп жазыңдар. Әуен, тембр, қарқын, кідірісті сөйлеу мәнеріне сай қолданып, бір-біріңе оқып беріңдер.

Бір күні Қаражігіт би Қазыбектің үйіне геледі. Әңгімелесіп отырғанда Қазыбек:

– Уа, жігіт, «атадан жақсы ұл туса, елдің туы болады, атадан жаман ұл туса, көштің соңы болады» деп еді. Соның ғайсысы боласың? – дейді.

Сонда Қаражігіт:

– «Ораздының гәрісі қартайғанда қазына болады, шиырлының гәрісі қартайғанда қазба болады» деп еді. Сіз өзіңіз соның ғайсысы боласыз? – депті.

– Иншалла, қазынамыз ғой, – дей беріпті сонда Қазыбек.

– Иншалла, біз елдің туымыз, – депті Қаражігіт.

(«Шешендік шиырлары» кітабынан)

7. Берілген екі тапсырманың бірін таңдап, орындаңдар.
1. «Салт-дәстүр – тәрбие негізі» тақырыбында аргументті эссе жазыңдар. Сөз саны – 150–170.
  2. Орфографиялық сөздіктен *бль, брь, ль, льт, льст, ркс* әріптеріне аяқталған сөздерді тауып, олармен сөйлем құрастырыңдар.

§4.

Қолөнер – сырлы өнер

1. Суреттегі бұйым атауларын топтарға бөліп жазып, «Құндылықтарды жаңғырту – өркендеудің берік діңгегі» тақырыбына пікір алысыңдар.

- Ағаштан жасалатын бұйымдар: ...
- Ұлттық киімдер: ...
- Теріден жасалатын бұйымдар: ...
- Сүйек, мүйізден жасалатын заттар: ...
- Жүннен жасалатын заттар: ...
- Зергерлік бұйымдар: ...
- Ою-өрнек және олардың түрлері: ...

2. «ЭКСПО-дағы ұлттық кәдесыйлар шетелдіктерге қазақ мәдениетін танытуда» (03. тр3) аудиожазбасын тыңдап, «Болжау» кестесін толтырыңдар.

Мәтін бөлімдері	Қандай мәселе көтеріледі? (Не болады?)	Қандай мәселе көтерілді? (Не болды?)

3. Тыңдалым мәтіні бойынша өз білімдеріңе сүйеніп, тақырыпты жалғастырып, сұхбат құрыңдар.

Бірге жазылатын сөздер

1. Тұлғасы өзгертіліп кіріккен сөздер: *бүгін (бұл күн), биыл (бұл жыл).*
2. *Еш, кей, бір, қай, әлде* сөздерімен біріккен есімдік, үстеулер: *ешкім, біржола, әлдеқашан.*
3. Терминдік мәнге ие болған атаулар: *сөзжасам, баспасөз.*
4. Екі-үш түбірден құралған аң-құс, жан-жануар, өсімдік және т.б. атаулары: *қараторғай, бірқазан, алабота.*
5. Екінші сыңары *аралық, ішілік, тану* деген сөздер: *халықаралық, мектепішілік, абайтану.*
6. Бірінші сыңары шеттілдік; екінші сыңары қазақ сөздерінен тұратын біріккен сөздер: *инфрақызыл, фотосурет, автокөлік, аэрошана, агроөнеркәсіп.*
7. Екі-үш сөзден құралған кісі аттары мен географиялық атаулар: *Айнұр, Орынбасар, Екібастұз, Ақсу.*
8. Екінші сыңары *ұлы, қызы* болып келген кісі тегі: *Момышұлы, Сұлтанқызы.*
9. Салт-дәстүр, кәде, жоралғы атаулары: *атұстар, беташар, отқақұяр.*
10. Бірінші сыңары зат есім, кейде етістік, екіншісі *-ты (-ті, -ды, -ді)* немесе *-па (-пе, -ба, -бе)* қосымшалы сөзден тұратын бейнелі тіркестер: *алыпқашпа (сөз), жолсоқты (болу), қағазбасты (болу), пышақкесті (тыйылу).*
11. *Бек, хан, мырза, құл, әлі (әли, ғали)* сияқты сөздермен жасалған есімдер: *Аманғали, Орынхан, Әбдуәлі, Құралбек, Рысқұл, Нұрғали.*

Ескерту:

- титул мағынасындағы *бек, хан, би, мырза* деген сөздер бөлек жазылады: *Абылай хан, Төле би, Құнанбай мырза, Құтлықтемір бек.*
- *ақ, қара, қызыл, қоңыр, сұр, шұбар* сияқты сын есімдер аң-құс, өсімдіктердің түсін айыру үшін қолданылатын болса, бөлек жазылады: *ақ аю, сұр жылан, шұбар бақа.*

Бөлек жазылатын сөздер

1. Анықтауыштық қатынастағы сөз тіркестері: *ағаш көпір, қой қора, қыз бала, ұл бала, асыл тас.*
2. Күрделі сан есімдер, күрделі сын есімдер: *он бір, бір мың тоғыз жүз елу үш, екі жарым, қара ала, ақ құба, ақ сары, қызыл күрең, қара торы.*
3. Күрделі етістіктер; есім, еліктеу сөздермен тіркескен құрама етістіктер: *жаза бер, жазып отыра бер, жүгіре жөнелді, қызмет ет, жәрдем ету, шап ету, лап қою, тап беру, қол шапалақтау, ду ете түсті, баж ету.*

4. Толық мағыналы сөзбен тіркескен шылаулар: *жыл сайын, сабақтан кейін, бұдан бұрын, түске шейін, бар ма екен? қалам мен қағаз, керек қой, халық та, үкімет те, сен ше?*

Ескерту: ұрда-жық, аста-төк, уда-шу тәрізді лексикаланған тіркестер бірге әрі дефис арқылы жазылады.

5. Негізгі сөзге тіркескен көмекші есімдер: *есік алды, үй арты, көпір асты, үстелдің үсті, қала маңы.*

Ескерту: атаулық мағынаға ие болған сөздер бірге жазылады: *сайлауалды (науқан), мектепалды (топ), тіларты (дыбысы), жерүсті (жұмыстар).*

6. Идиомалық, фразеологиялық тіркестердің әрбір сөзі бөлек жазылады: *жолы болды, қой аузынан шөп алмайды, қас пен көздің арасында, қол ұшын беру.*

4. Төмендегі сөздермен сөйлем құрастырып, емлесін есте сақтаңдар.

Атсалысу, бойұру, тісқаққан, көкезу, ақниет, ақкөңіл, бас тарту, қырғи қабақ болу, қол жалғап жіберу, алыпқашпа (сөз), жүрекжұтқан, жүрекжарды (хабар), қағазбасты, кітапқұмар.

5. Төмендегі сөздерді мағынасына қарай кестеге толтырыңдар.

Балық атаулары: айбалық, ...
Ойын атаулары: алтыбақан, ...
Өсімдік атаулары: ағашшырмауық, ...
Зергерлік бұйым атаулары: білезік, ...
Зоологиялық терминдер: айырқұйрық, ...

Ағашшырмауық, шашбау, алтыбақан, айырқұйрық, ақжапалақ, айғыржуа, айдаршөп, айбалық, айнакөз, ақбөкен, өңіржиек, қақпатаc, ақбидай, ақжалбыз, ақжелек, ақтиін, қазандоп, ақкөз, ақсерке, қозыжарыс, білезік, ақшабақ, ақшағала, арқаржусан, арпабас, ащытамыр, итжидек, сартұқыш, өгізтартыс, бұйраторғай, шағыршай, шайжапырақ, шайқурай, шаянмойнақ, шатыршөп, шегіргүл, шерменгүл, ақсүйек, бірқазан, ханталапай.

6. Мәтінді оқып, алған әсерлеріңді талқылаңдар. Тілдік құралдары арқылы стилін ажыратыңдар.

Гобелен өнері туралы не білеміз?

Тоқыма өнері – қолөнердің көнеден келе жатқан түрі. Кілем тоқушы шеберлер қазақтың ұлттық өнеріне өз үлестерін қоса білді. Тоқыма өнерінің түрлері: кілем, алаша, ши тоқу, гобелен өнері – жылдан жылға дамып келеді.

Суретті кілем – гобелен өнерінің шығу тарихы XV ғасырдан басталады. Ең алдымен Франция, Италия, Германия елдерінде дамыды. Кейіннен Балтық жағалауында, Кавказ және Ресей елдерінде кең өріс алды. Гобелен тоқуға кендір жіп, су өсімдіктері және жүннен иірілген жіп пайдаланылады. Балтық жағалауы суретшілері гобелен тоқуда көбінесе табиғат көрінісін белгілесе, Кавказ гобелен тоқымашылары тарихи оқиғалар мен эпостарды бейнеледі. Ресей суретшілері тақыр кілем үлгісімен суреттер салып тоқыды.

Гобелен өнерінің қазақ қолөнеріне қадам басуы 1970 жылдардан басталды. Осы жылдары біздің елде тақырыптық, терең философиялық мазмұнды көркем туындылардың алғашқы бастамасы қалыптасты. Ұлттық дәстүрлі тоқыма өнері аз уақыт ішінде жаңа сипатқа ие болып, гобелен өнерімен тоғысты.

Құрасбек Тыныбеков (1947–1980) шығармашылығының дамуы тікелей гобелен тоқу өнерімен байланысты. Оның шығармашылық ізденістегі басты жетістігі – классикалық гобелен тоқу дәстүрін ұлттық өнер дәстүрімен сабақтастыруы. Ең алғаш орындаған гобелендері: «Шолпан», «Отбасы», «Көктем», «Тау мен дала» – композициялық құрылымы күрделі, бояу үндестігі басым туындылар еді. Қ.Тыныбеков гобелендер, текеметтер жасау барысында әртүрлі техникада жұмыс істеді.

(«Қазақ ұлттық энциклопедиясынан»)

7. «Ұлттық қолөнерді бүгінгі күні өз кәдемізге жаратып, қолдана аламыз ба?» деген сұраққа өз ойларыңды білдіріп, келісу/келіспеу эссесін жазыңдар. Сөз саны – 80–100.

8. Жақшаны ашып, сөздердің бірге не бөлек жазылу ережесіне сай дұрыс жазыңдар.

1. Бұдан бұрын (еш уақытта) Гүлсары қасқыр үнін естімеген, лезде тұла бойы мұздап, үрей қармап қалды (Ш.А).
 2. Абайдың (ақ маңдайы) кейде Құнанбай жүрісі баяуласа, жол жорғасын салады да, (сары жорға) қатты тайпалып кетсе, амалсыздан желе жөнеледі (М.Ә).
 3. Қаныштың (Қазақ Ғылым академиясындағы) президенттік қасиеттерінің ең зоры – аса талантты және қажырлы, еңбекке төзімді ұйымдастырушы екендігі (М.Ә).
 4. Ана тілін ұмытқан адам өз халқының өткенінен де, болашағынан да (қол үзеді) (F.M.).
 5. Иесі анау үйдің бұрын болған, кісі еді заманында (бақыт қонған) (А.Б.).
 6. Бұл (қара сөз) Абайдың өз тұсындағы күнделікті өмір шындығына қолма-қол қатынасып, (жәрдем етсем) деген талабын көрсетеді (М.Ә).
 7. Мамырбайдың бәйбішесі маң-маң басып, (киіз үйін) қағып-сілкіп, жинатқызып жүрген еді (Ж.А.).
 8. Бұлар хазіреттің қорасына кіріп, асау құнанды ат қораға байлағанда, хазірет өзі көріп, сыйлық екенін іші біліп, (үн қатпаған) болатын (М.Ә).

9. Оқылым және тыңдалым мәтіндері бойынша «Плюс – Минус – Қызықты» кестесін толтырыңдар.

Не ұнады?	Не ұнамады?	Жаңа ақпарат, қызықты фактілер

10. Екі тапсырманың бірін орындаңдар.

1. Гобелен өнеріне үлес қосқан суретшілер туралы мәлімет жинап, эссе жазыңдар. Тақырыбын өздерің қойыңдар. Сөз саны – 150–170.
2. Орфографиялық сөздіктен бірінші сыңары *теле, радио, авто, аэро, агро, авиа, фото, кино, ультра, инфра, электр* сөздерінен жасалған біріккен сөздерді теріп жазып, олармен сөйлем құрастырыңдар.

§5.

Қазақ киносы – қазақ тарихы

1. Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Кинотеатрға жиі барасыздар ма?
2. Қандай жанрдағы кинолар ұнайды?
3. Кинодан қандай тәлім-тәрбие алуға болады?
4. Отандық кино ұнай ма, әлде шетелдік кино ұнай ма?
5. Қазіргі қазақстандық кинолар туралы пікірлерің қандай?

2. Мәтіндерді оқып, негізгі ойды анықтаңдар. Терминдері мен тілдік оралымдары арқылы мәтіндердің стилін анықтаңдар.

Қазақ кино өнері

Қазақ киносының алғашқы қадамы 1925 жылы жасалды: Қазақстан туралы алғашқы деректі фильм түсірілді. «Ленфильм» студиясының ұжымы қазақтың кино қайраткерлерінің қатысуымен «Амангелді» (1938 ж. Реж. М.З.Левин) көркемфильмін жасады. Бұл фильмнің сценарийін Бейімбет Майлин мен Ғабит Мүсірепов жазған. Қазақ көркем фильмінің тарихы осы туындыдан басталды.

1941 жылы Алматыда көркем фильмдер шығаратын киностудия ұйымдасып, 1944 жылы ол Алматының көркем және деректі-шежірелік фильмдер студиясы (1960 жылдан «Қазақфильм») деп аталды. Қазақ киностудиясы алғашқы ұйымдасқан кезінен бастап 100-ден астам көркем фильм, 500-дей деректі фильм шығарған. Бұл фильмдер тақырыбы жағынан өр алуан. Экранға қазақ халқының өткен өмірін көрсететін, соғыс жылдарында халық батырлары туралы, заманауи тақырыпқа арналған картиналар шықты. Мысалы, «Абай әні» (1946), «Махаббат дастаны» (1954), «Шоқан Уәлиханов» (1957), «Ботагөз» (1957), «Біздің сүйікті дәрігер» (1957), «Менің атым Қожа» (1963), «Атаманның ақыры» (1971), «Қыз Жібек» (1972), «Орман балладасы» (1972) т.б.

Қазақ киносын дамытуға режиссерлер Ш.Айманов, М.Бегалин, А.Қарсақбаев, С.Қожықов; актерлер Қ.Қуанышбаев, Е.Өмірзақов, Н.Жантөрин, С.Қожамқұлов, Ә.Өмірзақова т.б. мол үлес қосты.

(«Қазақ мәдениеті» энциклопедиялық анықтамалығынан)

Ш.Айманов туралы әнші Б.Төлегенованың естелік әңгімесі

Шөкен аға театр өнерімен әуестенді. Қазақ драма театрының сахнасында 20 жыл еңбек етіп, актерлік шығармашылығын шыңдады. 1947–1951 жылдары М.Әуезов атындағы Қазақ академиялық драма театрының бас режиссері қызметін атқара жүріп, шығармашылықпен айналысты. 1954 жылдан бастап кино әлеміне шақырту алып, режиссерлікке бел шеше кірісті. 1959 жылы КСРО Халық әртісі атағын иеленді.

Бүкіл күш-жігерін, дарынын қазақ киносына жұмсады, қазақ киносының алғашқы кірпішін қалады. «Махаббат дастаны», «Алдар көсе», «Біз осында тұрамыз», «Атаманның ақыры», «Атамекен», «Ән қанатында» сынды фильмдерімен халқымызды күллі әлемге танытып, артына өлмейтін мұра қалдырды.

Өте сәтті шыққан киноларының ішінде әйгілі «Біздің сүйікті дәрігер» және «Тақиялы періште» атты екі музыкалық комедиясы бар. Сол екі фильмге де шақырту алдым...

«Біздің сүйікті дәрігер» менің шығармашылығымда үлкен рөл атқарды. Фильм бүкіл Кеңес Одағында кең көлемде жүрді, тіпті шетелде де көрсетілді.

1970 жылы «Атаманның ақыры» фильмі үшін Қазақ КСР Мемлекеттік сыйлығы берілді, бірақ сол сәтті өзі көре алмады.

Шөкен Аймановтың қазақ киноөнері үшін сіңірген еңбегі ұлан-ғайыр.

(Меруерт Илиясова)

«Алмас қылыш»

Көрнекті жазушы І.Есенберлиннің «Алмас қылыш» романы желісімен қойылған кинодастанды түсіруге 500-ге тарта адам, 100-ге жуық актер жұмылдырылды. Фильм XV ғасырдың орта тұсын, Әбілқайыр хандығынан бөлініп, Керей мен Жәнібектің Жетісуда өз ұлыстарын құрған сәтін суреттейді.

Рүстем Әбдіраш, қоюшы-режиссер:

– І.Есенберлиннің үш томдық трилогиясының бірінші кітабын негізге алдық. Бірақ фильм тұтас кітаптағыдай болған жоқ. Себебі Ілияс ағамыз кітапты жазған кезде тарихи деректердің кейбірі болмаған. Кеңес идеологиясына сай көп нәрсе

айтылмады. Сондықтан біз тарихи оқиғаларды қайтадан қалпына келтіруге тырыстық.

Қайрат Кемалов, Керей ханның рөлін сомдаған актер:

– Берісі қазақ тарихы, әрісі жалпы түркі, Еуразия көшпенділер тарихы мені бұрыннан қатты қызықтыратын. Сондықтан бұл рөл менің мойныма жүктелгенде өте қатты қуандым. Бірақ ұлы тұлғаның сахналық бейнесін жасау оңай болған жоқ. Іздендік...

Дефис арқылы жазылатын сөздер

Дефис – орфографиялық, ал сызықша пунктуациялық таңбаға жатады. Сондықтан дефис келген жерде кідіріс жасалмайды. Бұл – оның сызықшадан ажыратылатын басты белгісі. Екіншіден, дефис сызықша секілді сөйлемнің мазмұнына әсер етпейді. Үшіншіден, шартты түрде алғанда, дефис сызықшадан қысқа болады.

Дефиспен жазылатын сөздер:

- 1) қос сөздер: *ата-ана, құрбы-құрдас, ауыл-аймақ*;
- 2) екі сөзден тұратын ғылыми дәреже, атақ не мамандықты көрсететін атаулар: *вице-министр, корреспондент-мүше*;
- 3) қосалқы мүшелі күрделі атаулар: *кафе-бар, телефон-автомат*;
- 4) цифрмен жазылған реттік сан есімдер: *58-үй, 65-пәтер, 8-қатар, 12-орын*;
- 5) -ақ, -ай, -ау, -ды (-ді, -ты, -ті), -мыс (-міс) шылаулары: *айтқан-ды, балам-ай, естіпті-міс*;
- 6) кейбір одағай сөздер: *моһ-моһ, құрау-құрау*;
- 7) түркі, парсы т.б. халықтар есімдерінің соңында келетін *паша, бей, заде, оғлы* сынды есімдер: *Осман-паша, Хамза-заде*;
- 8) араб халықтары есімдерімен келетін *әл, аш, ар, аз, әд, бен* сияқты элементтер: *әл-Фараби, Рашид әд-Дин*;
- 9) басқы әріптермен қысқарған сөзге, цифрмен жазылған сан есімге, жеке әріп түрінде алынған объектіге жалғанатын қосымшалар: *БҰҰ-ға, 450-ден, 50%-ін*;

Ескерту:

- рим цифрынан кейін дефис қойылмайды: XXI ғасыр, IV курс.
- күрделі құрама атаулар жасайтын кейбір көмекші сөздер (*ат, ас, әл*) сөз басында келсе, бас әріппен, сөз ортасында келсе, кіші әріппен, дефис арқылы жазылады: *Әл-Фараби даңғылы. Институт әл-Фараби даңғылында орналасқан.*

Бас әріппен жазылатын сөздер

Төмендегі жағдайларда бас әріппен жазылады:

- 1) жалқы есімдер: *Қызылорда, Абылай, Талас өзені, Шолпан жұлдыз;*
- 2) жоғарғы мемлекеттік қызмет атаулары мен құрметті атақтар: *Президент Әкімшілігі, Халық Қаһарманы;*
- 3) мемлекет, республика, жоғарғы мекемелер мен ұйымдар атауларының әр сөзі: *Қазақстан Республикасы, Біріккен Ұлттар Ұйымы;*
- 4) нүкте, сұрау, леп белгілерінен кейінгі сөйлемнің бірінші сөзі, өлеңнің әрбір жолы: *Жанұя – шағын мемлекет, Мен – президент, сен – премьер (Қ.Аманжолов);*
- 5) кісі аттарымен қабаттаса айтылатын тұрақты эпитеттері бар жалқы есімдер: *Жаяу Мұса, Ер Төстік, Қыз Жібек;*
- 6) бас әріптермен қысқарған сөздер: *БҰҰ, ТМД;*
- 7) түрлі мекемелер, білім-ғылым орындарының күрделі атауларының бірінші сөзі: *Павлодар мемлекеттік университеті;*
- 8) мифологиялық кейіпкерлердің, әулиелердің аттары: *Бекет ата, Арыстан баб (баба), Ойсылқара, Зеңгібаба;*
- 9) мал, құс, ит т.б. қойылған аттар: *Байшұбар, Тайбурыл, Бөрібасар;*
- 10) маңызды тарихи оқиғалар, мерекелердің аттары: *Ұлы Отан соғысы, Ақтабан шұбырынды, Жеңіс күні;*
- 11) орден, медаль аттары; құрметті атақтардың бірінші сөзі: *«Құрмет» ордені, «Барыс» ордені, «Күлтегін» медалі;*
- 12) ресми құжаттардағы шартты атаулар: *Жоғары мәртебелі Президент мырза, Елбасы;*
- 13) көше, алаң, парк, шоссе, көпір, жол және т.б. аттарының бірінші сөзі: *Жібек жолы көшесі, Республика алаңы;*
- 14) кітап, газет, журнал аттары: *«Қартқожа» романы, «Ана тілі» газеті;*
- 15) рудың аты жалқы есімнің алдынан келетін тұрақты эпитеттің орнында жұмсалса: *Қызылқұрт Теке би, Қаракерей Қабанбай.*

Тасымал

Жазып келе жатқан жолға сыймаған сөз буын жігіне қарай тасымалданады: *ба-лу-ан, тәр-бие, өне-ге-лі.* Тасымалданбайтын сөздер:

- 1) бір буынды сөздер: *спорт, ұлт;*
- 2) бас әріптен қысқарған сөздер: *ИНЕУ, ҚазҰПУ;*
- 3) қысқартылған кісі есімін фамилиядан айырып тасымалдауға болмайды: *М.Әуезов, С.Мұқанов;*
- 4) қысқарған шартты белгілерді цифрдан бөліп тасымалдауға болмайды: *5 м, 30 м;*
- 5) сөздің жалғыз әрпін қалдырып тасымалдауға болмайды: *і-лім, а-на.*

3. Сөйлемдердегі дефистің неге, қандай жағдайда қолданылғанын түсіндіріңдер.

1. Киіз үйлердің жанында адамдар әңгіме-дүкен құрып отыр (*Ш.А.*). 2. Жидебайға қайтардың алдында Абай әкесінен көші-қон жайын сұрастырған (*М.Ә.*). 3. Ауыл үстінен қашқандарын иттер қуып, Ботақан бойы азан-қазан болды (*М.Ә.*). 4. Азын-аулақ қойлар мен төртті-бесті ірі қараның айналасында қатын-қалаш, кәрі-құртаң, ер-азамат көп-көптен келеді (*М.Ә.*). 5. Үлкен күміс қапсырмамен бір-ақ жерден түймелеген камзолының қынама белі желмен болымсыз тербеледі (*Д.Ә.*). 6. Ол – ашаң жүзді, мұрынды, жұмыр ақ саусақты Фан-Штейн еді (*Ғ.М.*). 7. Бала у-шу, малай қиқу, мал маңырап, ит жаң-жұқ (*Ж.А.*). 8. Жасыбай көлі сол таудың қойнауында қызылды-жасылды кәрден кесеге құйып қойған зәмзәм суындай мөп-мөлдір (*Б.М.*).

4. Сөйлемдердегі бас әріппен келетін сөздерді анықтап, жазылу себебін түсіндіріңдер.

1. аздан соң ербол абайлардан бөлініп, көлқайнарға қарай тартып кетті (*М.Ә.*). 2. қасым пішенбаев көмір тапқаннан кейін, ол баянауыл, қарқаралы жерлерін сонау балқашқа дейін иемденіп алады. 3. ұлы сібір теміржолының салынуына байланысты ХІХ ғасырдың аяқ кезінде екібастұз көмірін пайдалану үшін «воскресен тау-кен акционерлік қоғамы» ұйымдасады. 4. павлодар қаласына таяу, ертістің сол жақ жағалауындағы воскресенская пристанына екібастұздан тар табанды теміржол тартылды да, сол жолмен екібастұз көмірін деров ертіс арқылы омбыға тасытады (*Ә.Нұрш.*). 5. араб басқыншылығынан кейінгі кездегі қараханид кезеңінің тілдік ерекшеліктерін сипаттайтын жазба материалдарға жүсіп баласағұнның «құтадғу білік» атты поэмасы, махмұд қашқаридің «диуани лұғат-ат түрік» атты лингвистикалық еңбегі, ахмет иүгінекидің «һибат-уль-хакаик» атты еңбегі, қожа ахмет ясауидің шығармалары («хикметі») жатады (*С.И.*). 6. шығыстың классикалық әдебиетінің қазақша еркін аудармалары, яғни шығыс сюжеттерін қайталап қазақша жырлаған туындылар: «шахнаме», «ләйлі-мәжнүн», «жүсіп-зылиха», «фархад-шырын»,

«ескендір», «мұңлық-зарлық», «сейфүл-мәлік», «бозжігіт», «шахмардан», «шәкір-шәкірат» және т.б. (P.C.).

5. Қажетті клишелер мен лексикалық құрылымдарды қолданып, мәтінді аяқтаңдар. Сөз саны – 80–100.

Шәкен Айманов – қазақ өнерінің шоқтығы биік тұлғасы, талантты актері әрі режиссері. Ол ұлттық театр өнері мен кино саласының қалыптасуы мен дамуы үшін бүкіл ғұмырын арнады...

6. Тасымалдауға болмайтын сөздерді теріп алып, сөйлем құраңдар.

Шекшеката, қиын, айқас, А.Құнанбаев, ақуыз, мәдениет, дүние, айыл, әзіл, Ресей, Сәкен, ақылы, ҚазҰПУ, 5 метр, 2011 жыл, F.Мұстафин, қияр, суыр, киіз, сояу, ағашаяқ, алабұта, ақыл-ес, ашықауыз, белағаш, бесаспап, биялай, буынаралық, кәусар, кейқуат, көкаяз, көзақы, ащыот, ПМУ, 21 кг, 9 т, спорт, ұн, бауырсақ, өлем.

7. Екі тапсырманың бірін орындаңдар.

1. Өздерің көрген қазақ кинофильмі туралы мақала жазыңдар. Сөз саны – 150–170.
2. Жақшаны ашып, сөздерді орфографиялық нормаға сай (бірге, бөлек, дефис арқылы) жазыңдар.

Абыр (күбір), авиа (апат), авиа (зауыт), авто (бекет), авто (жол), ағайын (жегжат), ағаш (үй), ағаш (тарақ), ағаш (көмір), адал (ақы), қалам (ақы), азу (тіс), айыл (тартпа), айыр (көмей), ақ (бата), ақ (бидай), ақ (бөкен), ақ (желек), ақ (жол), алма (ағаш), алма (кезек), арпа (бидай), арпа (шөп), ауыз (су), ауыз (үй), ашық (хат), аэро (сурет), аэро (флот), әзіл (ажуа), әлде (бір), әр (кез), әр (қашан), әулие (әнбие), алмалы (салмалы).

§6.

Сөз мәдениетінің адам қарым-қатынасындағы орны

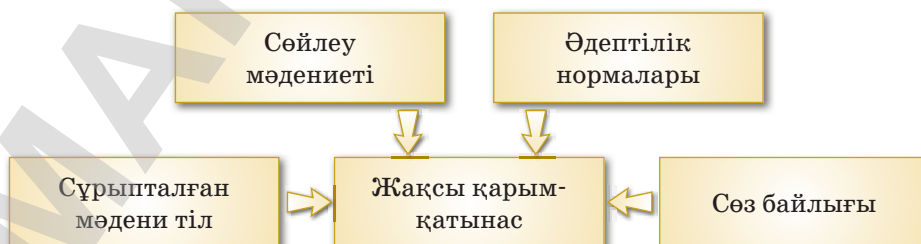
1. Тор көздерден Кей-Қабустың сөз мәдениеті туралы пікірін оқи ала-сындар. Төмендегі сұрақтарға берген жауаптарыңды Кей-Қабустың пікірімен салыстырыңдар.

			сөз	Жақсы сөйлей			
		білген жөн.	сөйлей білу.	білуге үйрен:	өйткені		
	сөз өнері	Адам-заттың	Сөзді	сыпайы,	қандай	әдет-тенсең,	
Бар-лық өнер-ден	жақсы екенін	ең асыл	өз ор-нымен	анық сөйлеуді	сөзді	тіл	соны айта-ды.
		қасиет-терінің бірі –	сөйле.	әдет қылғай-сың,	айтуды		

1. Сөз мәдениеті дегенді қалай түсінесіңдер? Адамдар ара-сындағы қарым-қатынаста сөз мәдениетінің рөлі қандай?
3. Қазақ тілінің қоғамдағы қолданылу аясы, өзіндік орны қандай деп ойлайсындар?

- 2 Мәтіндерді графиктік ақпаратпен толықтырып оқып, негізгі ойды анықтаңдар. Мәтіндерге тақырып қойыңдар.

I

Сөз мәдениеті дегеніміз – «қарым-қатынас құралын қалай игеріп, өмірде қалай пайдаланып жүрміз; оның әрқилы амал-тәсілдерін дұрыс, дәл қолданып, мазмұнды, әсерлі

етіп жұмсай алдық па?» дегенге саяды. Сонымен, сөз мәдениеті – әдеби тілдің грамматикалық, лексикалық, стилистикалық, орфоэпиялық, орфографиялық нормаларын меңгеру, сонымен бірге бейнелеуіш, көріктеуіш амал-тәсілдерді қарым-қатынас жасаудың мақсаты мен мазмұнына сай қолдана білу.

Дұрыс сөйлеп, дұрыс жаза білуге дағдыланған, әдеби тіл нормасына төселген адамның сөйлеген сөзі де, жазғаны да кедір-бұдырсыз жатық шығып жатады. Тіл амалдарын дұрыс қолданып, әдеби тіл нормасын сақтап, одан жөнсіз ауытқымауды сөз жатықтығы деп түсінуге болады. Тіл амал-тәсілдерін дұрыс жұмсауға, сөз жатықтығына ғана қанағат етіп қою жеткіліксіз. Сөйлеушінің сөзі әдеби тілдің нормасына сай дұрыс жұмсалуды және «тілге жеңіл, жүрекке жылы тиетіндей», ой мен сезімді дәл жеткізе алатындай әсерлі болуы да қажет. Тілде толып жатқан амал-тәсілдер бар. Солардың ішінен аса қажеттісін талғап ала білу арқылы ой мен сезімді дәлме-дәл жеткізе білу шеберлігі – сөз мәдениетінің биік шыңы. Мұндай шеберлік, ең алдымен, тіл амалдарын әдеби тіл нормасына сай дұрыс қолданудан, сөз жатықтығынан басталады. Сондай қасиетке ие болғанда ғана сөйлеуші, жазушы сөз байлығы, сөз тазалығы, сөз дәлдігі, сөз әсерлілігі тәрізді сапалармен тыңдаушысын я оқушысын баурап алады.

(Н.Уәли)

II

Қазақтың қарапайым қарым-қатынас түрлерінен бастап барша болмысына дейін айқын көрініс тауып отыратын нәрсе бар. Ол – сұхбаттасқан адамның жан дүниесін тануға деген құлшыныс, сырласының жүрек түкпіріндегі мұң-сырына ортақтасуға деген бейімділік.

Халқымыздың қарттықты құрметтейтін, жастықты үкілейтін, қайырымдылықты қастерлейтін игі дәстүрі және балаға мейірім, атаға қамқорлық, ағаға ізет, ініге ілтипатты кие тұтатын рухани өміршеңдігі – осының бәрі әдептіліктің, мәдениеттің басты көрінісі емес пе?

Халқымыз анасын ардақтаған, қызын аялаған, жақсы сөз айтып, көңілін тасытпаса, қатты сөйлеп жасытпаған.

Қазақ – жан баласын жатсынбайтын, өзгенің түсінік-пайымына түсіністікпен қарайтын ел.

Қазақ халқы – болмысынан турашыл, адал, жомарт, батыр, қайсар, өжет ел. Бұл қасиеттер қазақтың қоғамдық өміріне әсер етіп, таңғажайып өмір салтын қалыптастырды.

Бұл өмір-салт – қазақ мәдениетінің мәйегі. Ал қазақ мәдениеті – әрбір қазақ адамының рухани тірегі.

(«Әдептілік қағидалары» кітабынан)

Ауызекі сөйлеу стилі

Күнделікті қарым-қатынас, негізінен, ауызекі тілдесу арқылы жүзеге асады. Ауызекі сөйлеу барысында өзіндік мақсат, тілдік құрылым, қолданыс ерекшеліктері байқалады.

Мақсаты: кеңесу, көзбе-көз тілдесу, пікірлесу, ой бөлісу.

Қолданылу аясы: еркін әңгіме – сұхбат, дауласу, көпшілік алдында сөйлеу.

Стильдік сипаты: сөздер мен сөз тіркестерін еркін қолдану, даярлықсыз өткізілуі, ым-ишара қолдану.

Сөйлеу тілінің ерекшеліктері, тілдік амал-тәсілдері:

- лексикалық ерекшеліктері: қарапайым, бейтарап, диалект, кәсіби, ауыспалы мағынадағы бейнелі сөздер, метонимия, эвфемизм еркін қолданылады;
- фонетика-морфологиялық ерекшелік: дыбыстар түсіріліп, сөздер кейде қысқартылып айтылады, оқшау сөздер мен эмоционалды-экспрессивті сөздер қолданылады;
- синтаксистік ерекшеліктер: сұраулы, лепті, толымсыз, риторикалық сұраулы сөйлемдер қолданылып, диалогке құрылады.

3. Мәтіннен ауызекі сөйлеу тіліне тән қолданыстарды анықтаңдар.

Бір жұрттың бас әкімі екінші бір байға жолығысып, сөйлесіп тұрғанда, қасынан бір жарлы мұжық өтіп бара жатып, иіліп, бас ұрып сәлем берді дейді. Оған қарсы әлгі әкім одан да төменірек бас ұрып сәлем алды. Қасындағы бай:

– Тақсыр, осыншама жұрттың үстінен қараған әкімсіз, осы бір мұжыққа неге сонша бас ұрасыз? – деп айтты дейді. Сонда әкім:

– Ешбір ілім-білім үйренбеген мұжық сонша иіліп, әдептілігін көрсеткенде, мен одан әдепсіз болып қалайын ба? – дейді.

(*Б.Алтынсарин*)

4. Мәтіндердегі қате қолданылған сөздерді түзетіп, редакциялап, қайта жазыңдар. Себебін кестеге түсіріңдер.

Үлгі:

Қате қолданған сөздер	Себебі
<i>Күлкінішті</i>	«Күлкілі» сөзінің бұзып айтылған нұсқасы.

- а) – Адик, Салтаға кітап керек, сен апара салшы.
 – Күлкінішті. Енді кітап тасып жүрсем сол.
 – Гүл боп айтқанды жасай салсаң қайтеді?
 – Мазамды алмаш. Музыка тыңдап тұрм. Жынды музыка.
- ә) – Автобустың артын аш.
 – Алдымызға бешбармақ келді.
 – Жанұяңыз аман ба?
 – Жасаған жақсылықтарыңызға үлкен рақмет.
 – Сау-салауат болыңыз!
 – Мүмкін емес. Қумашы!
 – Кеше өткеншекте кәшендік.

Шылау және одағай сөздердің жазылуы

Шылау сөздердің жазылуы:

- шылаулардың көпшілігі өздері қатысты сөзден бөлек жазылады. Мысалы: *Күні бойы мұз ойған жігіттің кешке қарай екі алақаны дуылдап жанып кетті* (Ә.Н.).
- ма* (*ме, ба, бе, па, пе*), соң шылаулары жіктік жалғауынан бұрын келсе, оның тұлғасы *-мы* (*-мі, -бы, -бі, -пы, -пі*), *-сын* (*-сін*) болып өзгеріп, сөзбен қосылып бірге жазылады да, одан кейін жіктік жалғауы жалғанады: *барасың ба – барамысың, барған соң – барғасын*. Мысалы: *Мұнда келгесін Ебейсін өзінің дағдылы кәсібіне кірісіп, жұрттың тері-терсегін шай, шекерге айырбастай бастады* (Ә.Н.).
- ақ, -ай, -ау, -ды, -ді, -ты* (*-ті*), *-мыс* (*-міс*) шылаулары дефис арқылы жазылады. Мысалы: *Екі жігіт Еламанды екі жағынан тырп еткізбей сығып ұстап тұрған-ды* (Ә.Н.).

Одағай сөздердің жазылуы:

қайталанып айтылатын одағайлар дефис арқылы жазылады: *құрау-құрау, пай-пай, құр-құр, көс-көс* және т.б.

- 5. Сөз орамдары мен анықтамасын сәйкестендіріңдер. Шылау сөздер мен одағай сөздерді қатыстырып, берілген сөз орамдарымен сөйлем құрастырыңдар. Емлесін түсіндіріңдер.

Сөз орамдары		Анықтамасы
Сәлеметсіз бе?		Мұсылман жұрты амандасқанда қолданылатын сөз орамы
Аман-есенсіз бе?		Жас шамасы бірдей немесе қызмет бабындағы адамдар қарым-қатынасында қолданылады
Ассалаумағалейкүм!		Құрбы-құрдас, достардың амандасуы
Сәлем!		Бір сәттік кездесуден кейін қолданылатын қоштасу түрі
Сау болыңыз!		Алыс сапарға бет бұрғанда айтылатын сөз орамы
Арайлы күндерде жүздескенше!		Көбінесе жасы үлкен адамдардың жағдайын сұрау барысында қолданылады
Сапар сәтті болсын!		Келесі кездесуді асыға күтер сезіммен айтылатын қоштасу

- 6. Ауызша сөйлеуге қойылатын талаптар тізімін жазыңдар. Әуен, тембр, қарқын, кідірісті сөйлеу мәнеріне сай қолданып, бір-біріңе оқып беріңдер.

Үлгі:

Ауызша сөйлеуге қойылатын талаптар:

1. Ойын жағымды сөздермен жеткізу...

- 7. «Әсерлі сөйлеу әсерлі ойлауға ықпал етеді» тақырыбына өз көзқарастарыңның себебін, дәлелдері мен мысалдарын дайындаңдар.

Менің көзқарасым	Дәлелім	Мысал

§7.

Сөйлеу шеберлігі және тіл мәдениеті

1. Ғалымдардың пікірлерімен танысып, тіл мәдениеті, сөйлеу шеберлігі туралы ойларыңды ортаға салыңдар.

Тіл мәдениеті – тілдің қолданыстағы дұрыстығы, заңдылығы, нормалылығы, сөз қолданудағы орындылығы, сөз мәдениеті. Сөздерді бір-бірімен қиюластырып, сөз зергерлері оюлап берген көркемдігі мен әсем өрнегін орнымен қолдану сияқты амал-әрекет.

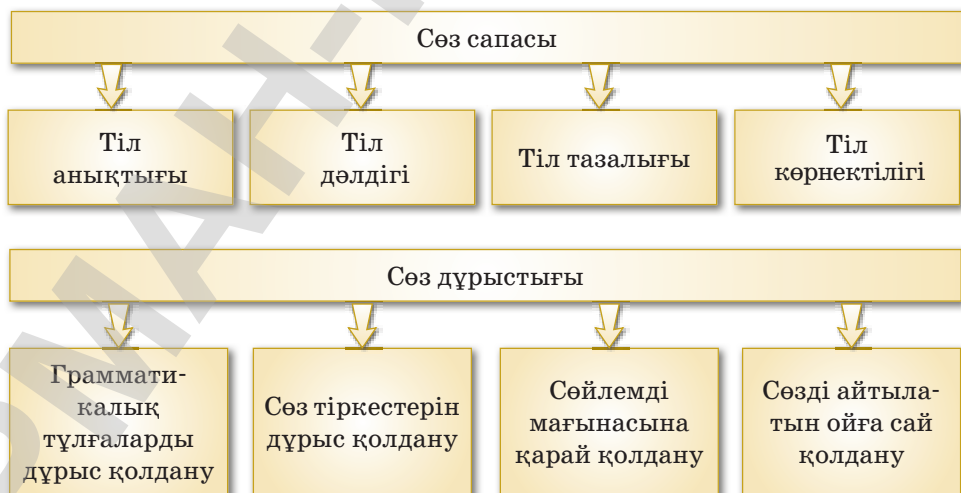
(Р.Сыздық)

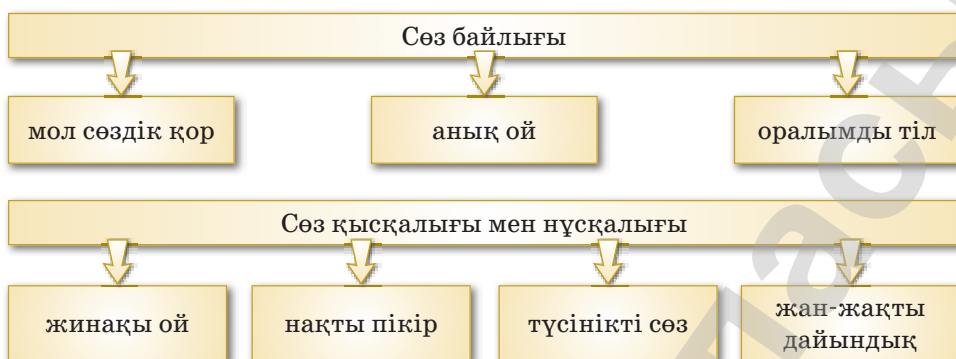
Қиюын тауып қаламасаң, байлауын тауып ұстатпасаң, сөз бөлшектері де сөгіліп кетеді. Ондай сөгіліп кеткен сөз – сөз болмай шығады немесе адамға арнап салған үйің құстың күркесі болып шыққандай, керекті сөз болмай, басқа бір сөз болып шығады.

(Қ.Жұбанов)

2. Сызбамен берілген мәліметтерді мәтінге айналдырып оқыңдар. Мәтіннің стилін, авторын анықтаңдар.

- 3. Қажетті клишелер мен лексикалық құрылымдарды қолданып, оқылым мәтініндегі ақпараттарға «Фишбоун» әдісі арқылы тұжырым жасаңдар.

Балық қаңқасының басына – мәселе тақырыбы, денесінің жоғары бөлігіне – себептері, төменгі бөлігіне – дәлелдер, құйрығына тұжырым жазылады. Бір-біріңнің жасаған тұжырымдарың негізінде ой бөлісіңдер.

- 4. Екі топқа бөлініп, мектепшілік мерекелік жаңалықтар бағдарламасын жасаңдар. Оқушылардың қисынды сөйлеуіне, сөз саптауына мән беріңдер.

1-оқушы – телестудиядағы диктор; жиынтық ақпарат береді.

2-оқушы – тілші; оқиға орнынан ақпарат ұсынады.

Қалған оқушылар – тілші сұхбат алатын куәгерлер.

- 5. Тілді шұбарлау мәселесіне байланысты Б.Момышұлының толғанысын (04. mp3) аудиожазбадан тыңдап, кестені толтырыңдар. Мәтінде көтерілген мәселені талдай отырып, ғаламдық мәселелермен байланыстырыңдар.

Алынған сөйлем	Автордың пікірі	Менің пікірім

- 6. Тыңдалым материалында көтерілген мәселе бойынша ойларыңды дәлелдеп, келісу/келіспеу эссесін жазыңдар. Сөз саны – 80–100.

Қосымшалардың жалғануы

- 1) қосымшалар сөздің соңғы дыбысының, буынының әуенімен үндесіп, бірге жазылады: *біл-ім-ді, дарын-ды, парасат-ты* т.б.
- 2) *-бан, -гер, -кент, -хана, -стан, -еке, -жан, -қар, -кеш, -дар, -кәй, -гәй, -қор, -қой, -мар, -маш, -нікі (-дікі, -тікі), -паз, -тал, -уар, -мен (-бен, -пен)* қосымшалары буын үндестігіне бағынбайды: *мейірбан, еңбекқор, өнерпаз, тілмаш, сөзуар, ділмар, қаскөй, Асеке* т.б.
- 3) жалқы есімдер *й, ш* дауыссыз дыбыстарына аяқталса, *-ев (-ева)*; басқа дауыссыз дыбыстарға аяқталғанда, *-ов (-ова)*; дауыстыларға аяқталса, *-ин (ина)* қосымшалары жалғанады: *Сәтбай+ев – Сәтбаев, Бегалы+ин – Бегалин, Шахан+ов – Шаханов*.
- 4) *-ов, -ев* жұрнақтары арқылы жасалған фамилияларға қосымша түбірдің соңғы буынының жуан-жіңішкелігіне қарай жалғанады: *С.Жүнісовке, С.Исаевтың*.
- 5) әріптерден қысқарған сөздерге қосымшалар оның айтылу әуеніне қарай, ал олардың ішінде дауысты дыбыс болса, сол дыбыстың айтылу әуеніне қарай дефис арқылы жуан не жіңішке болып жалғанады: *ПМПИ-ге, ПМУ-дың, ТУ-144-ке*.
- 6) *күнә, кінә, шүбә, куә, іңкәр, күмән, Күләш, Күлән* сияқты соңғы буынында жіңішке ө әрпі жазылатын сөздерге қосымшалар жіңішке жалғанады, тек барыс, жатыс, шығыс жалғаулары мен етістік тудыратын *-ла* жұрнағы жуан айтылып, жуан жалғанады: *кінәсіз, кінәлі (кінәсіна, кінәлау), куәсі, куәлік (куәға, куәдан), Күләштің (Күләшқа, Күләштан)*.
- 7) *б, в, г, д* дыбыстарына аяқталатын сөздерге дауыссыз дыбыстан басталатын қосымшалар тек қатаң дыбыстан басталып жалғанады: *штаб-тан, педагог-тер, парад-қа, актив-ке, резерв-тік*.
- 8) *ст, сть, зд, сс, лл, мм, тт* дыбыстар тіркесіне біткен сөздер түбір күйінде ешбір өзгеріссіз жазылады да, оларға қосымшалар жалғанғанда, түбірдегі соңғы дауыссыз түсіріліп жазылады: *трест – трес-тің, трес-іне; ведомость – ведомос-қа, ведомосы; съезд – съез-ге, съез-інің; металл – металдар; грамм – граммы; прогресс – прогреске*. Алайда жалқы есімдерде сақталып жазылады: *Донбасс – Донбасстан, Гримм – Гриммге*.
- 9) *ауыл, дауыс* деген бірен-саран сөздерге тәуелдік жалғауы жалғанғанда, дыбысталу ыңғайына қарай *ы, і* әріптері түсіріліп те, түсірілмей де жазыла береді: *ауылы, аулы, дауысы, даусы*.

- 10) п, х дыбыстарына аяқталатын кірме сөздерге дауыстыдан басталған қосымша жалғанғанда, п, х дыбыстары ұяңдамайды: *принцип – принципі, тип – типі, цех – цехы, тарих – тарихы*.
- 11) нд, мп, кт, мб, ск, фт дыбыстарына аяқталған кірме сөздерге қосымша жалғанғанда, түбір мен қосымшаның аралығына дәнекер *ы, і* әріптерінің бірі жазылады: *штамп+ы+лау, факт+і+ге*.
- 12) *Оғ, уг, рк, рғ, нк, нғ, кс, кт, ск, нкт, кль, брь, бль* дыбыстарына аяқталған кірме сөздерге жіңішке қосымша жалғанады: *геологі, педагогтер, ансамбльге, пункті*.
- 13) орыс тілінен енген бірқатар кірме сөздер дыбысталуы қазақша қалыптасқан түрінде жазылады да, қосымшалар сөздің соңғы буынының жуан-жіңішкелігіне қарай жалғанады: *облыс-қа, пойыз-ға, бәтеңке-ге, бөшке-ні, зауыт-қа, тауар-ды*.
- 14) жіңішкелік белгісіне аяқталған сөздерге қосымша буын үндестігі бойынша жалғанады, дауыссыз дыбыстан басталатын қосымша жалғанса, *ь* сақталады; дауысты дыбыстан басталатын қосымша жалғанса, *ь* түсіп қалады: *лагерьге (лагері), дизельді (дизелі)*.

Ескерту: *ль* дыбысына аяқталған соңғы буыны жуан сөздерге дауысты дыбыстан басталатын қосымша жіңішке; дауыссыз дыбыстан басталатын қосымша жуан түрде жалғанады: *магистральді (магистральда), фестивалі (фестивальға)*.

7. Көп нүктенің орнына емле ережесіне сай тиісті қосымшаларды жалғап, жаттығуды көшіріңдер.

1. Жапсарына өрнек жүргізілген көк бояулы оң қабырғадағы үлкен қара сағат күмбір-күмбір қоңырауын соғып, вестибюль... жаңғыртып әкетті (С.Ш.). 2. Етектен жоғары қарай жамырай тартқан қалың қарағайлар да мына альпинис... ұқсап бетті биікке сілтеген (С.Ш.). 3. Он қадамдай алда асфальт... шағылысқан күн сәулесі қашқан қоянның құйрығы төрізді, айнымас бір қашықтықта шапшаң ілгері сырғанап, толқи зырлайды (С.Ш.). 4. Кемпір шалына кінә... қарап отырды да, астыңғы ернін тістеп алып, қолындағы көктеп отырған дүниесімен әуре бола берді (Ш.А.). 5. Алла тағалам сендерге бір бала беріп, соның іңгә... жылаған дауысын естісем, арманым жоқ (Ш.А.). 6. Құтжан өлген соң, осы

көктемде жұрт Жексенді кінә... бастады (М.Ә.). 7. Қарқаралы деген округ... әміршісі – Құнанбай мен осы Майыр (М.Ә.). 8. Жер бетінің 70% -... астамын су басып жатыр. Кей жерде мұхиттың тереңдігі 10 км-... асады («Сурақ және жауап энциклопедиясынан»).

8. Төменде берілген кісі аттарына *-ев, -ева, -ов, -ова, -ин, -ина* қосымшаларының тиістісін жалғандар.

Құнанбай, Айтолды, Амангелді, Сейфолла, Иса, Алтынсары, Қанапия, Аманша, Баймырза, Ғарифулла, Байғали, Байділда, Әбілғазы, Аманғали, Есенәлі, Әбіш, Ақтан, Ысқақ, Жүніс, Бектұр, Әбу, Жүсіп, Сайранбай, Құдайберді, Қасен, Жұмабай, Оралбай, Қали, Көбей, Дулат, Мырзабек, Баймырза, Бекқожа.

9. Екі тапсырманың бірін орындаңдар.
1. Кестені пайдаланып, ақын шеберлігін, сөзінің әсерлілігін анықтаңдар.

Әсер еткен сөздер мен сөз тіркестері	Несімен әсерлі? Ақынның шеберлігі

Поэзия!

Менімен егіз бе едің?

Сен мені сезесің бе, неге іздедім?

Алауыртқан таңдардан сені іздедім,

Қарауытқан таулардан сені іздедім.

Сені іздедім кездескен адамдардан,

Бұлақтардан, бақтардан, алаңдардан.

Шырақтардан, оттардан, жалаулардан,

Сені іздедім жоғалған замандардан.

Сені іздедім досымнан, қасымнан да,

Ақша бұлттан іздедім, жасыннан да.

Сен бе дедім ақ нөсер ашылғанда,

Қызыл-жасыл шұғыла шашылғанда,
Көкжиек пен көкжиек қосылғанда.
Сені іздедім, іздеймін тағат бар ма?
Сені маған егіз ғып жаратқан ба?

(М.Мақатаев)

2. Ақын шеберлігі туралы шағын пікір жазыңдар. Сөз саны – 100–120.

Бабамыздың шоқ басқан табанымен,
Бірдей екен жақсысы жаманымен.
Бір жаманы – тынымсыз көше берген,
Бір жақсысы – қимаған даланы кең.

Бір жаманы – жел сөзге ерген екен,
Бір жақсысы – тілге ерік берген екен.
Бір жаманы – кетпенге орашолақ,
Бір жақсысы – найзагер, мерген екен.

Бір жаманы – кешігіп әліппе ашқан,
Бір жақсысы – күйлері көбік шашқан.
Бір жаманы – қыздарын малға сатып,
Бір жақсысы – сүйгенін алып қашқан.

Бір жаманы – шаруасын мандытпаған,
Бір жақсысы – қулықпен жанды ұтпаған.
Бір жаманы – үйленіп жеңгесіне,
Бір жақсысы – жесірін қаңғытпаған.

Тату-тәтті көршілер шыр бұзбаған,
Бірде тоңып суықта, бір мұздаған.
Бір жаманы – сонда да үй салмаған,
Бір жақсысы – абақты тұрғызбаған.

(Қ.Мырза Әлі)

ТОҚСАН БОЙЫНША ҚАЙТАЛАУ

1. Мәтінді оқып, негізгі ойды анықтаңдар. Мәтін бойынша маңызды деп санайтын үш сұрақ қойыңдар.

Ұлттық мәдениет және салт-дәстүр

Мәдениетті ұлттық салт-дәстүр мен әдет-ғұрыптан бөлек алып қарау үлкен қателікке ұшыратады. Ата-бабаларымыз бірін-бірі сыйлап, соның арқасында рухани құндылықтарды бойларына жинап, ұрпақтан ұрпаққа дарыта білді. Бізге жеткен ұлттық дәстүр мен әдет-ғұрыптың бәрі де осыны аңғартады.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына «Қазақстан-2050» Стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауында: «Дәстүр мен мәдениет – ұлттың генетикалық коды. Патшалықтың, төңкеріс дүмпуі мен тоталитаризмнің барлық ауыртпалығы мен қиыншылықтарына қарамастан, біздің еліміздің аумағында тұратын қазақтар және басқа да халықтардың өкілдері өздерінің мәдени ерекшеліктерін сақтай алды. Тәуелсіздік жылдарында біздің мәдени іргетасымыз беки түсті. Қазақстан – бірегей ел. Біздің қоғамда әртүрлі мәдени элементтер бір-бірімен біріккен және бірін-бірі толықтырып тұрады, біріне-бірі нәр беріп тұрады. Біз өзіміздің ұлттық мәдениетіміз бен дәстүрлерімізді қорғауымыз керек, мәдени игілігімізді бөлшектеп болса да жинастыруымыз керек», – деген болатын. Сондықтан да егеменді ел болып, өз тіліміз бен дініміздің тізгіні өз қолымызға берілгендіктен, мәдениетімізді жабайы көріністерінде жаңғыртуға тырысатындардың жолын бөгеп, оны ата-бабаның салт-дәстүрімен суарып жандандыра алсақ қана, оның ұлттық тарихи бейнесі сомдалмақшы. Қазақ мәдениеті мен салт-дәстүрін, оның тұнып жатқан асыл маржандарын толықтай жинақтап, қазіргі жастарға жеткізу – біз үшін парыз.

(Б.Төлеуғалиұлы)

2. Мәтінді оқып шығындар. Мәтінде көтерілген мәселе туралы ойларыңды «ПСМТ формуласы» бойынша дәлелдендер.

1-сөйлем: «Менің ойымша, ...».

2-сөйлем: «Мен оны былай түсіндіремін: ...».

3-сөйлем: «Оны мынадай деректермен, мысалдармен дәлелдей аламын: ...».

Соңғы сөйлем: «Осыған байланысты мен мынадай қорытынды шешімге келдім: ...».

«Қазақ тілі – бай, таза, іргелі жұрт тілі» деп бәріміз де айтамыз. Бірақ құр бай, таза деумен ғана тіліміз өздігінен сақталып, әдебиетіміз өрбіп кете ала ма? Қай жұрттың тілі болса да, ту басында біздікі секілді таза да бай болған. Бірақ көрші жұрттардың сөзі қосыла-қосыла, жүре бұзылған. Біздің қазақ тілі бұрын ылғалсыз таза болса да, бұл кезде басқа жұрттармен араласа бастадық, басқа жұрттардың оқуын оқыдық.

Бір жағы Бұхар, бір жағы Мекке, Медине, Стамбулдан оқып қайтқандарымыз бар. Бұлардың сөйлеген сөзінде, жазған хатында шет жұрттардың тілі аңқып тұр. Бұлар елге келіп жас балаларды оқытады. Сөйтіп, шет тілдер елдегі жас балаларға жұғады. Жас балалар – келешектегі бір буын халық. Орысша оқығандарымыздың көбі екі сөздің біріне орысша қатынастыруды үйреніс қылып алған. Күні бұрын сақталуына қам қылмасақ, бірте-бірте таза деген қазақ тілінің де бұзылып кететінін осыдан топшылауға болады. Қазақ тілінің мұндай жолмен бұзылып кетуін көбіміз сезбей де қаламыз.

(М.Дулатұлы)

3. Мәтінді оқып шығып, ойларыңды жазындар.

Мен үшін жаңалық болған 3 мәселе	Менің назарымды аударған 1 нәрсе	Мен сенімсіздік танытқан салаға қатысты 2 сөз

Қазақтың той салты

«Түйемұрындық» – жолда отырған ауыл адамдарының ұзатылып бара жатқан қыздың атының ноқтасынан не түйесінің бұйдасынан ұстап, кәде сұрауы. Қыз кәде беруге тиіс.

Кәде алған жұрт оған бақыт тілеп, батасын берген. «Түйемұрындық» – бүгінгі «Арқан керуге» ұқсас ғұрып.

Ескілікте «Шарғы салу» дәстүрі болған екен. Бұл дәстүр бойынша ұзатылған қыз өзінен кейінгі сіңлісіне басына тартатын орамалын береді. Ол – «ендігі кезек сенікі, бақытыңды тап» дегенді білдіреді. Шарғы салынған қызға жеңгелері, замандастары тілек білдіріп, бірге шай ішеді екен.

Ілгеріде «Ілу салу» деген де дәстүр болған. Барған жерінде жаңа түскен келінге үй көрсету ағайынға міндет болған. Жас келін шақырған үйге көйлек, киім-кешек, мата, кілемше сияқты тартуын ала барған. Соны «Ілу салу» деп атаған. Күйеу бала да қайын жұртына барғанда ілу салған. Жас келінге ағайындардың үй көрсету дәстүрі қазір де бар. Дегенмен бұл дәстүр қолданыста «Ілу салу» деп аталмай, «келінді шақырып, шай беріп жіберейік деп едік», – деп, білместікпен, шұбалтып айтып жатады.

(Дайындаған Ж.Аймағанбетова)

4. Мәтіндегі мәліметтер мен пікірлерді өңдеп, сызба, кесте не сурет түрінде сипаттап көріңдер.

Қазақ қолөнерінің өзіндік көпғасырлық шежіресі бар. Халық шеберлерінің қолынан шыққан бұйымдар ХІХ ғасырда Петропавл, Көкшетау, Төменгі Новгород және т.б. қалалардың көрмелерінің көркі болғаны анық. Бұйымдардың дайындалу тәсілі мен жасалу жолдары атадан балаға мирас болып қалып отырған. Сырмақ, текемет, төсеніш, алаша, тұскиіз, кілемдер көздің жауын алар қазақша ою-өрнектермен әсемделіп, жануарлар бейнелері, өсімдіктер суреттері, әртүрлі геометриялық сызулармен өрнектелген. Сонымен бірге ер-тоқымды күміспен, сүйекпен әсемдейтін, қамшы өретін, асыл тастардан бұйымдар жасайтын шеберлер де болған. Ағаш шеберлерінің өнері де өте жоғары бағаланды. Олардың қолынан шыққан бұйымдар сол замандағы өмір салтына, тұрмыс-тіршілігіне байланысты болды. Біртіндеп тұрғылықты өмір салтына көшу олардың өнерлеріне басқаша бағыт бере бастады.

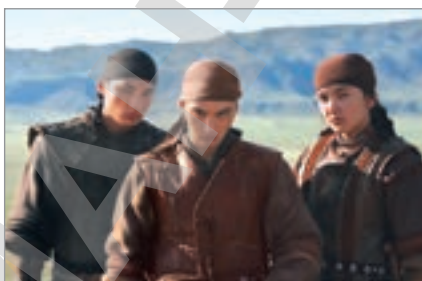
Көне дәстүрлерді көздің қарашығындай сақтап және байыта отырып, халықтық көркем қолөнер кәсібі қазіргі

мәдениеттің айқын құбылысы болып, үй тұрмысының маңызды және бөлінбес құрамына айналды.

Қолөнер туындылары алуан түрлі: әсем әшекейлер мен шағын ойыншықтардан бастап көлемді кілемдерді, тоқыма матадан жасалған жиынтықтарды, шыны, ағаш және металл бұйымдарды қамтиды. Пішіндердің ықшам да мәнді үйлесімі, түстердің жоғары талғамы, өрнектердің әсемдігі, композициялық шешімі – барлығы шебердің көзінің мүлтіксіздігін, қолының дәлдігін және қиялының ұшқырлығын көрсетеді.

- 5. Суреттердегі фильмдер туралы білетін мәліметтеріңді кестеге түсіріңдер.

Фильмнің атауы	Режиссері	Басты кейіпкерлері	Рөлдерде ойнағандар

- 6. Қажетті клишелер мен лексикалық құрылымдарды қолданып, өздерің ұнататын кино кейіпкерлерінің сын-сипатын суреттеңдер.

Түр-әлпеті	Өнері мен таланты	Кинода өзін ұстауы

7. Жамбыл мен Шашубайдың айтысынан берілген үзіндіні талдап, кестеге жазыңдар. Әуен, тембр, қарқын, кідірісті сөйлеу мәнеріне сай қолданып, бір-біріңе оқып беріңдер.

Шашубайдың сөз саптау ерекшелігі	Жамбылдың сөз саптау ерекшелігі

Алматы қаласындағы Байбұлан байдың үйінде көпшіліктің басын қосқан үлкен жиын болады. Бұл жиында ел кезіп, серілік қып келген Шашубай ақын былай өлең бастайды:

Сөйлейді, сөйле десең, бұл Шашубай,
Дәреже өз басыма берген Құдай.
Алматының саңлағын тегіс жиып,
Той қылды компания Байбұлан бай.

Мен келдім Орта жүзден теңізді өрлеп,
Қыдырып сөз қозғадым көлденеңдеп,
Жол басып он сегіз күн зорға жеттім,
Саңлағын Жетісудың көрейін деп.

Біреуді Жамбыл деген мақтайсыңдар,
Жасырып оны қайда сақтайсыңдар?
Ақын болса, тез алдыр, Байбұлан бай,
Әйтпесе ел намысын таптайсыңдар...

Жүрмісің аман-есен, ақын Жамбыл,
Өлеңге жастайынан болған даңғыл.
Үндемейсің, ұнжырғаң түскендей-ақ,
Күн туды не басыңа, тәйір алғыр!

Жамбылжан, танымайсың мен баяғы,
Қолында Асай-Мұсай шал таяғы.
Ағат кеткен сөзім жоқ, отырған көп,
Тең тиер өлеңімнің төрт аяғы...

Жамбыл:

Енді Жамбыл сөйлейді,
Ескен желдей гулейді,

Елірме, батыр, сен, – дейді!..
 Ал Жамбылдан сөз шығар
 Асылдан ұшқан қылаудай.
 Өлеңнің дария кенімін,
 Еділ менен Жайықтай,
 Зырқырап Жамбыл сөйлесін,
 Өрге жүзген қайықтай.
 Сынға түссін сөзіміз,
 Осы отырған халыққа-ай.
 Жетісудың саңлағы
 Тегіс отыр қасымда-ай.
 Ұраным менің Қарасай,
 Қарасайдың ұлымын,
 Айтулының бірімін,
 Нар кілемнің түрімін.
 Қызыл тілін безеген,
 Найзасын тасқа егеген,
 Алды-артыңды буамын
 Сені асырмай кезеңнен!..

(«Шашубай Қошқарбайұлы шығармалары»
 жинағынан)

8. Мәтіндегі құттықтау мағынасын білдіретін сөздерді көрсетіңдер. Өздерің білетін құттықтау сөздердің түрлерін «қандай жағдайда», «кімге», «қашан», «қай жерде» деген жүйемен саралап жазыңдар.

Шымылдық түсірулі. Үй ішіне үш үлкен әйел кірді. Ортадағысы Абайдың үлкен енесі – Алшынбайдың әйелі, семіз, қара бөйбіше. Қасындағы орта жаста, ақ сары әйел – Абайдың өз енесі, Түсіптің қатыны.

– Ал, шешелер, көрімдік!

– Көрімдік кәні!

– Болмаса, балаларыңды көрсетпейміз, беті ұялады! – деп, алғашқы келген келіншектер, күлген бойларында, шымылдықтың шетін ұстады.

– Алыңдар! Көрімдік сендердікі! Бірақ бізге баламыздың жүзін көрсетіңдер, алыңдар! – деп, үлкен бөйбіше қолына шашуын алды. Сол сәтте атлас шымылдық шалқая ашылды. Күйеулер бұл кезде төмен иіліп, тәжім қып тұр екен.

Үлкен бәйбіше:

– Өмір-жасың ұзақ болсын! Алдыңнан жарылғасын, қарағым! – деп шашуын шашты. Лақтырғаны – бір табақ өрік, мейіз, кәмпит. Өздері осы ауылдың балалары болғандықтан иілмей, Абайларға күле қарап тұрған қыздар шашуды теруге тап берісті. Күлісіп, таласып алып жатыр.

– Қадамың құтты болсын! Қызығың ұзақ болсын, қарағым Абай! – деп, Абайдың өз енесі де тілеуін айтты. Күйеулердің жауап айтуы шарт емес. Олар үндемей сызылып қана тұр. Сол кезде екі ене жақындап кеп Абайдың бетінен сүйді де, көп бөгелмей шығып кетті.

(*М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясынан*)

✓ 9. Фонетикалық принцип бойынша жазылатын сөздерге мысал келтіріңдер, олармен сөйлем құраңдар.

✓ 10. Төмендегі сөздерге тұйық етістіктің жұрнағын жалғап сөйлем құраңдар, емлесін түсіндіріңдер.

Кемі, тоқы, қасы, шаншы, жібі, ойна, саба, бу, мін, сау, тазарт, ки, и, қи, жи, сый, тый, той, күй, тік, тақ, жақ, кеп, ық, жу.

✓ 11. Төмендегі сөйлемдерден бірге жазылған күрделі сөздерді тауып, ережесін түсіндіріңдер.

1. Күн батар алдында да балықшы жігіт сыртқа әлденеше рет шығып, жар басынан теңіз жаққа көз салғанды (*Ә.Н.*).
 2. Балықтың келуі мен кетуі жайында да ұзақ-ұзақ ойлап, әрқашан уақыттың қалай өткенін білмей қалатын (*Ә.Н.*).
 3. Бірталай қалың көпші арттарына салып ап, тура Қарашоқының тоғайлы өзеніне кіріп, соны өрлеп келеді (*М.Ә.*).
 4. Ұзамай Сейдахмет қалаға барады, ақшаның көбі қалалы жерде жұмсалды ғой (*Ш.А.*).
 5. Былайғы күндері тап осы сәттері Ыстықкөлде ақ кеме көрінетін. (*Ш.А.*).
 6. Абай Құлабестінің басын Көлқайнар жаққа бұра бере, қамшы басты (*М.Ә.*).
 7. Шыңғыстың қара желі өзге уақыттың бәрінде жақсы болғанымен дәл күздігүні жайсыз-ақ (*М.Ә.*).
 8. Абай өз әкесінің өзге атқамінер атаулыдан мықты, қайратты екенін сезеді (*М.Ә.*).

- ✓ 12. Берілген зат есімдердің алдына реттік сан есімдерді тіркеп, емле ережесіне сай жазыңдар.

Ғасыр, бала, жыл, ғимарат, қаңтар, апта, есеп, сәуір, бөлме, пәтер, қабат, қатар, тапсырма, жаттығу, желтоқсан, сұрақ, жауап, бет, тарау, том.

- ✓ 13. Бірінші топтағы сөздерге дауыстыдан басталатын қосымша; екінші топқа дауыссыздан басталатын қосымша жалғап, емле ережесіне сай жазыңдар.

I. Фестиваль, жүрек, князь, ойын, тап, полк, салық, кітап, принцип, халық, тип, тарих, жап, тарақ, руль, Донбасс, кеп, дуэт, парк, дизель, балық, ансамбль, шаш, пойыз, теп, лагерь, лингвист, лицей, сценарий, линолеум, лифт, логопед, гербарий, герц, гипс, гидролог, графин, глобус, граммофон.

II. Кристалл, куә, С.Түгелбаев, ҚазТАГ, факт, кубок, күмән, кінә, Г.Гросс, ЮНЕСКО, Науаи, М.Жетпісов, Б.Ғалиев, кросс, МТЗ-82, подъезд, киоск, Қузбасс, актер, күнә, ПМПИ, Күләш, тест, педагог, пассив, ансамбль, клуб, полюс, парад, Түркісіб, геолог, ПМУ, педколледж, пединститут, ландшафт, лейтенант, лейтмотив, магистр, вахтёр, гармонь, галоген.

- ✓ 14. Күрделі атауларды орфографиялық ережеге сай (бас әріппен не кіші әріппен) жазыңдар.

Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты, ақан сері, сыртқы істер министрлігі, біріккен ұлттар ұйымының бас ассамблеясы, семенов-тяньшанский, ғылым академиясы, қазақ ұлттық педагогика университеті, ер төстік, қазақстан халық қаһарманы, қазақстан республикасы президенті, ұлттық банк қоры, тіл білімі институты, қыз жібек, астана қаласы, біржан сал, жаңа жыл, қазақстан республикасының ғылымына еңбегі сіңген қайраткер, түркісіб теміржолы, қазақстан республикасы білім және ғылым министрлігі.

- ✓ 15. Мәнмәтін бойынша тілдік бірліктерді орфографиялық нормаға сай жазып, «Тіл тазалығы үшін күресейік!» атты жазба жұмысын (хабарландыру, үндеу, газет мақаласы, сұхбат т.б.) орындаңдар.

ТЕСТ

(Тест тапсырмаларында бірнеше дұрыс жауап бар)

- 1. Буын талғайтын дауыстыларды белгілеңдер.**
  - А) ө
  - В) ы
  - С) ө
  - Д) ұ
  - Е) о
- 2. Екінші буында ө дыбысы естілетін сөздерді белгілеңдер.**
  - А) өнер
  - В) үдеріс
  - С) көрме
  - Д) өлең
  - Е) орақ
- 3. Төл сөздерімізде сөз соңында кездеспейтін, тек орыс тілінен енген сөздердің соңында жазылатын әріптерді белгілеңдер.**
  - А) б
  - В) ш
  - С) к
  - Д) ф
  - Е) д
- 4. Бірге жазылатын сөздерді белгілеңдер.**
  - А) ақ (бикеш)
  - В) ақ (жалбыз)
  - С) ақ (балта)
  - Д) ақ (қоян)
  - Е) ақ (киіз)
- 5. Дефис арқылы жазылатын сөздерді белгілеңдер.**
  - А) ХХІ ғасыр
  - В) 2014 жыл
  - С) 25 мамыр
  - Д) 95 үй
  - Е) 11 сынып

6. Қосымша дұрыс жалғанған сөздерді белгілеңдер.
- A) съездге
  - B) Гриммге
  - C) штабта
  - D) металлдың
  - E) Кузбассқа
7. Емле ережесі бойынша жазылған сөздерді белгілеңдер.
- A) Тұрсын-Заде
  - B) Қамбарата
  - C) Ер Тарғын
  - D) Біржан сал
  - E) Фон Бисмарк
8. Тарихи-дәстүрлік принцип бойынша жазылған сөздерді белгілеңдер.
- A) орыс
  - B) жаһан
  - C) кисель
  - D) кириллица
  - E) шауып
9. Фонетикалық принцип бойынша жазылған сөздерді белгілеңдер.
- A) зауыт
  - B) иректүл
  - C) кинескоп
  - D) көпене
  - E) үстел
10. Морфологиялық принцип бойынша жазылған сөздерді белгілеңдер.
- A) жал-құйрық
  - B) тасжүрек
  - C) Ботагөз
  - D) ендігәрі
  - E) жанпида

БӨЛІМ

ИНДУСТРИЯЛАНДЫРУ: ҰЛТТЫҚ ӨНДІРІС

СӨЗ МӘДЕНИЕТІ

Бөлімді оқып-білу арқылы сендер:

- ғылыми және инновациялық әлеуетіміздегі индустриялық жаңалықтармен танысасыңдар;
- жаңа индустриялармен қатар дәстүрлі базалық салалардың даму серпіні мен дамыту жолдарына өз жоспарларыңды ұсынып, көзқарастарыңды білдіресіңдер;
- әлемнің ірі индустриялық алпауыттарының Қазақстанға қадам басуы, дамуы туралы ақпарат аласыңдар;
- сөздерді мағынасына қарай дәл қолдану, қиюластырып дұрыс айту, ойды қысқа да нұсқа жеткізе білу және сөз тазалығы туралы мәлімет алатын боласыңдар;
- белгілі бір тақырып аясында сөздерді іріктеп, түрлендіріп, талғаммен қолдана білуді үйренесіңдер.

Іздеген сайын табылып, игерген сайын көбейе беретін бір ғана қазына – бұл индустрия мен инновация.

(Н.Назарбаев)

§1.

Түркісіб теміржолы

1. Суреттермен танысып, сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Алғашқы пойыздардың қазіргі пойыздардан қандай айырмашылығы болды деп ойлайсыңдар?
2. Түркісіб теміржол торабы туралы жазылған қандай шығармаларды білесіңдер?

2. Мәтінді оқып, теміржол индустриясы туралы ойларыңды айтыңдар. Құрылымы мен рәсімделуін, жанрлық ерекшеліктерін талдаңдар.

Кеңес Одағында көлік қатынасының, соның ішінде теміржолдың маңызы айрықша зор еді. Түсті металлургия, көмір және мұнай өнеркәсібін құру көлік қатынасына айтарлықтай тәуелді болды. Түркістан-Сібір теміржолы ХХ ғасырдың 20–30-жылдары салынған ең ірі құрылыстардың бірі болды.

Түркісіб Орта Азияның мақта өсіретін аудандарын Сібір мен Жетісудың арзан астығымен, Сібірдің ағашымен, ірі қарамен жабдықтауды қамтамасыз етуге, сондай-ақ Қазақстаннан Сібірге азық-түлік тасымалдауға, сол арқылы Сібірдің экономикалық дамуын жақсартуға жол ашты.

Теміржол Қазақстан экономикасының дамуының қуатты факторына айналды, әсіресе малшаруашылығын және тау-кен ісін ілгері бастырды. Мақта егілетін жер аумағын шұғыл кеңейтуге, шетелден әкелінетін мақта мөлшерін қысқартуға мүмкіндік туғызды.

Т.Рысқұлов пен М.Тынышбаев қазақтарды теміржол жұмысына тартуға, оларды оқыту арқылы теміржол мамандарын дайындауға ерекше көңіл бөлді. Магистраль құрылысының жұмысына Кеңес Одағының ірі қалаларында оқып жатқан қазақ студенттері тартылды. Тек оңтүстік бөлігінің өзінде Орта Азия мен Қазақстанның жоғары оқу орындарының 100-ден астам студенті жұмыс істеді. Түркісіб жаңа қалыпташып келе жатқан ұлт кадрларының, әсіресе құрылысшылар мен теміржолшылардың ірі ұстаханасына айналды. Олардың арасынан беделді басшылар мен танымал теміржолшылар шықты.

(А.Кадыров, Ж.Байхадамова)

3. «Теміржол көлігі туралы» №266 Заңынан алынған үзіндіні журналист пен вокзал бастығы арасындағы сұхбатқа айналдырыңдар. Мақсатты аудиторияға арналған терминдер мен тілдік оралымдарды анықтаңдар.

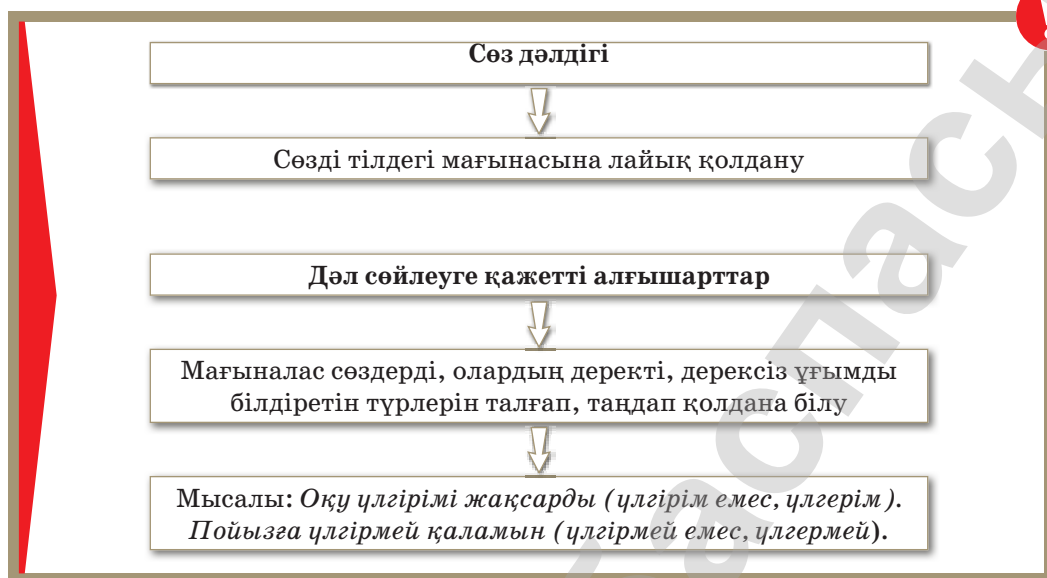
Теміржол вокзалында билет кассалары, күтуге арналған бөлме, санитарлық-тұрмыстық, оның ішінде мүгедектер мен баяу қимылдайтын топтар үшін арнайы жабдықталған орындар, ана мен бала бөлмесі, ақпараттық қызмет көрсету нысандары, медициналық пункт, қоғамдық тәртіпті сақтау пункті болуға тиіс.

Теміржол вокзалында жолаушыларды пойыздардың жөнелтілу және келу уақыттары, жол жүру және багажды тасымалдау құны, шұғыл медициналық көмек, билет және багаж кассаларының жұмыс режимі, халыққа көрсетілетін қызметтер тізбесі туралы шынайы ақпаратпен қамтамасыз етеді.

Платформалар мен перрондарға өту және шығу мүгедектер мен халықтың баяу қимылдайтын топтарына қолжетімді болуы (пандустармен, мамандандырылған лифтілермен жабдықталуы) керек. Теміржол вокзалдары халықтың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге және техникалық регламенттің талаптарын сақтауға тиіс.

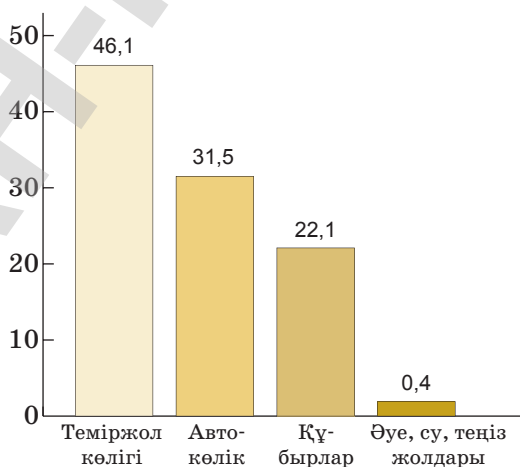
Теміржол вокзалдары тасымалдау процесінің ажырамас бөлігі болып табылады және Қазақстан Республикасы заңнамасының талаптарына сәйкес пайдаланылуға тиіс.

(adilet.zan.kz)

4. Сызбамен берілген мәліметтерді мәтінге айналдырыңдар, деректерді салыстырып, маңызды тұстары мен үрдістерді талдап жазыңдар.

«Алматы» аймақтық қаржы орталығы» рейтинг агенттігінің есебі бойынша, 2016 жылы елдің жүк тасымалының проценттік көрсеткіші төмендегідей:

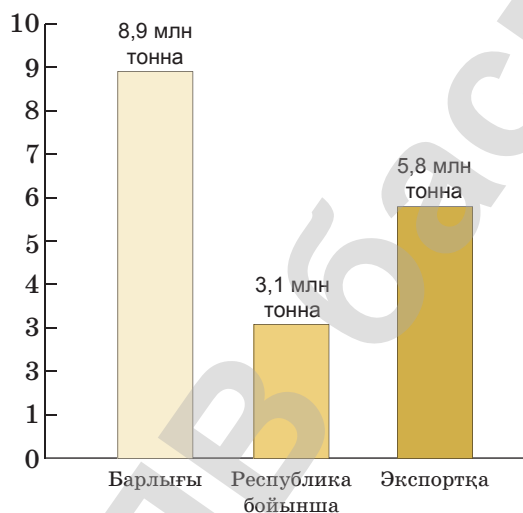

Әуе, ішкі су жолдары, теңіз тасымалы көрсеткіштерінің төмен болуына, біріншіден, тарифтің жоғарылығы,

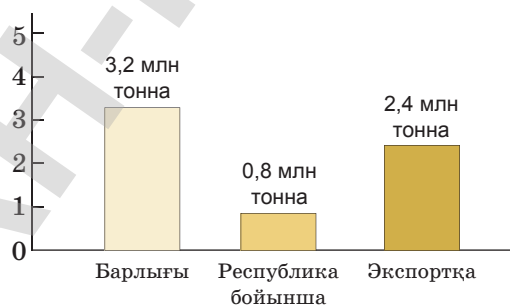
екіншіден, елдің географиялық сипаты әсер етеді. Сондықтан негізгі тасымал түрі – автокөлік және теміржол тасымалы болмақ.

«2017 жылдың қорытындысы бойынша, теміржол арқылы жүктерді тасымалдау 14% -ке дейін өсті», – деп хабарлады finprom.kz. Әсіресе астық пен ұнды тасымалдау айтарлықтай өсті. 2017 жылғы ҚТЖ мәліметтері мынадай:

Астық тасымалы

Ұн тасымалы

2017 жылы астық пен азық-түлік тауарларының жүктемесі 13,5 млн тоннаны құрады. Бұл 2016 жылғы деңгейден 6,3% -ке жоғары. 2017 жылы астық эквивалентінің өсімі 805 мың тоннаны құрады. Экспортқа 547 мың тонна шығарылды.

(К.Дүйсеннің «Жүк тасымалының жүгі ауыр» мақаласынан)

Мұхамеджан Тынышбаев Түркісіб құрылысында алғаш рет аэрофотоларды қолданған. Соларға сүйеніп, ұзындығы 50–60 метрлік бірнеше жерасты жолдарын салуды, Қордай асуының орнына Шоқпар жобасын ұсынады... «Тескен таулардың» есебінен қаржы үнемдеуге әрі 6 облысты байланыстыруға ықпал етті. Сөйтіп, жобаланған мерзімінен 540 күн бұрын ұлы жолдың соңғы шпалы төселді. 1931 жылы 1 қаңтар күні ресми түрде пайдаланылуға берілді...

(Т.Жұртбай)

5. Алғашқы қазақ инженері туралы ізденіп, «Артық болмас білгенің» мәтінін жалғастырыңдар.

6. Ғаламтор ресурстары мен баспасөзден қате қолданыстағы сөздерді тауып, қатесін түзеңдер.

Үлгі:

Қате қолданыс	Дұрысы
<i>Мамандық таңдағанда маманға тек қана білімі мен іскерлігі ғана емес, оның қабілеті мен жеке қасиеттерін дамыту деңгейі жағынан да қандай талаптар қойылатынын білу маңызды.</i>	<i>Мектеп бітіруші түлек мамандық таңдағанда, өзінің білім деңгейі мен қызығушылығын ғана ескермей, қандай қабілеті мен жеке қасиеттері болуы керектігін білгені жөн.</i>

7. Екі тапсырманың бірін орындаңдар.

1. Түркісіб теміржолы туралы шағын баяндама жазып, топ алдында интонацияны сақтай отырып оқыңдар. Сөз саны – 150.
2. «Теміржол – ел экономикасының тұғыры» тақырыбында аргументті эссе жазыңдар. Сөз саны – 150–170.

§2.

Тұлпар-Тальго

1. Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Тальго вагондары туралы не білесіңдер?
2. Болашақта пойыздың қандай моделін ұсынар едіңдер?

2. Мәтінді «Бағытталған оқу» әдісімен оқыңдар. Мәтіндегі ақпаратты кесте, диаграмма, сызба, шартты белгілермен беріп көріңдер.

Теміржол машиналарын жасау саласының өсім қарқыны мен жүрдек қозғалысты дамыту бағдарламасы іске асты. Тальго вагондарын шығаратын зауыт салынып, өнімдері елімізде кеңінен пайдаланыла бастады. Теміржол саласы үшін электровоздар мен тепловоздар ғана емес, заманауи жүк және жолаушылар вагондары да өзімізде жасалады. Қазір олар түрлі бағыттарда жолаушы таситын жүрдек пойыздарда пайдаланылады. Кәсіпорынның өндірістік орынжайларының жалпы аумағы – 31 мың шаршы метр, өндірістік қуаты – жылына 150 вагон. Еуропалық сапа стандарттарына сай озық технологиялар мен материалдарды қолдану пойыздың сағатына 200 шақырымға дейінгі жылдамдықпен жүруін қамтамасыз етеді. Вагондардың пайдаланылу мерзімі – 40 жыл.

2012–2015 жылдар аралығында «Жолаушылар тасымалы» АҚ үшін 436 вагон жасалып, жеткізілді. 2015 жылы шаңағының ені кеңейтілген вагондар өндірісі қолға алынды. 2020 жылға дейін осындай сериялы 603 вагон шығару жоспарланған. Испанияның «Patetg Talgo» фирмасы шығарған вагондардан жасақталған «Тұлпар-Тальго» пойызы Алматыдан Астанаға дейінгі жолды 13 сағат ішінде жүріп өтеді. Теміржолдың кейбір бөліктерінде бұл пойыздың жылдамдығы – 160 км/сағат.

(Д.Вітікова)

3. «Салыстырмалы карта» әдісімен «Кешегі және бүгінгі теміржол торабы» тақырыбын талқылап, сұхбаттасыңдар. Мақсатты аудиторияға арналған терминдер мен ұғымдарды, тілдік оралымдарды талдаңдар.

Кешегі теміржол торабы	Бүгінгі теміржол торабы

4. Графликтік мәтіндегі деректерді салыстырып, маңызды тұстары мен үрдістерді талдап, «Көлік инфрақұрылымы қалай дамымақ?» тақырыбына мәтін жазыңдар.

Заманауи көлік-логистика жүйесін қалыптастыру

Трансконтиненталды дәліздің мүмкіндіктерін пайдалану

Жүк қозғалысын онлайн режимде бақылау

Цифрлық технологияның игілігін пайдалану

Экономикалық-әлеуметтік тұрмысты жақсарту

5. Өз мәтіндеріңде термин сөздерді іріктеп, түрлендіріп, талғаммен қолданыңдар. Бір-біріңнің мәтіндеріңді тексеріп, орынсыз қолданылған сөздер мен логикалық, стильдік қателерді анықтаңдар.

6. Жағдаяттық тапсырманы орындаңдар.

Өздеріңді «Жолаушылар тасымалы» АҚ қызметкері деп елестетіңдер. Жолаушылар пойызы 30 минутқа кешігуде, өз әрекеттеріңді көрсетіңдер.

7. Екі тапсырманың бірін орындаңдар.

1. Өртүрлі көліктерді салыстырып, «Қазақстандағы транспорт түрлері» тақырыбында салыстырмалы эссе жазыңдар. Сөз саны – 150–170.
2. Мәтіндегі мәліметтерді сызба, диаграмма не кесте түрінде жазыңдар. Өздерің білетін мәліметтермен толықтырыңдар.

Теміржол стансысы – теміржол көлігі аялдайтын, жолаушыларға түрлі қызмет көрсететін кәсіпорын.

Атап айтсақ:

- жүктерді қабылдау;
- жүк тиеу-түсіру;
- сақтау және жеткізу;
- локомотивтер мен вагондар құрастыру;
- тасымал процесін басқару.

Теміржол стансысы жұмыс сипатына қарай:

- тораптық;
- аралық;
- бөліктік;
- сұрыптау;
- жүк және жолаушыларға арналған стансылар болып бөлінеді.

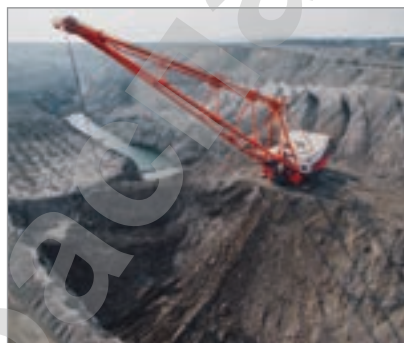
Қазақстандағы ірі теміржол стансылары – Арыс, Шымкент, Тараз, Шу, Алматы-1, Семей, Защита т.б.

(«Қазақстан» ұлттық энциклопедиясынан)

§3.

Қара көмір

1. Үш топқа бөлініңдер. Суреттердегі ақпарат туралы екі сұрақ жазып, келесі топқа беріңдер. Өз тобыңа келген сұрақтарға жауап беріңдер.

2. Мәтінді оқып, өткен сабақтағы оқылым мәтінімен салыстыра талдаңдар. Стилін анықтаңдар.

«Тұлпар-Тальго» мәтіні	«Қара көмір» мәтіні
Тақырыбы	
Мақсатты аудиторияға сәйкес қызметі	
Тілдік ерекшелігі	
Стили	

...Шахтаның ішіне түссең де сол қараңғылық. Қолыңа ұстатқан керосин фонарьмен тар шахтаны бойлап жүргенде, алдыңнан адам итерген көмір тиеулі вагонеткалар кездесетін... Көмірді қол қайламен шауып жатқандарға барсаң, екі ұшы да сүйір қайламен жылтылдаған көмір пластасын дамылсыз ұрған шахтердің өнімсіз еңбегіне жаның ашитын.

Енді ше? Енді шахтаға электр лифтімен түсесің. Оның тазалығы да, жылдамдылығы да қонақ үйлердегі лифтілерге ұқсайды.

Шахтаның ішіне түссең, ол да электрленген бір сарай. Тізбектелген вагонеткалар көмірді қазір электр күшімен ғана тасиды. Көлбей жасалған шахталардан тізбектеліп өздері шығып жатады, тік шахталарда машиналар көтеріп жатады.

Көмірдің қызарып жатқан жеріне барсаң – бүкіл денесімен тұтаса қимылдап жатқан комбайндар. Олар көмірді қазып жатқан сияқты емес. «Көмір» аталатын жердің өзегін үздіксіз және мол тарта сорып жатқан сияқты. Соған қарап тұрып, тапқыш адам ойының көмірге арнап шығарған бұл қуатына қайран қаласың да, тұрасың!

(С.Мұқановтың жолжазбаларынан)

- 3. Ғылыми-көпшілік стильдің жанрлық және стильдік ерекшеліктеріне сай тілдік құралдарды орынды қолданып, журналист пен көмір өндіруші шахтердің сұхбатын жазыңдар.
- 4. Интервьюде сөздерді іріктеп, түрлендіріп, талғаммен қолдана біліңдер. Жұптасып, бір-біріңнің жұмыстарыңды тексеріңдер.
- 5. Жазушы қолданған әр сөздің мағына дәлдігіне назар аударыңдар, түсіндіріңдер.

Мейрам көмір құдығының түбіне жеткенде, басқа бір дүниеге жеткендей болды. Тоғыз қанат киіз үйдің көлеміндей ғана қуыс, төбесінде кішкене шаңырақтай тесігі бар. Көмір тартқан екі шелек дамыл-дамыл түсіп-шығып, сол тесіктен жылтыраған көгілдір сәулені бүркей береді. Күнбатысқа қарай жер астын кеулеп бір қуыс жатыр: биіктігі кісі бойы, ұзындығына көз жетпейді, көмір қабырғалары шамның жарығымен шағылысып, жылт-жылт етеді. Төбеге қолдың саласындай қылып ағаш қиыпты, әр ағаштың екі басына тіреу қойып, қабырғаға жапсыра тіреп тастаған. Осы жолмен келіп-кетіп жатқан тәшкілердің дабыры, көтерілген көмір тозаңы тосын көзге жер астын алай-түлей, даң-дүң, жат дүние көрсетіп тұр.

(Ғ.Мұстафиннің «Қарағанды» романынан)

- 6. «Қазақстандағы ауыр индустрияның болашағы» тақырыбында аргументті эссе жазыңдар.

§4.

Мыс кендері

1. Берілген сөздер мен тіркестерді тақырыпқа бөліп, кестеге бірінші болып дұрыс орналастырған оқушы жеңіске жетеді.

Металлургия	Мұнай өндірісі

Түсті металдар, құбыр арқылы тасымалдау, минералдық шикізат, жанар-жағармай зауыты, қара металлургия, көмір-сутектер қоспасы, руда, синтетикалық талшықтар, кентас, бензин, металл қорытпалар, керосин.

2. «Қаныш Сәтбаев – Қазақстан ғылымының атасы» мәтінін (05. mp3) аудиожазбадан тыңдаңдар. Мәтінде көтерілген мәселеге автор мен оқырманның қарым-қатынасын ескере отырып, сұрақтар құрастырыңдар және баға беріңдер.

3. Суреттердегі ұлы тұлғаларды анықтап, мәтінді «Суреттер сөйлейді» әдісімен оқыңдар. Тыңдалым мәтінімен салыстырыңдар.

Оқылым мәтіні	Тыңдалым мәтіні
Тақырыбы мен мақсаты	
Стилі мен тілдік ерекшелігі	
Екі мәтіннің ұқсастығы	

Қазақ халқының зор ғалымы

Қазақ ғалымдарының алдыңғы қатарынан қадірлі орын алатын кісінің бірі – Қаныш Сәтбаев.

1926 жылдан санағанда, табандай 15 жыл бойы Жезқазған ауданының барлық кен байлығын зерттеді. Тәжірибесі өсіп, мемлекеттік ұлы шаруаны ойдағыдай басқарумен қатар, Қаныш сол жылдардың өзінде қазақ халқынан шыққан

жас инженер-геологтерді баулып, өсіре жүреді.

Үлкен талантпен қанаттанған талабының жемісі өз республикасына және Ұлы Отан көлемінде таныла бастайды.

2400 жыл бұрын грек тарихшысы Геродот: «Арал теңізінің алқабында сақ, массагет деген елдер бар. Қола мен жездің молы соларда. Өз жерлерінен қазып алады», – деген екен. XIII ғасырда соғып өткен бір кезбе: «Мұнда мол байлық жатыр», – деп кетіпті. Сол үлкен атақонысты мекен еткен «Бағанаты» деген жер атын «Жезқазған» қойыпты...

Сол Жезқазғанда 1926 жылы қызу жұмыс басталады. Сарыарқаның өз баласы, беті-жүзі келбетті, жас шырайда жарқыраған көркі бар, білім-сана нұры бар, жиырма жеті жасқа келген жігіт келді. Аз тобымен іске кірісті.

Қаныш жалғыз жезді зерттеп келген жоқ, сол 15 жыл ішінде Арқаның Жезқазған, Қарсақбай атыраптарында талай да талай басқа қазына да ашты. Сол өлкеден Байқоңырдай, Қияқтыдай көмір ошақтарын өзі тапты. Еспедей елеусіз жерден есілген тағы талай қазына тапты. Қалың қатпар қорғасын мен күміс тапты. Зауытқа мол қор болардай қара темір, марганец кенін ашты. Ұй, дүкен салар тастың асылын, тағы талай бұйым тапты. Мыс қорытқанда қоспа боп, себі тиетін тағы бірнеше қосымша кен затын тапты. Алтын мен молибден де бұғып қалған жоқ. Оны да ашты.

Ұлы Отан соғысы шағында Қаныш бастаған ғылым орындарының көмегі аса зор болды. Майданға керек болған кен қазынаның бәрін тез тапқызып, мол алғызып отырды.

(М.Әуезовтің «Қазақ халқының зор ғалымы» мақаласынан)

Медеу Сәрсекен – ұлтымыздың кемеңгер перзенті Қаныш Сәтбаевтың ғұмыр жолын айшықтауға қырық жылдан астам уақытын сарп етіп, тартымды еңбектерімен қазақ қауымына танылған қаламгер. «Нартұлға» сериясымен жарыққа шығып отырған «Қаныш Сәтбаев» ғұмырнамасы – деректі жанрдың айтулы шеберінің осы саладағы көпжылдық еңбегінің ең толымдысы.

4. Сабақтағы ақпараттарды пайдаланып, Қ.Сәтбаев туралы «Дара тұлға» тақырыбында эссе жазыңдар. Жұптасып, бір-біріңнің жұмыстарыңды азатжолдарға бөліп, ақпаратты дұрыс жүйелеп, логикалық және стильдік түзетулер енгізіп, редакцияландар.
5. Суреттегі ақпараттарды пайдаланып, «Металлургияның дамуы – еліміздің экономикасының дамуы» тақырыбында сұхбаттасыңдар. Мақсатты аудиторияға арналған терминдер мен ұғымдарды, тілдік оралымдарды талдаңдар.

6. Екі тапсырманың бірін орындаңдар.
1. Ғаламтор деректері мен энциклопедиялық мәліметтерді пайдаланып, Қазақстандағы металлургияның дамуы туралы мақала жазыңдар.
  2. Еліміздегі металл өндірісінің болашағы туралы ойларыңды жинақтап, «ПСМТ формуласы» әдісімен жазыңдар.
1-сөйлем: «Менің ойымша, ...».
2-сөйлем: «Мен оны былай түсіндіремін: ...».
3-сөйлем: «Оны мынадай деректермен, мысалдармен дәлелдей аламын: ...».
Соңғы сөйлем: «Осыған байланысты мен мынадай қорытынды шешімге келдім: ...».

§5.

Алматы метросы

1. Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Алматы қаласындағы метромен жүріп көрдіңдер ме?
2. Метро бекеттерінің сәулетін қалай бағалайсыңдар?

2. Мәтінді оқып, құрылымы мен рәсімделуін, жанрлық ерекшеліктерін талдаңдар.

Алматы қаласында алғаш рет метрополитен ашылды. Ресми мәліметтерге қарағанда, метро көлік кептелісін қысқартуға, қаланың экологиялық ахуалын жақсартуға, сондай-ақ көлік мәдениетін қалыптастыруға зор ықпал етпек.

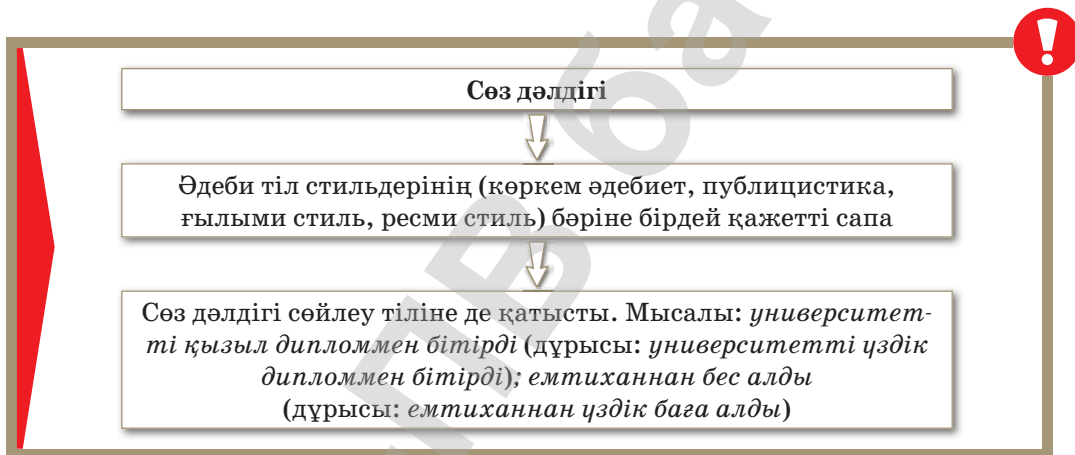
1988 жылдың 7 қыркүйегінде метрополитен құрылысы басталды. Кеңес Одағының заңы бойынша, тұрғындар саны 1 миллионнан асатын қалада жерасты жолын салу міндеттелген-ді. Ал Алматы қаласы тұрғындарының саны 1981 жылы-ақ миллионнан асқаны жөнінде ресми ақпарат жарияланды.

Алматы метрополитенінің ұзындығы – 10,3 шақырым. Әзірге 9 бекеті бар, олар: «Райымбек батыр», «Жібек Жолы», «Алмалы», «Абай», «Байқоңыр», «М.Әуезов атындағы драма театры», «Алатау», «Сайран» және «Москва» бекеттері. Метрополитеннің тереңдігі – 40 метр. Пойыздың жылдамдығы – 40 км/сағ, жүру жиілігі – 10–13 минут.

Әр аялдаманы безендіруде ұлттық ою-өрнектерге басымдық берілген. Сондай-ақ қазақтың тарихи болмысынан сыр шертетін композициялық суреттер жерасты жолын әрлендіре түскен. Мәселен, «Абай» бекетінде қоладан жасалған панно флоренциялық нақышпен өрнектеліп, қазіргі заманға сай безендірілген. Қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбайұлының бейнесі, ақынның өлеңдері мен қарасөздері тасқа қашалған.

Метрополитенде жолаушыларға желдеткіштер, эскалаторлар мен көтергіштер қызметі ұсынылған. Қазіргі заманға сай әрқайсысы 4 вагоннан тұратын сыйымдылығы 940 адамдық электропойыздар жолаушыларды тасымалдауда.

(Дайындаған А.Сматуллаева)

3. Оқылым мәтінін 4 дәйексөзбен қорытып, «Қосжазба күнделігін» толтырыңдар. Осы тақырып аясындағы сөздерді іріктеп, түрлендіріп, талғаммен қолданыңдар.

Дәйексөз (цитата)	Түсіндірме (комментарий)

4. «Метрополитен экологиялық ахуалды жақсартып, көлік мәдениетін қалыптастыра ала ма?» деген сұраққа екі түрлі пікірді жақтап, ойталқы өткізіңдер. Қорытындысын кестеге жазыңдар.

Иә. Дәлелдемелер	Жоқ. Дәлелдемелер

Қазан метросы 2005 жылы қаланың 1000 жылдық тойын тойлау қарсаңында ашылыпты. Ол – Ресейдегі жетінші, КСРО құлағаннан кейінгі алғашқы іске қосылған метро. Қазан метросы бір бағытта салынууда. Әзірге онда тоғыз бекет бар, таяу арада оныншы бекет пайдалануға берілмек. Қазан метросы жер бетіне өте жақын жүргізілген. Биіктігі өте бәсең, ішкі акваториясы тар. Қасбетінің өту алаңы цементтен құйылған. Пайдалануға берілгеніне небәрі 10 жыл болса да, ол ширек ғасырдың кейпін береді. Ішкі әрлеу жұмыстары көңіл көншітпейді, сәуле беру жүйесі күңгірт. «Кремль» және «Габдолла Тоқай» бекеттерінен өзге аялдамалары қарапайым. Нижний Новгород қаласы метрополитені – Ресейдегі үшінші, КСРО-дағы оныншы метро. Бұл жерде тарап кеткен Одақты айтудағы себебіміз – құрылысы жүргізілген метролар сол тұстағы алып империя азаматтарының, салық төлеушілерінің қаржысына салынған. Сондықтан онда біздің де үлесіміз бар. 1973 жылы жоспарланып, 1977 құрылысы басталған Нижний Новгород метросы 1985 жылы пайдалануға берілген. Екі бағытта жұмыс істеп тұрған метроның жалпы ұзындығы 18,9 шақырымды құрайды екен. Әзірге онда 14 бекет бар.

(ҚазАқпарат)

5. «Артық болмас білгенің» мәтінін азатжолдарға бөліп, логикалық және стильдік түзетулер енгізіп, редакциялаңдар.

6. Ғаламтор ресурстары мен баспасөзден ізденіп, Алматы метрополитенінің бекеттері және олардың сәулеті туралы материалдар жинақтап, презентация жасаңдар.

7. Дүниежүзі бойынша метрополитен жүргізген мемлекеттер туралы мәлімет жинап, артықшылықтары мен ерекшеліктері туралы кесте құрыңдар.

§6.

Мұнай индустриясы

1. Суреттегі ақпаратты сөз дәлдігін сақтай отырып әңгімелендер.

2. Мәтінді оқып, өткен сабақтағы оқылым мәтінімен салыстыра талдаңдар. Стилін анықтаңдар.

«Алматы метросы» мәтіні	«Мұнай мұхиты» мәтіні
Тақырыбы	
Мақсатты аудиторияға сәйкес қызметі	
Тілдік ерекшелігі	
Стилі	

Мұнай мұхиты

Маңғыстау... Сенің ғасырлар бойы құлазыған көне көкірегің бұл күнде мынау өмірге ғашық жандардың жүрегіндей

лүпілдейді. Сенің осы бір арай жүз келбетіңе қарап, менің де кішкентай жүрегім лүпілдейді. Қуана тұрып, бір тәтті ойларға еніп кетем... Тарихтай қатталған қара жер қабатының астындағы мұнай тасқыны зауыттар мен фабрикалардың жүрегіне қызу қан берер ғажап күш емес пе!?

Маңғыстау... Сенің даңқыңды, біздің дәуірдің ғажайып адамдары дүбірлеткен даңқыңды бұл күнде жер шарының біраз түпкірі біледі. Бүгін қазына аралына айналған сенің атағың қазақ даласының шекарасынан жырақ кеткен.

...Иә, сенің ғажайып болашағың әлі де талайларды таңырқатады. Өз ұрпағыңа, өсіп-өркендеген ғаламат заманның кереметтерін құрыш қолдарымен өзі жасап жүрген ұрпағыңа әлем алдында «Міне, қараңдар менің ғажайып өлкеме!» дейтіндей мақтан бола бересің, сен, дариялы мекен!

(Ф.Оңғарсынованың «Мұнаралы Маңғыстау» мақаласынан)

3. Мәтіндегі кәсіби сөздерді тауып, іріктеп, түрлендіріп, талғаммен қолданып, 10 сөйлем жазыңдар.

...Енді бірде скважина аузы опырылып кетті.

Шыңыраудан шыңғыра шапшып, жөңкіле лықсыған жал-жал бұйра толқын жер бетіне шыққан соң арыстандай өкіре, тіп-тіке аспанға шаншылды да, мұнара маңын самаладай жайнатқан көп прожекторды көме нәсерлетіп, тулап, бұлқынып, булығып, қайтадан кері құлап түсіп жатты.

Смена адамдары фонтанды скважина аузына арматура орнатпақ боп әуре-сарсаң, кейбіреулері селдеткен қара көк тасқынға кіріп-кіріп кетеді. Енді біреулер кезек-кезек привинторға жүгіреді, привинтор тұтқасын екеу-үшеуі қосыла жабылып бұрайды. Тұтқа сіреседі, қозғалмайды. Амалы құрыған бір-екі адам бір-біріне ажырая қарап, айқайла-сады:

– Тұтқа неше рет бұралды?

– Жиырма рет.

– Алты айналымы кем. Айттым ғой, кондукторды газ бұзып өткен.

Фонтан өрши түсті. Қарақошқыл қою бұрқақ бірден бірге жалданып, биіктей берді. Мұнара маңы қолма-қол мұнай теңізіне айналып барады. Шоқтығына қол тимеген асау тәрізді

жабайы, тағы табиғаттың біресе ішін тарта өксіген, біресе аһ ұра аңыраған үрейлі үні де толалар емес.

Болат мұнараға толқынды сел арасынан қорғасын бытырадай сырт-сырт соққан әлденелер жылт-жылт ұшқын шашыратқандай еді, ізінше моторлы будка жақтан қып-қызыл от жарқылдап, күп-күрең жалын сүйреңдей бастады...

(З.Қабдоловтың «Жалын» романынан)

Елімізде «қара алтын» өндіру 20 жылдың ішінде жылдық мөлшерін төрт есеге көбейтті, ал әлемде бұл көрсеткіш бір жарым есеге ғана артып отыр. Мұнай нарығындағы мемлекеттің ғаламдық үлесі 10%-ке өскендігі де хақ. «Қара алтынды» өндіру мен экспорттаудың әлемдік деңгейдегі жаңа орталығын Қазақстан дәйекті түрде қалыптастырып келеді. Тәуелсіздік алған уақыттан бергі мерзім ішінде мұндай жетістікке жетуімізге осы салада жасалған түбегейлі өзгерістер негіз болып отыр.

4. «Артық болмас білгенің» мәтініндегі сандық деректерді негізге алып, «Мұнай өндіру ісінде нені ескеру керек?» деген мәселе бойынша мәтін жазыңдар. Жұптасып, бір-біріңнің жұмыстарыңды азатжолдарға бөліп, ойларыңды (ақпарат, идея) дұрыс жүйелеп, логикалық және стильдік түзетулер енгізіп, редакциялаңдар.

5. Елімізде мұнай өндіру қалай жүзеге асатыны туралы мәлімет жинаңдар.

6. Жағдаяттық тапсырманы орындаңдар.

Екі топқа бөлініңдер:

1-топ – журналистер;

2-топ – мұнай өндірушілер.

Мамандандырылған тар аядағы арнайы терминдер мен ұғымдарды, тілдік оралымдарды қолданып, сұхбат құрыңдар.

7. «Мен мұнайлы даланың перзентімін» тақырыбына эссе жазыңдар. Сөз саны – 150–170.

§7.

Әлемнің ірі индустриялық алпауыттары Қазақстанда

1. Берілген сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Индустрияландырудың үлескері ретінде қай салада еңбек етер едіңдер?
2. Бұл тарау болашақта мамандық таңдауларыңа көмектесті ме?

2. Мәтінді оқыңдар. Мәтіндегі ақпаратты кесте, диаграмма, сызба, шартты белгілермен беріп көріңдер.

Индустрияландыру – бүкіл қазақстандықтардың ісі. Өйткені бұл – күрделі жағдайды бастан кешіріп отырған жаһандық даму процесіндегі біздің мемлекетіміздің бәсекеге қабілеттілігін, даму мүмкіндігін айқындайтын маңызды шара.

Бес жыл ішінде Қазақстанда бұрын өндірілмеген тауарлар шығарыла бастады, бұған дейін Қазақстанда өндірілмеген, мүлдем жаңа 400 өнім түрі игерілді. Қазақстан Тәуелсіздігін алғаннан бергі уақытта экономикаға салынған барлық шетелдік инвестицияның 70%-іне жуығын өңдеуші сектор осы индустрияландырудың бірінші бесжылдығында иеленді. Бұдан бөлек индустрияландырудың нәтижесінде 770-тен астам жаңа кәсіпорын іске қосылып, мүлдем жаңа деңгейдегі 75 мың тұрақты жұмыс орны құрылды. Бүгінде өнеркәсіптік секторда жұмыс істейтін қазақстандықтардың жалпы саны 1 миллионнан асады.

Сонымен қатар өңдеуші өнеркәсіптегі еңбек өнімділігі 60%-ке артты. Әлемнің ірі индустриялық алпауыттары Қазақстанға қадам басты. Нарыққа «Airbus», «General Electric», «Alstom», «Eurocopter», «Toyota», «Ssang Yong», «LG» секілді әлемге танымал компаниялар енді. Олар бірлескен өнімнің нарыққа жол ашуына өз септігін тигізіп те келеді.

Индустрияландыру аясында инфрақұрылым базасы кеңейіп, 4 мың шақырымнан астам автожол, 1700 шақырым теміржол салынды.

Индустрияландырудың алғашқы кезеңінде отандық құрылыс материалдары 2 есеге артты, қазіргі таңда құрылыс материалдарының 80% -і елімізде шыға бастады.

Ауылшаруашылығы саласы да жоспарлы түрде дамып келеді. Мәселен, агроқұрылымда 2010 жылмен салыстырғанда ірі қара мал басының саны 50% -ке артқан. Ал өнеркәсіп жылыжайларының алаңы осы жылдар ішінде 3 есеге өскен.

(ҚазАқпарат)

3. Мәтінді сөз дәлдігі тақырыбымен байланыстырып түсіндіріңдер.

Өмірбаян

Мен, Сарсенов Қуаныш Өмірбекұлы, Аягөз ауданы Баршатас ауылында 1973 жылы 1 мамырда дүниеге келдім. Ұлтым – қазақ. 1980–1990 жылдары Баршатас ауылының орта мектебінде оқыдым. 1990 жылы Қазақ политехника институтының компьютерлік техника факультетіне оқуға түстім. Институт бітіргеннен кейін 1995–1998 жылдар аралығында ғылыми жобалау институтында жұмыс істедім. 1998 жылы 1 қыркүйекте Қазақ политехника институтының металлургия өнеркәсібі кафедрасына ауыстым. Қазір осы кафедраның аға оқытушысымын.

Отбасым бар: жұбайым Жазира Дүйсенбайқызы Сұлтанова – жоғары білімді маман, дәрігер. Үш балам бар: үлкенім Әсел – студент, ұлым Асқар, қызым Мира – мектеп оқушылары. Әскери қызметке міндеттімін, аға лейтенант атағым бар.

Қосымша мәліметтер: қазақ, орыс, ағылшын тілдерін жетік білемін. ЭЕМ (ЭВМ) бағдарламасын толық меңгергенмін.

4. Жағдаяттық тапсырманы орындандар.

Екі топқа бөлініңдер:

1-топ – журналистер;

2-топ – өндіріс, ауылшаруашылығы, экономика, сауда, ғылым, техника салаларындағы инновация көшбасшылары.

2-топ журналистердің сұрақтарына жауап береді.

Бірлесіп «Иновация және Қазақстан» тақырыбын талқылаңдар.

5. Мақаладағы мақсатты аудиторияға арналған терминдер мен ұғымдарды, тілдік оралымдарды талдап, сұхбат құрыңдар.

«Шеврон» – Қазақстанның сенімді серіктесі

Мұнай-газ өнеркәсібі қызметінің барлық салаларына: көмірсутектерді барлауға, өндіруге, тасымалдауға және өткізуге қатысатын, сонымен қатар мұнай-химия өнімдерін өндірумен, оларды бөлшек сауда бағасымен сату ісімен айналысатын «Шеврон» компаниясының дүниежүзілік мұнай өндіру саласында үлесі мол. 1873 жылы Лос-Анжелесте (АҚШ) құрылған «Шеврон» компаниясы қазір әлемнің 90-нан астам мемлекетінде жұмыс істейді. 23 елде мұнай мен табиғи газ өндіреді, олардың ішінде Қазақстан да бар. Қазақстанда компания – «Теңізшевройл» бірлескен кәсіпорнының басты құрылтайшысы. 1993 жылы 6 сәуірде ҚР Президенті мен «Шеврон» директорлар кеңесінің төрағасы Кеннет Дерр «Теңізшевройл» бірлескен кәсіпорнын құру туралы келісімге қол қойған-ды.

2018 жылы «Теңізшевройл» кәсіпорнының Қазақстанда жұмыс істеп келе жатқанына 25 жыл толды. Осы уақыт ішінде «Шеврон» Қазақстанның ең ірі әрі сенімді инвесторларының біріне айналды. Аталмыш корпорация, салықпен бірге есептегенде, елімізге 123 млрд АҚШ доллары көлемінде инвестиция құйды.

(Н.Жоямергенқызы)

6. «Шеврон» – Қазақстанның сенімді серіктесі» мәтінінде берілген ақпаратты графиктік мәтін түрінде «Торлы диаграмма» әдісімен жазыңдар.

7. «Қазақстан индустриясы дамыған алпауыт елге айнала ма?» тақырыбында дискуссивті эссе жазыңдар.

ТОҚСАН БОЙЫНША ҚАЙТАЛАУ

1. Мәтіннің құрылымы мен рәсімделуін, жанрлық ерекшеліктерін талдаңдар.

Қазақта «Су атасы – Сүлеймен» деген сөз бар. Бала кезімде мен: «Суға ата боп жүрген Сүлеймен деген кім екен?» – деп ойлайтын едім. Кейін сондай ата барын өзім де көрдім, ол – Еңбек ері, КСРО Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты, күріш өсіруден дүниежүзілік рекорд жасаған Ыбырай Жақаев...

Біз теміржолды бойлай отырып, Бірлік бекетіне жеттік. Бірліктің жан-жағы қаптаған егін екен, бәрі де суармалы егін. Суды Шу өзенінен тартқан арықтан ішеді. Соларды аралап, жолмен келе жатып, біз бір тұста тоқтай қалдық.

– Осы ара егін бе, әлде Шудың жайылымынан шыққан шалғын ба? – деді жолдасым.

– Меніңше, бұл – күріш, – дедім мен, – соған ұқсайды.

Машинадан түсіп байқасақ, пісуге таянған күріштің сабағы жантая жығылып қалыпты. Оларды күрішке көзі қаныққан кісі ғана танитын, қанықпаған кісіге құрақтармен, өлең шөптермен араласып шыққан күрішті тану қиын...

(С.Мұқановтың жолжазбаларынан)

2. Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Өндірісте дүниежүзілік рекорд жасау үшін не қажет?
2. Күріш дақылын Қазақстанның қандай аймақтарында өсіреді?

3. Мәтіндегі мақсатты аудиторияға арналған терминдер мен ұғымдарды, тілдік оралымдарды талдаңдар.

Бидай – дәнді-дақылдар тобына жататын, көбінесе біржылдық шөптейтін өсімдік. Дәнді-дақылдардың ішіндегі ең басты және ең көп өндірілетін дақыл. Бидайдың 20-ға жуық жабайы және мәдени түрі белгілі. Бидай бір гектардан 30–40 центнер өнім береді.

Бидай біздің заманымызға дейінгі V–VI ғасырларда Ежелгі Грекияда өсіріле бастаған. Мысыр мен Қытайда біздің заманымыздан 4000 жыл бұрын бидайдан тағамдар

жасаған. Адамдар ерте заманнан бидайды тағам ретінде ғана емес, сонымен қатар емдік қасиеттері үшін де бағалаған. Бидайдың дәні байлық пен жақсылықтың нышаны ретінде қабылданған, өйткені ол кезде көп қолданылған сұлы мен қара бидайға қарағанда, суыққа және құрғақшылыққа төзімсіз бидайдан жақсы өнім алу қиын болған.

(«Қазақ энциклопедиясынан»)

4. Сұрақтарға жұптасып жауап беріңдер.

1. Қазақстан бидай дақылын қандай елдерге экспорттайды?
2. Бидай дақылынан қандай өнімдер шығарылады?

5. Мәтінде көтерілген мәселеге автор мен оқырманның қарым-қатынасын ескере отырып, сұрақтар құрастырындар.

Жібек жолын қайта жандандырып, қалпына келтіру Қытай мен Қазақстан үшін, сондай-ақ Орталық Азия мен Шығыс Еуропаның басқа елдері үшін де маңызды.

2008 жылы Женевада 19 елдің, оның ішінде Қазақстан, Қытай, Ресей, Түркия мен Иранның министрлері Жібек жолының бір бөлігін қалпына келтіру бойынша көлемді жоба қабылдады. Шамамен 7000 км-ге созылған Жаңа Жібек жолының жаһандық перспективасы тек ежелгі бағыттарды ғана емес, жаңа бағыттарды да қамтыған автокөлік жолынан және теміржолдан тұрады. Келешекте Қытайдан Еуропаға дейінгі, Ресейден Оңтүстік Азия мен Түркияға дейінгі континентаралық жолды ашу жоспарланып отыр.

Жаңа Жібек жолын қалыптастыру Орталық Азия елдері үшін ерекше маңызды. Географиялық тұрғыдан қарасақ, Орталық Азия елдері материктің ортасында орналасқан, мұхитқа дейінгі ең жақын арақашықтық – 1700 км, бұл – халықаралық сауда үшін негізгі табиғи тосқауыл. Жаңа Жібек жолы материк ортасындағы елдерді біршама дамыған Қытай және Еуропамен жан-жақты ықпалдастыққа, сауданың дамуына мүмкіндік туғызып, аймақтағы кедейлік, жұмыссыздық мәселелерін шешуге септігін тигізетіндігі сөзсіз.

(А.Нұржановтың «Жібек жолы» мақаласынан)

6. «Жұптас. Ойлан. Бөліс» тәсілімен сұрақтарға жауап беріңдер.
- 1) Қазақстанның қай өңірін туристік аймақ деп санайсыңдар?
  - 2) Қалай ойлайсыңдар, өздерің тұратын аймақта туризм индустриясын дамытуға бола ма?

7. Мәтіндегі негізгі ойды анықтаңдар, оған қазіргі заман талабы тұрғысынан баға беріңдер.

Біреулер: «Таудан аққан бұлаққа бақыраш тосып ек, құмға аралас алтынның үгіндісі ақты», – деген кеңесті айтады. Сол кезде: «Біржан салдың моласының қасынан ағатын Біржан бұлағы маңынан көп алтын шығыпты, ол алтынды алуға үкімет кісі жіберіпті», – деген сөз дүңк ете түсті. Бұл – 1915 жылы еді. «Ата-бабаң істемеген кәсіп», – деп, әркім тоқтау айтқанмен, алтын табуды арман еткен Алтынсары Біржан бұлағынан шыққан алтынды қазуға кете барды. Алтын қазушылармен ол екі жылға жақын шахтада жұмыс істеді. Сонда оның ұққаны – алтынның көбі Көкшенің астында, бөрін жинап ала алса, көл болатыны рас.

Ала білген қолға Көкшенің байлығы жетеді. Мыңдаған адам, жүздеген жылдар қазып тауыса алмайды.

– Бұның асты алтын дариясы екені рас. Бұл – алтын аймақ!..

(С.Мұқановтың «Алтын аймақ» әңгімесінен)

8. Берілген мәтін бойынша «ББТЗО» кестесін толтырыңдар.

Б (білемін)	Ол туралы мен не білемін?
Б (білгім келеді)	Нені білгім келеді?
Т (табу)	Көбірек ақпаратты қайдан табамын?
З (зерделеу)	Нені зерделеу керек?
О (одан кейінгі іс-әрекет)	Одан әрі не істеу керек?

Дүниежүзіне ең көп тараған мәдени дақылдың бірі – күріш дақылы. Күріш – өте құнды дақыл. Дүниежүзінің 110-ға жуық елінде 150 млн га жерге егілген, оның 90% -і Азияда, 4% -і Америкада, 2% -і, Африкада, 4% -і басқа күрлықтарда

өсіріледі. Күріш егіс көлемі жөнінен бидайдан кейін екінші, ал өнімділігі бойынша бірінші орын алады. Ақ ұсағынан спирт, крахмал алынып, парфюмерияда қолданылады. Сабанынан жоғары сортты қағаз, картон, жіп, қап, қалпақ, төсеніштер мен тағы басқа да тұрмысқа қажетті заттар жасалады.

Қазақстанда күріш Қызылорда, Алматы және Түркістан облыстарында өткен ғасырдың 90-жылдарына дейін 130 мың га көлемге дейін егіліп, одан 519 мың тоннаға дейін жалпы өнім алынды.

(*ikaz.info*)

9. Лексикалық құрылымдарды пайдаланып, ресми қарым-қатынас құжаттарын дайындаңдар.

- ... сіздің мекемеге тәжірибе алмасу мақсатында жіберіліп отыр;
- ... мекемеде орын алып отырған қазіргі қаржы тапшылығына байланысты...;
- ... туралы шешімнің қабылдануына байланысты...;
- ... жөндеу жұмыстарының аяқталуына байланысты...;
- ... алдын ала қолжеткізген келісімге сәйкес;
- Сіздің талабыңызға орай...;
- ...экономикалық жағдайдың қиындығына орай... .

10. Мәтінді азатжолдарға бөліп, ақпаратты дұрыс жүйелеп, стильдік түзетулер енгізіп, редакциялаңдар.

Жазғы уақыттары өңірлерде жауын-шашын нормадан әлдеқайда көп түсіп, күн салқындау болды. Әрине, жазда жауын-шашын керек, алайда төменгі температура мен күн қызуының жетіспеушілігі астық дақылдарының толық пісіп жетілуіне мүмкіндік бермеді. Сосын биылғы жылдың күзгі уақытында да жауын көп болды, жиын-терімді қиындатып тастады. Нәтижесінде Солтүстік Қазақстан және Қостанай облыстарының жекелеген аудандарында жиын науқаны әлі күнге жалғасуда, Ақмола облысындағы екі аудандағы күзгі жұмыс аяқталуға жақын.

(*ҚазАқпарат*)

- ✓ 11. Суреттерге қарап, диалог жазыңдар. Сөздерді іріктеп, түрлендіріп, талғаммен қолданыңдар.

- ✓ 12. Ғаламтор ресурстары мен энциклопедиялардан ізденіп, күріш өсіруші Ыбырай Жақаев туралы мәлімет жинақтап, презентация дайындаңдар.

- ✓ 13. Үлгіні негізге алып, хабарландыру жазыңдар.

Құрметті мұғалімдер мен оқушылар! Сіздерді мектеп белсенділері мен өнерпаздарының ұйымдастыруымен өтетін «Қазақстан – татулық пен бірліктің мекені» атты гала концертке шақырамыз. Әсем ән мен күй, түрлі ойындар сіздерді күтуде. Көруге асығыңыздар!

Басталуы: 30 сәуір, сағат 18.00-де.

Өтетін орны: Орталық алаң.

- 🎧 14. Әдебиет оқулығынан бір шығарманың үзіндісін дыбыс таспасына жазып, тыңдаңдар. Мәтін мазмұны бойынша сұрақтар құрастырыңдар және баға беріңдер.

- ✓ 15. Қазақстанның географиялық картасынан туристік аймақтарды айқындап, даму жоспарын құрыңдар.

ТЕСТ

1. **Адамның кішіпейілділігін білдіретін сөзді көрсетіндер.**
  - A) Тоқтаңыз, қараңыз
  - B) Маған қажет
  - C) Рұқсат етсеңіз
  - D) Саған ыңғайлы
  - E) Менің ойымша
2. **Үлкеннің кішіге ілтипатын білдіретін сөзді көрсетіндер.**
  - A) Дос
  - B) Туысқан
  - C) Інішек
  - D) Сен
  - E) Адамзат
3. **Сөз дәлдігін анықтаңдар: Қоғамдық көлікке мінген адам – ...**
  - A) Жүргізуші
  - B) Сатып алушы
  - C) Маман
  - D) Қызметкер
  - E) Жолаушы
4. **Көп нүктенің орнына қажетті сөзді қойыңдар: Ұшақ ұшу жолағынан ... көтерілді.**
  - A) Ауаға
  - B) Кеңістікке
  - C) Аспанға
  - D) Өуеге
  - E) Биіктікке
5. **Қате нұсқаны табыңдар.**
  - A) Зерделенген ер-тоқым
  - B) Зерлі жіппен көмкеру
  - C) Өңіріне зер салған қамзол
  - D) Заттарға зер салып қарадық
  - E) Зерленген әшекейлер көздің жауын алады
6. **Көп нүктенің орнына тиісті сөзді қойыңдар: Мен емтиханнан ... баға алдым.**
  - A) Бес
  - B) Жоғары

- С) Күшті
D) Үздік
E) Қызыл
7. «Қарт» сөзінің синонимдік қатарын көрсетіңдер.
A) Кәрі, егде
B) Ұзын, бойшаң
C) Қиқар, қырт
D) Жас, балғын
E) Ер, жігіт
8. Мақалды толықтырыңдар: *Айтушы ақылды болса, ... дана болады.*
A) Жігіт
B) Оқушы
C) Тыңдаушы
D) Мақұлдаушы
E) Білімді
9. Сөз дәлдігіне қайшы келетін тіркестерді көрсетіңдер: *Берекелі күздің алтын күрек жылы желі есті.*
A) Берекелі күз
B) Жел есті
C) Күздің алтын күрек жылы желі
D) Күздің желі
E) Алтын күрек
10. Мал төлдеген кезде, оны күтуге көмектесетін адам.
A) Қойшы
B) Қой төлдетуші
C) Қой өсіруші
D) Қозы өсіруші
E) Сақпаншы

БӨЛІМ

АДАМЗАТ ДАМУЫНЫҢ ЖАҒАНДЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ТІЛДІК ЖҮЙЕ ЖӘНЕ НОРМА

Бұл бөлімде сендер:

- адамзат дамуының жаһандық мәселелеріне, яғни ұлттық мәдениеттің жаһандану үрдісіне, экономикалық, ақпараттық-коммуникациялық жаһандану мәселелеріне тоқталасыңдар;
- мәтінде көтерілген ақпаратты талдай отырып, негізгі ойды анықтап және ғаламдық мәселелермен байланыстыруды үйренесіңдер;
- ғылыми-көпшілік стильдің жанрлық және стильдік ерекшеліктеріне сай тілдік құралдарды орынды қолданып, интервью жазу дағдыларыңды қалыптастырасыңдар;
- сөз қолданысындағы ерекшеліктер және стиль, ғылыми әдебиет тілінің ерекшеліктері туралы мағлұмат аласыңдар;
- сөзжасамдық және синтаксистік нормаларды сақтап, дұрыс қолдана білуге машықтанасыңдар.

Бүгінгідей жаһандану жағдайында мемлекет пен адам озық бәсекеге сай болуы үшін ең бірінші білім мен ғылым өркендеуі қажет.

(Н.Назарбаев)

§1.

Ұлттық мәдениеттің жаһандану үрдісі

1. Суреттен қандай ой түйдіңдер? «Мәдени жаһандану» терминіне түсінік беріп көріңдер.

1. Ойды аяқтаңдар: «Мәдени жаһандану дегеніміз...».
2. Өз ойларыңа түсіндірме (комментарий) жасап, көзқарастарыңды білдіріңдер.

2. Екі мәтінді салыстырыңдар. Публицистикалық шығарма тілінің стильдік бедерін анықтаңдар.

Қазақстан әртістері Бейжіңде өнер көрсетті

Концерттік бағдарламаны Құрманғазы атындағы Қазақ мемлекеттік академиялық халық аспаптар оркестрі «Көңіл ашар» күйімен ашты.

Қазақтың дәстүрлі аспаптары мен ұлттық әуендерінің үйлесімділігі көрермендерді көшпенді дала халқының ежелгі әрі жұмбақ әлеміне жетеледі. Екі жарым сағат ішінде фольклорлық туындылар классикаға ауысып, «Астана балет» би ұжымының балериналары көрермендерді «Аққу», «Қарлығаш» сияқты билерімен тәнті етті. Қазақстанның Еңбек сіңірген әртісі Бекболат Тілеухан қытайлықтарға «Сарыарқа» мен «Ақтамбердінің толғауын» орындады.

Алыс-жақын мемлекеттерде Қазақстан мәдениеті күндері өткізіліп тұрады.

(ҚазАқпарат)

Қазақстандағы мәдени жаһандану

Мәдени жаһандану үрдісін жас әрі дамып келе жатқан тәуелсіз Қазақстан мемлекетінен де көруге болады. Ұлттық қайта жандану үрдісі салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды жаңғыртумен байланысты жүріп жатыр. Қазақ халқы үшін бұл өте қиын және күрделі мәселе: жоғалған салт-дәстүрді қайта қалпына келтіру керек. Қазіргі қазақтар – бұрынғы малшы, көшпенді халық емес. XX ғасырда саналы түрде салт-дәстүрді жою және қудалау жүзеге асырылып келді. Жетпіс жылға созылған кеңестік кезеңде Қазақстанда салт-дәстүрмен «өткеннің қалдығы» ретінде күресті. Алайда халықтың қажырлылығының арқасында бұрынғы салт-дәстүрлер сақталып келеді.

(М.Оспанғалиева)

Тілдік норма тілдегі бірізділік, тіл материалдарын нормалау, белгілі бір тәртіпке, заңға бағындыру. Тілдік норма орфоэпиялық норма, орфографиялық норма, лексикалық норма, фонетикалық норма, грамматикалық норма деп бөлінеді.

Тіліміздегі грамматикалық тұлғалардың бір қалыпқа түсіп, дағдыға айналып жұмсалуды **грамматикалық норма** деп аталады. Грамматикалық норма үшке бөлінеді:

- 1) сөзжасамдық норма;
- 2) морфологиялық норма;
- 3) синтаксистік норма.

Сөзжасамдық норма дегеніміз – туынды сөздің тілдің қалыптасқан заңдылығына, амал-тәсілдеріне сай жасалуы. Мысалы, «семья» ұғымына қатысты *жанұя, үйелмен, отбасы* сияқты атаулардың ішінен әдеби тіл нормасына тек *отбасы* атауы ғана тұрақталды.

Сөзжасамдық норма сөз тудырушы қосымшалар мен сөздердің тіркесіміне де қатысты. Айталық, тілімізде *оқы* етістігіне жұрнақ жалғану арқылы жасалған *оқушы* және *оқырман* сөздері бар. Тілдік қолданыс барысында мағыналары сұрыпталып, екеуі де әдеби нормаға сай екі ұғымның атауы ретінде қалыптасты. Сол сияқты *ұшақ* пен *тік* сөздерінің бірігуінен *тікұшақ* атауы, *бейне* сөзіне *жазба, таспа* сөздерін біріктіру нәтижесінде әдеби нормаға сай келетін *бейнежазба, бейнетаспа* атаулары енді.

3. Оқылым мәтінінен сөзжасамдық нормаға сай келетін сөздерді анықтап, жасалу жолдарын көрсетіңдер.

Жаһандану (ағыл. *global* – «әлемдік», «дүниежүзілік») – жаңа жалпыәлемдік саяси, экономикалық, ақпараттық және мәдени тұтастық үрдісі. Терминді ғылыми айналымға алғаш рет 1983 жылы америкалық экономист Теодор Левитт енгізді.

Жаһанданудың түрлі аспектілерін ХХ ғасырдың ортасынан бастап Уолт Ростоу, Дәниел Белл, Алвин Тофлер, Питер Дракер, Джон Нейсбитт, Лестер Туроу зерделеді. Олар ғылымға «интеллектуалдық индустриялар экономикасы», «ақпараттық қоғам», «техникалық революция», «ақпараттық жарылыс» деген ұғымдарды енгізді.

4. Ғылыми-көпшілік стильдің жанрлық және стильдік ерекшеліктеріне сай тілдік құралдарды орынды қолданып, мәдени жаһанданудың пайдасы не зиянын саралап, интервью жазыңдар. Тақырыбын өздерің қойыңдар.

5. Коммуникативтік жағдаятқа сай көпшілік алдында тиісті сөйлеу әдебін сақтай отырып, салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды жаңғырту туралы пікір алмасыңдар.

Әдет-ғұрып	Мені қызықтырады	Өз ойым

6. Екі тапсырманың бірін орындаңдар.
1. Өздерің ізденіп, кестені толтырыңдар.

Салт-дәстүрдің түрлері	Заманауи өзгеріске ұшыраған тұстары

2. Мәдени жаһандану туралы түсінгендеріңді «БББ» әдісімен қорытындылаңдар.

Б (Мен не білемін?)	Б (Менің не білгім келеді?)	Б (Мен не білдім?)

§2.

Экономикалық жаһандану

1. Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Еліміздегі жаһандану арқылы дамып келе жатқан салаларды атаңдар.
2. «Өткенді аңсап, өткенмен ғана өмір сүру, ұлттық дамуды тежейді» дегенді қалай түсінесіңдер?
3. Жаһанданудың жақсы жақтарына кесте құрыңдар.

2. Мәтінді оқып, тақырыбын, мақсатты аудиторияға сәйкес қызметін, құрылымын, тілдік ерекшелігін талдаңдар.

Жаһандану адамзат қоғамына не берді? Алдымен, ғылыми-техникалық, экономикалық жетістіктерді айтамыз. Әлемнің бір түкпірінде ашылған ғылыми жаңалық ғаламтор арқылы сол сәтте жер жүзіне тарап, жалпы адам баласының игілігіне айналуға бастады. Жер бетінде жаһандануға ұшырамаған ел кемде-кем. Ұлттық, мемлекеттік шекараларды білмейтін жаһандану бүкіл әлемді қоғамдық дамудың тайқазанында бұрқсарқы қайнап жатқан біртұтас дүниеге айналдыруда. Қазір әлемде жаһандану қамтымаған сала жоқ. Ішіп-жеген тамағымыздан бастап, киген киімімізге, мінген көлігімізге, өндіріс орындарының құрал-жабдықтарына, тұрғын, жатын, жұмыс жайларындағы жиһаздарға, техникаларға, өмір сүру, еңбек ету салтымызға дейін қамтып, өзінің өміршеңдігін көрсетіп отыр. Бірінде барды екіншісі пайдаланып, жер бетінде өмір сүріп жатқан халықтардың материалдық, қоғамдық, экономикалық, мәдени жағынан жетіле түсуіне септігі тиері анық. Қазіргі заманда мәдениеттер мен өркениеттер қақтығысынан үркіп, жаңа заманға бейімделмей, өткенді аңсап, өткенмен ғана өмір сүру ұлттық дамуды тежейді, тіпті жолда қалдырады. Сондықтан жаһанданудың жақсы жақтарын ала білу ұлттық дамудың маңызды шарттарының бірі болып отыр. Бұл – жаһанданудың қоғамдық дамудың барысында туындаған қажеттілігі, пайдалы жағы.

(Д.Бісқақұлының «Жаһандану дегеніміз не?» мақаласынан)

Сөзжасамдық тәсілдер

Тілде жаңа сөз жасаудың қалыптасқан өзіндік жолы, заңдылығы бар. Жаңа сөздер қазақ тілінің заңдылықтары бойынша, яғни сөзжасамдық тәсілдер бойынша жасалады.

Қазақ тілінің сөзжасам жүйесінде әбден орныққан, қалыптасқан негізгі тәсілдері мыналар:

- 1) синтетикалық тәсіл;
- 2) аналитикалық тәсіл;
- 3) лексика-семантикалық тәсіл.

Сөзжасамның синтетикалық тәсілі

Синтетикалық сөзжасамдық тәсіл – жаңа сөз жасаудағы негізгі тәсіл. Синтетикалық тәсіл арқылы туынды сөз жасауда екі тілдік бірлік қызмет атқарады: лексикалық мағыналы сөз және сөзжасамдық жұрнақ. Мысалы: *жаңалық, жүлдегер, ақылды, ардагер, айыпкер, сәулетші*.

Туынды сөздің жасалуына негіз болған сөз бен одан жасалған туынды сөздің мағынасы байланысты болатындықтан, туынды түбірдің қай сөзден жасалғанын дәлелдеуге болады. Мысалы, *өнім* деген туынды түбірдің лексикалық мағынасы өну әрекеті арқылы шыққан. *Өн, өнім* сөздерінің мағыналық байланысы анық көрініп тұр, сол арқылы ол дәлелденеді.

Сонымен, сөзжасамдық мағынаны негіз сөз бен туынды түбірдің мағыналық байланысы арқылы ажыратуға болады.

Негіз сөз дегеніміз – туынды сөздің лексикалық мағынасына арқау болатын сөз. Мысалы, *кәсіпкер, қаламгер, аңшы* деген туынды сөздер *кәсіп, қалам, аң* деген негіз сөздерден жасалған. Ал *егінші, өнімді, білімпаз, сәнқойлық* деген сөздерге *егін, өнім, білім, сәнқой* деген туынды түбірлер негіз болған.

3. Оқылым мәтінінен синтетикалық тәсіл арқылы жасалған туынды сөздерді теріп алып, түбірін (негіз сөз) анықтап, кестеге түсіріңдер.

Туынды сөз	Түбір сөз

4. Аудиожазбадан (06. mp3) «Дұрыс сөйлейік» мәтінін тыңдаңдар. Мәтіндегі негізгі ойды әрі қарай жалғаңдар. Көпшілік алдында сөйлеу әдебін; интонацияның құрамдас бөліктері: әуен, әуез, қарқын, кідірісті сақтап сөйлеңдер.

Экономикалық жаһандану екі үрдістің жиынтығын – нарықтардың жаһандануын (капиталдық, еңбек ресурстарының, тауарлардың және қызмет көрсетулердің) және экономикалық нысандардың жаһандануын білдіреді және экономиканың ұйымдық құрылымдарының – компаниялардың, фирмалардың, корпорациялардың іріленуімен түсіндіріледі. Қазіргі уақытта экономикалық жаһанданудың нақты сипаттары бар:

- үлкен компаниялардың жетекші рөлі;
- жаһандық қаржы, валюта және қор рыноктарының қызмет етуі;
- жаһандық ақпараттық желілердің қызмет етуінің нәтижесінде көлік ағындары құрылымының өзгеруі;
- жаһандық сауда-экономикалық бірлестіктер мен одақтардың құрылуы мен қызмет етуі;
- барлық ұлттық және халықаралық қаржылық, валюталық трансакциялардың жаһандық желіге аударылуы.
- бөлшек саудалық, банктік, сақтандыру және сауда операцияларын жаһандық желіге аударылуы;

5. «Артық болмас білгенің» айдарында берілген ақпаратты пайдаланып, ғылыми-көпшілік стильдің ерекшеліктеріне сай тілдік құралдарды орынды қолданып, «РАФТ стратегиясы» әдісімен бір компания жетекшісінен интервью алыңдар.

6. Қазақстандағы жаһандық сауда-экономикалық бірлестіктер мен одақтардың құрылуы және қызмет етуі туралы жарнама дайындаңдар.

§3.

Аумақтық жаһандану

1. «Жүзіп шығу» әдісі бойынша сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Аумақтық жаһандану дегенді қалай түсінесіңдер?
2. Әскери-саяси одақтар жаһандануының қаншалықты маңыздылығы бар?

2. Мәтінді оқып, өткен сабақтағы оқылым мәтінімен құрылымын, тілдік ерекшелігін, қызметін салыстыра талдаңдар.

Аумақтық жаһандану – мемлекетаралық құрылымдардың күшею үрдісі, мемлекетаралық әскери-саяси және экономикалық одақтардың құрылуы. Мәселен, еуропалық одақ.

Жаһандану нәтижесінде болашақта ұлттық мемлекеттерге немесе аумақтық құрылымдарға бөлінбейтін біртұтас өркениет құрылуы мүмкін деген болжам соңғы кезде жиі айтылып жүр. Бірақ бұл процесс ұлттар мен халықтар арасындағы этникалық, мәдени айырмашылықтар түгел жойылған жағдайда ғана жүзеге асуы мүмкін. Кейбір мамандар аумақтық қауымдастықтың дәстүрлі мемлекеттерді ығыстыру үрдісі дами түседі деп есептейді. Ал енді бір зерттеушілер аумақтық қоғамдасу үрдісін бүкіләлемдік жаһанданудың зиянды әсерінен қорғанудың бірден бір жолы деп санайды.

Сөзжасамның аналитикалық тәсілі

Аналитикалық сөзжасамдық тәсіл – тілімізде көне замандардан келе жатқан, тілімізді көптеген күрделі сөздермен толықтырған өнімді тәсіл. Аналитикалық тәсіл дегеніміз – екі я одан да көп сөзден (сөздердің бірігуі, қосарлануы, тіркесуі, қысқаруы арқылы) бір лексикалық мағыналы сөздің жасалуы.

Аналитикалық тәсіл барлық сөз табының сөзжасамынан кең орын алады. Мысалы: *үшбұрыш, тікұшақ, көмір қышқылы, ақсақал, темірқазық* (зат есімдер); *қызыл ала, орта бойлы, қызыл шырайлы, ақ шашты* (сын есімдер); *қырық сегіз, он алты, екі жүз, бес мың* (сан есімдер); *кіріп шық, алып кел, алып бар* (етістіктер); *күні кеше, күндерде бір күн, бүгін, биыл* (үстеулер); *тақ-тұқ, тарс-тұрс, жалт-жұлт* (еліктеуіштер); *пай-пай, ойпырмай, бәрекелді* (одағайлар).

Аналитикалық тәсіл арқылы жасалған туынды сөздер **күрделі сөздер** деп аталады. Күрделі сөздер толық мағыналы сөздерден жасалады.

Қазақ тілінде аналитикалық тәсілдің бірнеше түрі бар: 1) сөзқосым, 2) қосарлау, 3) тіркестіру, 4) қысқарту.

Бұлардың әрқайсысы тілдің сөзжасамында өнімді қызмет атқарады. Аналитикалық тәсілдің осы ішкі төрт түрі күрделі сөздің төрт түрін жасайды. Олар: біріккен сөздер, қос сөздер, тіркескен күрделі сөздер, қысқарған сөздер.

Екі сөзден біріккен жалқы есімдер (*Қажымұқан, Дүйсенәлі, Көкшетау, Сырдария*), терминдік атаулар (*бесжылдық, матанализ*), тұрақты тіркестер (*ден қою, құлақ салу, тіс жару, тіл қату*), кіріккен сөздер (*ендігіден әрі – ендігәрі, алып кел – әкел*), қос сөздер (*балашаға, егжей-тегжей, қап-қара*), қысқарған сөздер (*БҰҰ, FA, ҚазТАГ, кг, см*) және т.б. аналитикалық тәсілмен жасалған.

3. Мәтіннен аналитикалық тәсіл арқылы жасалған күрделі сөздерді тауып, қалай жасалғанын талдаңдар.
4. «Қазақстандық заманауи мәдениет» тақырыбы бойынша көркемдегіш құралдарды ұтымды қолданып, шығарма жазыңдар.
5. Екі тапсырманың бірін орындаңдар.
  1. Аналитикалық тәсілдің төрт түріне (сөзқосым, қосарлау, тіркестіру, қысқарту) мысалдар келтіріңдер.
  2. Аумақтық жаһанданудың оң және теріс жақтарын «ПСМТ формуласы» әдісімен жазыңдар.

1-сөйлем: «Менің ойымша, ...».

2-сөйлем: «Мен оны былай түсіндіремін: ...».

3-сөйлем: «Оны мынадай деректермен, мысалдармен дәлелдей аламын: ...».

Соңғы сөйлем: «Осыған байланысты мен мынадай қорытынды шешімге келдім: ...».

§4.

Ақпараттық-коммуникациялық жаһандану

1. Сұрақтарды талқылаңдар.

1. Адамзат тұрмысындағы көптеген үрдістердің компьютерлендірілуіне қалай қарайсыңдар?
2. ХХІ ғасыр қоғамының қалыптасуына қандай маңызды факторлар әсер етеді?
3. Суреттегі ақпараттың бүгінгі тақырыпқа қатысы бар ма?

2. Мәтінді оқып, құрылымы мен рәсімделуін, жанрлық ерекшеліктерін талдаңдар.

Әлемде болып жатқан кең ауқымды қайта құрулар ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қарқынды дамуымен тығыз байланысты. Ғаламдық ақпарат, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар – ХХІ ғасыр қоғамының қалыптасуына әсер ететін ең маңызды факторлардың бірі.

Ақпараттық дамудың жаһандық жүйесі – қазіргі заманғы интеграциялық процестердің ішіндегі аса ықпалдысы. Оған коммуникациялық мүмкіндіктерді дамыту және ғарыштық кеңістікті ақпарат беру үшін пайдалану, жаһандық ақпарат

желілерінің пайда болуы және тез қарқынмен дамуы, адамзат тұрмысындағы көптеген үрдістердің компьютерлендірілуі жатады. Сонымен қатар келешекте ақпараттық-коммуникациялық кешендердің көмегімен екі бағыттағы ғарыштық жүйені дамыту; бизнесті, өндірісті, үй шаруасын басқарудың біртұтас жүйесін құру; өмір сүру үрдістерінің мейлінше үлкен бөлігін компьютерлендіру мен роботтау жүреді. Олай болса, компьютерлік технологиялардың ғаламдық-ақпараттық кеңістікті қалыптастыруда, ақпараттық қоғамды дамытуда маңызы зор.

(Б.Сағындықова)

Сөзжасамның лексика-семантикалық тәсілі

Ғылым салаларында лексика-семантикалық тәсіл арқылы терминдер көп жасалған: *сөз, буын, мағына, есім, шылау, үстеу* (тіл білімі), *күн, нарық* (экономика), *теңеу, суреттеу, өлең, әңгіме* (әдебиет), *қимыл, қозғалыс* (физика), *үшбұрыш, көбейту, қосу, алу* (математика) және т.б.

Лексика-семантикалық тәсіл арқылы сөздің жаңа мағынаға көшуіне байланысты сөз бір сөз табынан екінші сөз табына ауысады, оны ғылымда **конверсия** деп атайды. Конверсия жолымен жаңа сөздің жасалуы – өте көп тараған тәсіл. Мысалы, зат есімге заттану арқылы көшкен сөздер өте көп: *бүлдірген, ағарған, қорған, қамал, айтыс, қоршау, ақ, асар, жетісі, екпін, жасау* т.б.

Лексика-семантикалық тәсілде сөз ешбір тілдік бірліктің көмегінсіз, дыбыстық құрамын сақтай отырып, мағынасы өзгеріп, басқа сөз табына көшеді. Мысалы, *қорған, айтыс, жарыс, бірге, біреу* т.б. Бұл сөздердің тілде дәл осы тұлғада, осы құрамда басқа мағыналары бар және ол мағыналары алғашқы негізгі мағынаға жатады. Мысалы: *қорған, айтыс, жарыс* – етістік, қимыл; *бірге, біреу* – сан есім, сандық ұғым.

Лексика-семантикалық тәсілде мағынасы өзгерген сөз үнемі бір сөз табынан екінші сөз табына ауыса бермейді. Сондықтан лексика-семантикалық тәсілдің іштей айырмасы бар:

- 1) сөздің жаңа мағына алуына байланысты басқа сөз табына көшуі: *асар, жасау, қорған* т.б.;
- 2) сөз жаңа мағына алса да, сөз табын өзгертпей, өз сөз табының құрамында қалуы: *күн, нарық* (экономика), *буын, есім* (тіл білімі) және т.б.

- 3. Оқылым мәтінінен лексика-семантикалық тәсіл арқылы жасалған сөздерді табыңдар. Конверсия жолымен жасалған сөздердің қай сөз табынан қай сөз табына ауысқанын түсіндіріңдер.

Алғашқы негізгі мағынасы	Жаңа мағынасы

- 4. Ғылыми-көпшілік стильдің жанрлық және стильдік ерекшеліктеріне сай тілдік құралдарды орынды қолданып, берілген ойды жалғастырып, шағын мәтін жазыңдар.

Ақпараттық-коммуникациялық жаһанданудың адамдардың жүріс-тұрысына, олардың біліміне және жұмысына, сондай-ақ үкімет пен азаматтық қоғамның өзара қарым-қатынасына қатысы бар. Себебі...

- 5. Өз мәтіндеріңнің ғылыми-көпшілік стильде жазылғанын танытатын терминдер мен тілдік құралдарды кестеге жазыңдар. Өзге стиль элементтерінің бар-жоғын анықтаңдар.

Терминдер	Тілдік оралымдар	Өзге стиль элементтері

- 6. Күнделікті өмірде сенің жұмысыңды жеңілдететін компьютерлік технологиялардың тізімін жасаңдар. Олардың ақпараттық-коммуникациялық жаһанданудағы рөлі туралы аргументті эссе жазыңдар. Сөз саны – 150–170.

§5.

Адамзат дамуының жаһандық мәселелері

1. «Ротация» әдісі. Әр топқа бір сұрақ жазылған парақ беріледі. Әр топ әр түсті қаламмен жауап жазады да, бір-бірімен алмастырады. Соңында дауыстап оқып, бірін-бірі толықтырады.

1. Жастар жаһандану үрдісіне өз үлесін қоса ала ма?
2. Қай мамандық иелері жаһандық мәселелерді шешуге атсалыса алады деп ойлайсыңдар?
3. Бәсекеге қабілетті, жаңашыл маман болу үшін қандай ғылым саласын таңдар едіңдер?

2. Мәтінді оқыңдар. Мәтіннің тақырыбын, мақсатты аудиторияға сәйкес қызметін, құрылымын, тілдік ерекшелігін талдаңдар.

Жаһандық мәселелер дегеніміз – өркениеттің әрі қарай дамуына әсер ететін, адамзаттың өміріне өз ықпалын тигізетін мәселелер жиынтығы. Адамзаттың жаһандық мәселелері – планетамыздың барлық тұрғынының өмірлік қызығушылығын қозғайтын және әлемнің барлық мемлекеті ортақтасып шешетін мәселелер. Адамзаттың жаһандық мәселелеріне жататындар:

- дамыған елдер мен дамушы елдердің экономикалық қатынасы мәселесі;
- азық-түлік мәселесі;
- кедейлік мәселесі;
- энергетика мәселесі;
- экология мен тұрақты даму мәселесі;
- әлемдік мұхитты меңгеру мәселесі;
- демография мәселесі.

Бұл тізім тұрақты емес. Өркениеттің дамуымен бірге жаңа жаһандық мәселелер туып отырады. Мысалы, ғарыштық кеңістікті игеру, климатты қадағалау т.б.

Дамыған елдер мен дамушы елдердің экономикалық қатынасы мәселесіне олардың арасындағы әлеуметтік-экономикалық айырмашылықты азайту үшін дамыған елдер

нарығында дамушы елдердің тауарларына сұранысты өсіруді, дамушы елдерге капитал мен білімнің ағымын ұлғайтуды (әрине, көмек ретінде), сыртқы қарыздардың есептерін шығаруды және т.б. жатқызамыз.

Азық-түлік мәселесі дегеніміз – халықтың өзін-өзі ең қажетті азық-түлікпен толық қамтамасыз ете алмауы. Бұл мәселе әлеуметтік жағдайы төмен елдерде азық-түліктің абсолютті жетіспеушілігінен болса, дамыған елдерде тамақтану теңгерімсіздігінен болып отыр. Бұл мәселенің шешімі табиғи ресурстарды тиімді пайдалануға, ауылшаруашылығындағы ғылыми-техникалық прогреске және мемлекет тарапынан қолдауға тікелей тәуелді.

Кедейлік мәселесі жаһандық мәселелердің ішінде ең негізгілерінің бірі болып отыр. Кедейлік – мемлекеттің сол елдегі адамдарды ең қарапайым және ең арзан өмір жағдайымен қамтамасыз ете алмауы. Дамушы елдердегі кедейліктің үлкен масштабы тек ұлттық қана емес, сонымен қатар әлемдік тұрақты дамуға үлкен қауіп тудырады.

(Ж.Оспанбаев пен Д.Төленгітованың «Жаһандану және адамзат дамуының жаһандық мәселелері» мақаласынан)

Әдеби тілдің сөзжасамдық нормалары

Сөзжасам – тіл біліміндегі жаңа мағыналы туынды сөздердің қалыптасуын, мағыналық дамуын және жасалу тәсілдерін зерттейтін сала. Сөзжасамның зерттеу нысанына туынды сөздің жасалу сипаты, әдіс-тәсілдері, қалыптасуы, жаңа мағынаның ішкі құрылымы т.б. жатады.

Бұл күнде жанданған (активтенген) бірқатар жұрнақтар арқылы жасалған сөздердің норма болып танылуы осы модельдің тілдік жүйеде бұрыннан бар екендігін дәлелдейді. Айталық, адамның қызметін, кәсібін, мамандығын білдіруде *-шы* жұрнағы тек қазақ, араб, парсы сөздерінен ғана емес, орыс тілінен енген сөздерден де жаңа тұлғалар жасайды. *Әнші, егінші, тракторшы, комбайншы, футболшы* дегендерді былай қойғанда, бұл күнде *гипнозшы, памфлетші, парашютші, саботажшы, парламентші, газетші* сияқты ондаған туынды сөздің еркін жасалуына жалпы тілдік модель (үлгі) негіз болған, яғни бұл сөздерді қазақ тілі табиғатын бұзбайтын нормадағы тұлғалар деп тану керек.

Ал тілдік нормаға сай келмейтін грамматикалық, сөзжасамдық құбылыстардың орын алу себептері әртүрлі болып келеді. Мысалы, *оқырман, көрермен, сатарман, аларман, оралман* деген жаңа сөздердің жасалуына себеп болған қазақ тілінде XIX ғасырдың II жартысында жүйені бұзып, пайда болған *атарман, шабарман* сияқты бірді-екілі қолданыс сияқты. Мұндай негізі осал, яғни тілдік құрылымға сәйкеспейтін нормалар кодификацияланбай, бірақ жарыса қолданылып жүре беруі әбден ықтимал. Тілдің табиғатынан шығып кететін нормалар бүкіл тілдік жүйені қамтымайды, жеке тұстарының ғана «шырқын бұзады». Сондықтан «норманың басты белгісі – тілдің құрылымдық табиғи заңдылықтарына сәйкес келіп отыруы» деген қағида әрдайым күшін сақтайды.

3. Үш топқа бөлініп, берілген тақырыптарға қатысты сөздерді атаңдар, олардың мағынасын, сөзжасам тәсілдерінің қай түрі арқылы жасалғанын түсіндіріңдер.

1-топ. Сауда-саттыққа байланысты сөздер.

2-топ. Еларалық қарым-қатынастан пайда болған сөздер.

3-топ. Саяси-әлемеуттік қолданыстағы сөздер.

4. Сұрақтарға жауап бере отырып, сұхбат құрыңдар. Мақсатты аудиторияға арналған терминдер мен ұғымдарды, тілдік оралымдарды талдаңдар.

1. Жаһандану талабының қатандығынан бәсекеге әлсіз ұлттардың жоғалып кетуі мүмкін бе?

2. Жаһандану жолында табиғат ресурстарының жойылып кетпеуі үшін не істеу керек?

5. Аудиожазбадан (07. mp3) «Сөздерді дұрыс қолданайық» мәтінін тыңдаңдар. Коммуникативтік жағдаятқа сай көпшілік алдында сөйлеу әдебін сақтай отырып, мәтіндегі ойды жалғастырыңдар.

6. Жаһандық мәселелер тізімі тұрақты емес, бұл тізімге өз тараптарыңнан қандай мәселелерді қосар едіңдер? Ойларыңды дәлелдеп, аргументті эссе жазыңдар. Сөз саны 150–170.

IV

БӨЛІМ

АДАМ ӨМІРІН САҚТАУ

ТІЛДІК ЖҮЙЕ ЖӘНЕ НОРМА

Бұл тарауды оқып-білу арқылы сендер:

- адам өмірінің мемлекет үшін маңыздылығы және осы бағытта мемлекеттің атқаратын іс-шаралары туралы оқып, білесіңдер;
- өз өміріңді сақтау үшін білуге тиіс факторлар, өмірлік ұстанымдар мен қарапайым ережелер, ғалымдардың кеңестері туралы оқып, ойларыңды ортаға салып, ортақ бір шешім шығаруды үйренесіңдер;
- БАҚ, энциклопедиялық, ғылыми-көпшілік еңбектерден алынған деректерге сілтеме жасап, өз көзқарастарыңды білдіресіңдер;
- берілген ақпараттарды конспектілеп, сөзжасам мен синтаксистік нормаларды емлеге сәйкес қолдануды үйренесіңдер;
- автордың көзқарасын ескере отырып, сұрақ қойып, сұхбаттасудың бірнеше тәсілімен танысасыңдар.

Адамдарға ақыл-парасат өз өмірін жақсарту үшін берілген.

(Н.Назарбаев)

§1.

Адам өмірін қорғау – басты міндет

1. Топқа бөлініп, сұрақтарға жауап беріңдер. Жауаптарыңды салыстырып, өз нұсқаларыңды дәлелдеңдер.

1. Халық денсаулығына елдің әлеуметтік-экономикалық жағдайы қалай әсер етеді?
2. «Мемлекет адам өмірін кез келген қауіптен сақтап қалуға міндетті» деген ұстаныммен келісесіңдер ме?

2. Мәтіндегі негізгі ойға ақпараттар қосып, құрылымы мен рәсімделуін, жанрлық ерекшеліктерін талдаңдар.

Мемлекет міндеттерінің бірі – азаматтардың қалыпты тіршілік қауіпсіздігін қамтамасыз ету, оларды экстремалды жағдайлардан сақтау. Қазақстан Республикасы Конституциясында: «Адам, оның өмірі, құқығы мен тәуелсіздігі – еліміздің ең басты байлығы», – делінген. Сол себепті де мемлекет адам өмірін кез келген қауіптен сақтап қалуға міндетті.

Қазақстан Республикасында заңнамалық база қалыптасып, оның негізінде халық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің көпқырлы механизмі іске қосылды. Ел аумағында бұл механизм қауіптің алдын алу, зақымдануды төмендету мен төтенше жағдайлар салдарын жою секілді сұрақтар бойынша жұмыстар жүргізуде.

Әрбір адамның денсаулығы – оның толыққанды тіршілік етуін ғана емес, адам мүмкіндігінің әлеуетін анықтайтын фактор. Халық денсаулығының деңгейі өз кезегінде елдің әлеуметтік-экономикалық, мәдени және индустриялық даму шамасын да айқындайды. Халық әл-ауқатының орнықты және тұрақты өсуі тұрғысынан алғанда, медициналық көмек көрсетудің қолжетімділігін, сапасы мен сабақтастығын қамтамасыз ететін, жақсы дамыған, әлеуметтік бағдарланған денсаулық сақтау саласы республикадағы негізгі басымдықтардың бірі болып саналады.

(ҚР ішкі істер органдарының медиаорталығы)

Тіркестердің мағыналық байланысы

Өзара байланысы айқын емес тіркестер білдірейін деген ой-пікірді түсініксіз етеді. Тіркестер мағыналық және синтаксистік байланысқа түспесе, ой жұтаңдығын да аңғартады. Мысалы, *көргенді шығарма, тиянақты табыс, үрдіс келбет* сияқты тіркестер тіліміздің көркін келтіріп тұрмағаны белгілі. Бұл сөздерді еріксіз тіркестіргенмен, олардың арасында жатықтық, мағыналық үйлесімділік жоқ. Бұндай қолданыс **синтаксистік нормадан ауытқу** болып саналады.

Сөздердің мағыналық байланыста айтылып, өзара тіркесе алу қабілеттілігі – олардың ең басты грамматикалық қасиетінің бірі. Сөз тіркесінің белгілерін, яғни құрамында кемінде толық мағыналы екі сөздің болуы, өзара сабақтаса (бағыныңқы, басыңқы сыңар) мағыналық, синтаксистік байланыста айтылуы – осыған дәлел. Мысалы, *момын су, үркек тауық* деп байланыстыру мүмкін емес, дұрысы – *момын адам, үркек мал*.

3. Синтаксистік нормаға сай келмейтін тіркестерді «Қосжазба күнделігі» әдісімен түсіндіріңдер. Тізімді өздерің жалғаңдар.

Тілдік мәлімет	Менің түсіндірмем

Кәрі қарт, шынайы шындық, балғын сәби.

Сөз тазалығы

Тіл мәдениетіне қажетті аса маңызды сапалардың бірі, тілімізде бөгде тілдік элементтердің болмауы

Ескерту. Әдеби тілімізде өзге тілдерден енген сөздер бар. Мысалы: *республика, диктатура, формула* (латын); *грамматика, геометрия, физика, экономика, телефон, опера, симфония, газет* (көне грек, рим); *чемпион, руль, рельс, клуб, вокзал* (ағылшын); *бюро, депо, партизан, метр, кабинет* (француз); *офицер, штаб, матрас* (неміс) т.б.

Тіл тазалығы – ана тілдің сөзін басқа тілдің сөзімен шұбарламау, ескірген сөздерге жоламау, жергілікті сөздерден қашу (*А.Байтұрсынұлы*).

Таза сөйлеу дегеніміз – сол тілдің жалпыға ортақ байлықтарын пайдаланып, «бөгде» сөздерді араластырмай сөйлеу (*М.Балақаев*).

- 4. Аудиожазбадан (08. mp3) «Сақтандыру тарихы» мәтінін тыңдаңдар. Қазақстандағы адам өмірін сақтандыру туралы не білесіңдер? Мәтінде көтерілген мәселеге автор мен оқырманның қарым-қатынасын ескере отырып, сұрақтар құрастырыңдар.
- 5. Түртіп жазудың (конспектілеудің) әртүрлі жолдарын меңгеру арқылы оқылым және тыңдалым материалдары бойынша негізгі ақпаратты іріктеп жазыңдер.
- 6. «Адам өмірін сақтандыру дұрыс па, әлде бұрыс па?» тақырыбы төңірегінде пікір таластырыңдар. Кірме сөздердің қолданыс ерекшеліктерін түсіндіріңдер.

Еуропа елдерінде халықтың 98%-ке жуығы сақтандыру компанияларында өмірін сақтандырып қойған. Бір қызығы, адамның өзіне табыс әкелетін қабілетін сақтандыру қалыпты жағдайға айналып барады. Мысалы, спортшылар дене мүшесін, әншілер дауысын деген секілді.

Статистикалық мәліметке сүйенсек, Қазақстанда өмірін сақтандырған адамдар саны 25%-ті ғана құрайды. Халық өз өмірін сақтандырудың тиімділігі туралы біле бермейді. Сақтандыру компаниясының негізгі мақсаты – денсаулыққа зақым келген жағдайда емделуге қаржылай көмек беру; қайтыс болған жағдайда табысына тәуелді адамдарды қаржымен қамтамасыз ету. Заң бойынша өмірін сақтандыра алмайтын тұлғалар да бар. «Зейнеткерлер, мүгедектер, нашақорлар мен алкогольді ішімдік тұтынатын тұлғалар, психологиялық аурумен ауыратын және бұрын қамауда болған қылмыскерлер өмірлерін сақтандыра алмайды», – дейді сақтандыру менеджерлері. Қазіргі таңда елімізде адам өмірін сақтандыратын 7 компания бар. Өмірді сақтандырудың бастапқы құны 150 мың теңге болса, жоғарғы құны 2 млн теңгені құрайды.

(Дайындаған Ф.Бақыт)

- 7. Өтілген тақырып бойынша ойларыңды қорытындылап, «Креативті матрица» кестесіне түсіріңдер.

§2.

Адамның денсаулығы – қоғам байлығы

1. «Жұптас. Ойлан. Бөліс» тәсілімен сұрақтарға жауап беріңдер.

1. «Ауруды емдеме, адамды емде!» сөзінің негізгі ойы қандай?
2. Адам өмірін сақтау үшін тағы қандай құрылғыларды ойлап табу керек деп ойлайсыңдар?

2. Мәтіндерді оқыңдар. Өртүрлі стильдегі мәтіндердің тақырыбын, мақсатты аудиторияға сәйкес қызметін, құрылымын, тілдік ерекшелігін салыстыра талдаңдар.

Пайдалы құрылғылар

Еуропадағы бір компания қатты пластик пен соңғы үлгідегі сүзгіштерден жасалған су тазартатын құрылғы ойлап шығарды. Оның арқасында адам ластанған суды ішсе де, ауырып қалмайды. Осы сынды құрылғылар табиғи апат орын алған кезде көп көмегін тигізеді. Мысалы, аталмыш құрылғы 2010 жылы Гаитиде болған жер сілкінісі кезінде қолданылды.

Ғылымның тағы бір жетістігі – жаһандық позициялау жүйесі (GPS). Ол аспан кеңістігіндегі Жердің жасанды серіктерінің сигналымен жұмыс істейді. GPS жүйесі алғашында әскери мақсатта жасалған. Ал қазіргі таңда осы жүйе арқылы көлік, кеме жүргізушілері, ұшқыштар, тіпті аңшылар мен саяхатшылар да өз жолынан адаспайды. GPS жүйесін ойлап тапқан ғалымдардың арқасында қалаған жерімізге жету оңайлай түсті.

(География оқулығынан)

Ауруды емдеме, адамды емде!

Қатардағы дәрігердің бәрі шама-шарқынша адам емдейді, білімін аяп, керенау еңбек істеген жері жоқ, бар ынтасымен қызмет етіп жүр.

Дәрігер болсаң, баяғы институтта алған біліммен рецепт жазып: «Күніне үш рет тамағыңды шай!» деп самарқау емдеме, ізденіп, әр науқасқа еңбек сіңір, өнерлі дәрігер атан!» деген принципті қолдайды Нияз. Клиникалық медицинаның

атасы Боткин не деді? «Ауруды емдеме, адамды емде!» деген жоқ па? Әр адамның организмі әрқилы, біріне қонған ем екіншісіне қонбауы да ықтимал, ендеше оған жаңа бір тәсіл тап!..

Рентген сәулесімен емдеуде Нияз медицина ғылымында бір жаңалық ашып, атаққа ие болам деп құлшынбайды. Бұл емнің өз авторы бар, ол – профессор Штокин. Нияз – сол жаңа емді іске асырушы ғана...

(З.Шашкиннің «Доктор Дарқанов» романынан)

- 3. Ғаламтор желісінен алынған үзінділерде сөзжасамдық және синтаксистік нормалар сақталған ба? Қате қолданыстарды тауып, түзетіп жазыңдар.

1. Салауатты өмір салтын қалыптастыруда әрқайсымыздың дене тәрбиесімен айналысуымызға, дұрыс тамақтануымызға, тазалық шараларын сақтауымызға тікелей бағытталған.

2. Дүниежүзілік медицина ғылымдарының ұлы өкілдері денсаулық адамзат баласына тартқан үлкен сыйы деп түсіндіреді. Медицина ғылымы адамдардың денсаулығын сақтауға, аурулардың алдын алуға, ауруларды емдеу әдістерін тауып, оны жетілдірумен шұғылданып отырған ғылым екені байқалады.

(stud.kz)

- 4. Ғылыми-көпшілік стильге тән тілдік құралдарды орынды қолданып, денсаулықты қалай күту керектігі туралы төменгі сынып оқушыларына нұсқаулық жазыңдар.

- 5. «Даналық ағашы» әдісімен оқылым мәтіндері бойынша сұрақтар дайындаңдар.

- 6. Тілдік нормаларды сақтап, мәтінді өз ойларыңмен аяқтаңдар. Тыныс белгілерінің дұрыс қойылуына мән беріңдер.

Әрбір адам өз денсаулығының мықты болу жолдарын қарастыруы керек. Дені сау адамның көңіл күйі көтеріңкі болып, еңбекке әрқашан құлшына кіріседі...

§3.

Адам өмірі және қоршаған орта

1. Сұрақтарға жауап беріп, ойларыңды ортаға салыңдар.

1. Қоршаған орта мен адам өмірі арасындағы байланысты қалай түсіндіресіңдер?
2. Денсаулыққа жағымды әсер ететін факторларды білесіңдер ме?
3. Бүкіләлемдік денсаулық сақтау күнін атап өту неліктен маңызды?

2. Мәтінді оқып, құрылымы мен рәсімделуін, жанрлық ерекшеліктерін талдаңдар.

Адамның денсаулығына оны қоршаған табиғи ортаның әсері зор. Дем алатын ауаның, күнделікті пайдаланатын ауызсудың, тағамның таза болуының маңызы ерекше. Қоршаған ортаның бұзылуы адам денсаулығына кері әсерін тигізеді.

Денсаулығы мықты болуы үшін, адам саламатты өмір сүру салтын ұстануы керек. Темекі тарту, ішімдікті пайдалану, дұрыс тамақтанбау, кей жағдайда мүлде қимыл-қозғалыссыз болудан да денсаулық бұзылады.

Денсаулыққа жағымды әсер ететін бірнеше фактор бар:

1. Бұлшық ет қимылдарының белсенділігі. Адамның барлық тіршілік әрекеті түрлі қимыл-қозғалыстар жиынтығынан тұрады. Қозғалыс – тіршілік тірегі. Спортпен айналысып, дене шынықтыру жаттығуларын жасайтын адамның жұмыс істеу қабілеті жоғары болады. Спорт адамның түрлі ауруға қарсы тұруына көмектеседі: тыныс алу мүшелерінің жұмысын жақсартып, жүрек бұлшық еттерін шынықтырады, зат алмасудың қалыпты жүруін қамтамасыз етеді.

2. Еңбек пен демалысты дұрыс ұйымдастыру. Адам өмірінде еңбек басты орын алады. Еңбек ету арқылы адам өзіне қажетті жағдайларды жасайды. Бірақ шектен тыс еңбек ету ағзаның қажуына әкеп соқтырады. Сондықтан да еңбек ету мен демалысты дұрыс үйлестіре білу қажет. Бұл – адам ағзасындағы барлық мүшелердің жұмысын жақсартады.

3. Дұрыс тамақтана білу. Дұрыс тамақтанудың нәтижесінде асқорыту мүшелерінің жұмысы жақсарады, зат алмасу процестері қалыпты жүреді. Адамның ұзақ өмір сүруіне дұрыс тамақтанудың да әсері бар. Көбіне көкөніс, жеміс-жидектерді пайдалану, тамақтану ережелерін мұқият сақтау, майлы тағамдарды шектеп пайдалануды естен шығармау қажет. Дұрыс тамақтану адамның дене салмағын бірқалыпты ұстайды. Артық салмақ аурудың пайда болуына әкеп соқтырады.

Әрбір адам өз денсаулығына қамқорлық жасап, үнемі көңіл бөліп отыруы тиіс. Ұзақ өмір сүрудің негізгі шартының денсаулықты сақтау мен нығайту екенін естен шығармауымыз керек.

Дүниежүзілік денсаулық ұйымының шешімімен 7 сәуір «Бүкіләлемдік денсаулық сақтау күні» деп белгіленген. Біздің елімізде де адамдардың денсаулығын сақтауға ерекше көңіл бөлінуде.

3. Клишелер мен лексикалық құрылымдарды қолданып, көтерілген мәселе бойынша ойларыңды дәлелдеп, дискуссивті эссе жазыңдар. Сөз саны – 80–100.

Сөйлем мүшелерінің орын тәртібі

Сөйлем мүшелерінің орын тәртібі дегеніміз – синтаксистік бірліктердің дұрыс қолданылуы. Синтаксистік норма сөйлем мүшелерінің қалыпты орын тәртібінің сақталуын талап етеді. Сөйлем мүшелерінің дұрыс орналасуы – баяндауыштың сөйлем соңында келуі, пысықтауыштың баяндауыштың алдында келуі, анықтауыштың өзі анықтайтын сөздің алдында келуі және т.б.

Мысалы: *Ұзын мүйізді көршінің қызыл сиыры жайылып жүр.* Мұнда *ұзын мүйізді* деген анықтауыш өз орнында тұрмай, сөйлемнің басына шығып кеткендіктен, «ұзын мүйізді көрші» болып тұр. Дұрысы – *көршінің ұзын мүйізді қызыл сиыры жайылып жүр.* Тағы бір мысал: *көп тараған қазақтың халық музыкасынан концерт береміз* деу дұрыс емес; дұрысы – *қазақтың жұртқа көп тараған халық музыкасынан концерт береміз.*

4. Ғаламтор көздеріндегі ақпараттарды пайдаланып, адам денсаулығының басты үш көрсеткішін жазыңдар. Сілтеме көрсетіңдер.

5. Мәтіндегі сөйлем мүшелерінің қалыпты орын тәртібінің және сөз тіркестерінің мағыналық байланысының сақталмау себептерін түсіндіріп, түзетіп жазыңдар.

Халық денсаулығының нашарлауы және демографиялық көрсеткіштердің төмендеуіне әсер ететін себептердің негізгісінің ішінде климаттық, әлеуметтік, экономикалық ахуалдармен қатар, экологиялық қолайсыздықтар да ерекше орын алады.

Қазіргі кезде жер шарының көптеген аймақтарында табиғатты бүлдіріп, адамның өмір сүруіне төндіретін қауіп зиянды әрекеттер көбейді. Жер үстінде экологиялық тұтас апат аймақтары пайда болды.

Өндірісті ірі қалаларда, техногендік елді қоныстарда қоршаған орта қатты ластануда. Осы қоршаған бүлінген ортада адам ағзасына залалды заттар молайды. Кеселді мұндай заттар адам өміріне қауіп төндіреді.

6. Елбасының «Адамдарға ақыл-парасат өз өмірін жақсарту үшін берілген» деген сөзін эпиграф ретінде алып, синтаксистік норманы сақтай отырып, көркем әдебиет стилінде шығарма, өлең, хат не әңгіме жазыңдар.

§4.

Спорттың адам өміріне пайдасы

1. Сұрақтарға жауап беріп, өз ойларыңмен бөлісіңдер.

1. «Спорт көңіл күйді көтеріп, өз-өзіңді көңілді сезінуге көмектеседі» деген пікірмен келісесіңдер ме?
2. Күйзелісті жоюға әсер ететін қарапайым жаттығулар бар екенін білесіңдер ме?

2. Мәтінді оқып, мәтіндік зерттеу жүргізіңдер.

Мәтіннен негізгі ойды табыңдар.
Мәтінде қандай тосын ой кездесті?
Мәтіннен шығатын өмірлік қағида қандай?
Бұрыннан таныс және таныс емес ақпараттарды белгілеңдер.

Саламатты өмір салтын ұстанып, түрлі аурудың алдын алуға болатынын білеміз бе? Ауыр күйзеліске ұшыраған Клер есімді арудың қиындықты қалай жеңгені туралы ғаламтор желісінде жарияланған еді.

Ол емдеу курсынан толық өткен соң, өзінің өмірін түбегейлі өзгертуге бел буады. Клер өмір бойы дәрінің күшімен жүрген: оған адофамин мен серотанин жетіспеді. Өрімдей қыз бұл дерттің алдын алатын басқа амалдарды қарастыра бастайды. Бірде әйгілі Гиппократтың күйзеліс жайлы жазбаларын оқиды. Гиппократ депрессиядан құтылу үшін жүзумен айналысуды, күн сайын жүгіруді, жалпы спортпен шұғылдануды әдетке айналдыру керектігін жазған. Спорт көңіл күйді көтеріп, өзіңді көңілді сезінуге көмектеседі. Өйткені жаттығу барысында эндорфин гормоны көптеп бөлінеді. Оны «бақыт гормоны» деп те атайды. Ол адам жанын тыныштандырып, рақаттандырады. Жүгіру мен жүзу де өте пайдалы. Спортпен шұғылданатын адамдар өзінің денесін жақсы көре бастайды, денсаулығына мән береді. Сонымен қатар терең тыныс алуды да үйренеді. Терең тыныс алу кезінде сіз күйзелісті есіңізге де алмайсыз. Міне, осындай күнделікті жаттығудың арқасында Клер өзінің ауруымен мәңгілікке қош айтысты. Қазір Клер спортты өмірлік серігіне айналдырып, ауруын ұмытқан. Мұндай жағдай бәріміздің де

басымызда тууы мүмкін. Сондықтан спортпен айналысып, саламатты өмір салтын ұстанған жөн.

(Дайындаған Ж.Исакаев)

Мәтіндегі сөйлемдердің орын тәртібі

Қазақ тілінің синтаксистік мүмкіндіктерін дұрыс пайдаланып, әртүрлі ойға сәйкес етіп алуан түрлі сөйлемдер құрай білу тіл шеберлігін қажет етеді. Адамның басқаға хабарлайтын пікірі жеке сөздермен шектелмей, ұласа айтылған сөйлемдер қатарымен тиянақталып тұрады. Сондықтан сөйлемдер арасы өзара дұрыс құрылуы тиіс. Сонда ғана тыңдарман не оқырман сөйлеушінің не жазушының ойын түсініп, не айтпақ болғанын ұғады.

Қате қолданыс

Дұрысы

Жас кезінен асық атып, атқа мініп, теңге іліп, бөйгеге шауып, күреске түсіп өскен ата-бабамыздың шымыр да шыныққан, епті де икемді болғанын білеміз. Бұған дәлел – қазақтың спорттық ойындары. Қазақ халқы ерте кезден бала тәрбиесіне, баланың ақыл-ойының, дене бітімінің дұрыс қалыптасуына ерекше көңіл бөліп отырған.

Қазақ халқы ерте кезден бала тәрбиесіне, баланың ақыл-ойының, дене бітімінің дұрыс қалыптасуына ерекше көңіл бөліп отырған. Бұған дәлел – қазақтың спорттық ойындары. Жас кезінен асық атып, атқа мініп, теңге іліп, бөйгеге шауып, күреске түсіп өскен ата-бабамыздың шымыр да шыныққан, епті де икемді болғанын білеміз.

3. Синтаксистік норманы сақтай отырып, мәтінді редакциялаңдар. Сөйлемдердің орындарын ауыстырып жазыңдар.

Сондықтан құтқарушылар «ел қауіпсіздігі жолында төуекелге бел буа еңбек ету – кәсіби әрі адамдық парызымыз» деп санайды.

Қалалық төтенше жағдайлар басқармасының аға инженері:

– Тамыр соғысын тексеріп едім, соғып тұр екен. Содан тез далаға алып шықтым. Өкпесін сүзгілеп, түтінді шығардым. Осы әрекеттерді 7–8 минуттай жасадым. Бір уақытта әлгі адамның тыныс алуы қалпына келді.

Кәсіби өрт сөндірушілер мен құтқарушылар үшін жинақылық пен ширақтық – аса қажет мінездер. Оқыс оқиға кезінде адам өмірін сақтау үшін әрбір секунд санаулы, әр минут қымбат.

(24.kz)

4. Ғылыми-көпшілік стильдің тілдік құралдарын орынды қолданып, жасөспірімдердің спортпен айналысу тәртібі туралы нұсқаулық жазыңдар.
5. Дендерің сау болу үшін күнделікті спортпен шұғылдану міндетті ме? Жұптасып, сұхбат құрыңдар.
6. Жағдаяттық тапсырманы орындаңдар.

«Тақырыптық теннис» ойынына екі ойыншы, төреші, тілші қатысады. Екі ойыншы денсаулық туралы мақал-мәтелдерді жатқа айтады және мазмұнын түсіндіреді, төреші жазып отырады және есеп жүргізеді. Тілші ойынның өтуі туралы хабарлап отырады.

7. Екі тапсырманың бірін орындаңдар.
  1. «Өз өміріңді сақтау – өзіңе деген жауапкершілік» тақырыбында дискуссивті эссе жазыңдар.
  2. Мәтіндегі тыныс белгілерін емлеге сай қойып шығыңдар.

Өмірден қымбат еш нәрсе жоқ өйткені өмірде бәрі бар қазіргі заманда өмір ең қымбат байлық болып есептеледі адамның ең негізгі мақсаты өмірді сақтап қалу адам осы өмірде жоспар құрады сол жоспарларды іске асыру үшін жұмыс жасайды және көптеген нәрселерді үйренеді.

Көбіне өз өмірін және өз жақындарының өмірін сақтап қалу үшін қарапайым ережелерді білу маңызды мысалы алғашқы медициналық көмек төтенше жағдайлар кезінде қауіпсіздік негіздерін әркім білу керек сіздің жасаған көмегіңіз бір адамның өмірін сақтап қалуына мүмкіндік жасайды сол себепті бұны білу және оны дұрыс қолдану біздің міндетіміз.

1. Мәтінді детальді түрде оқып, берілген сұрақтарды «Микрофон» әдісі арқылы талдаңдар.

1. Ғылым дамуының басым бағыттарына көзқарастарың қандай?
2. Жаһандану үрдісіндегі жастардың үлесі қандай? ҚР статистика агенттігінің мәліметтеріне сүйене отырып, жауап беріңдер.
3. Бәсекеге қабілетті маман, ғылыми жаңашылдықтардың авторы болу үшін қандай ғылым саласын таңдайсыңдар?

Мемлекеттің ең құнды капиталы – адам. Жастар – мемлекеттің болашағы. Әлемдік жаһандану, экономикалық дағдарыс, ғылым мен техникалық прогресс сияқты сөздер ХХІ ғасырдың басты терминдеріне айналды. Баршамызға белгілі ғылым мен техникалық прогресс ай сайын емес, апта сайын әлемге өзіндік жаңашылдығымен, инновациялық жаңа жобалармен, «Ноу-хау» технологиялық өзгерістерді алып келуімен ерекшеленуде. Кез келген технологиялық өзгеріс мемлекеттің экономикалық дамуында белгілі бір деңгейде серпіліс алып келері сөзсіз. Ал ғылыми жаңашылдыққа ілесе алмаған мемлекеттің экономикалық дамуда қиындықтарға тап болатынын әлемдік тәжірибе көрсетіп келеді.

Ғылымның дамуындағы негізгі басым бағыттар анықталды:

- энергетика;
- шикізат өңдеу;
- ақпараттық және телекоммуникациялық технологиялар т.б.

Дамыған елдерде жүргізілген зерттеулер әлемдік экономикалық дамудың жаңа үлгісі пайда болғанын көрсетеді, оның негізінде адам капиталы мен инновация ең қымбат ресурс болып есептеледі. Қазақстанда 400-ден аса ғылыми мекемелер бар, олардың 95-і – мемлекеттік ғылыми институттар, 121-і – жоғары кәсіби білім беру мекемелері, қалғандары – кәсіпкерлік саласы бойынша және коммерциялық

емес ұйымдар. Елімізде шамамен 18 мыңға жуық адам ғылыми жұмыстармен және ізденістермен айналысады.

Тәуелсіз Қазақстан өз дамуында тарихи кезеңді бастан өткеріп келеді. Еліміздің «Мәңгілік Елге» айналуы тікелей жастарға байланысты болмақ. «Ақыл жастан...» демекші, бәсекеге қабілетті мамандар, ертеңгі ғылыми жаңалықтардың авторлары – бүгінгі жастар.

(Ж.Молдамұратов)

2. Мәтіндердің тақырыбын, стилін, тілдік ерекшелігін салыстыра талдаңдар.

Жаһандану дәуірінде ұлттық құндылықтар

Жаһанданудың жойқын толқынында жаңқадай жұтылып кетпеу үшін өрелі халықтар өздерінің ұлттық кейпін сақтап қалудың қамын ойлап, амал-әрекет жасауда. Жаһандануға үйлесімді кірігу дегеніміз – ана тілі, ұлттық сана, озық салт-дәстүр мен тарихи танымыңды сақтай отырып, адамзаттың алдыңғы қатарлы мәдениетін солармен үйлестіре қабылдау арқылы әлемдік қауымдастықтан өз орныңды табу деген сөз. Бұған қазақ тілі мен әдебиетін оқытудың сапасын арттыру, салт-дәстүр мен тарихи зердені нығайту арқылы қол жеткізуге болады. Елбасымыз өзінің «Қазақстандық жол» еңбегінде жаһандану жағдайында ұлтты сақтап қалатын бәсекеге қабілеттілік сапа туралы былай деп жазады: «Бәсекеге қабілетті тұлға, алдымен, өз халқының мәдениеті мен тілін білуі керек. Туған тілдің мәдени бастаулары мен рухани дәстүрлерін сақтау жас ұрпақтың бойында жаһанданудың барлығын жұтатын, бірыңғайлайтын және кіріктіретін үрдістеріне қарсы тұра алатындай иммунитеттің қалыптасуына көмектеседі».

Қай халықтың болмасын, өзге жұртқа ұқсамайтын бөлек болмыс-бітімін даралап, өзіндік тағдырын айқындайтын басты белгілері – ана тілі мен әдебиеті, салт-дәстүрі, өнері мен мәдениеті. Ана тілі мен ұлттық әдебиет – ұлттың өткен тарихы мен бүгінгі тағдырының сабақтастығын орнықтыруда, тұлғааралық мәдени қарым-қатынас орнатуда, жастарды отансүйгіштікке тәрбиелеуде басты құрал. Сонымен бірге әдебиет – ұлттың рухани жады, адамзат дамуының қозғаушы күші және тарихи-көркем баяны. Сол мол мұраны жас жеткіншектерге меңгертуде қазақ тілі мен әдебиеті

пәнінің мұғалімдеріне жүктелер міндет зор. Ана сүтімен бойға сіңетін туған тілдің құдіретін таныту – сәби шақтан бастап үздіксіз жүретін процесс.

(ҚазҰУ хабаршысынан)

Құндылық – мәдениеттің құрамдас бөлігі

Құндылық – мәдениеттің құрамдас бөлігі. Құндылық адамдардың өзін ұстауын реттейді, олардың шынайы тәртібін айқындайды. Мәдениет құндылықтары материалдық және рухани болып бөлінеді. Құндылықтардың мазмұны қоғамның мәдени жетістіктерімен байланысты. Құндылықтар әлемі дегеніміз – мәдениет әлемі. Ол – адамның рухани қызмет аясын, оның санасының дұрыстығын айғақтаушы, яғни адамның рухани байлығының өлшеуіші іспетті. Құндылықтарды мүдделердің қарапайым жалғасы немесе бейнеленуі ретінде қарастыруға болмайды. Олар салыстырмалы даралыққа ие.

(«Қазақ мәдениеті» энциклопедиялық анықтамалығынан)

3. Мәтінді оқыңдар. Автор мен оқырманның қарым-қатынасын ескере отырып, мәтінде көтерілген мәселеге сұрақтар құрастырыңдар және бағалаңдар.

Жаһандық энергетика мәселесі

Жаһандық энергетика мәселесі дегеніміз – адамзатты энергия және отынмен қамтамасыз ету. Бұл мәселенің туындауының негізгі себебі – ХХ ғасырда минералды отынды пайдаланудың өсуі. Дамыған елдер бұл мәселені энергияның жұмсалыуына сұранысты кеміту арқылы шешсе, жаңа ірі индустриалды елдерде энергия жұмсалыуы күн санап өсуде. Осы жайттар және кей аймақтардағы әскери-саяси тұрақсыздықтар энергоресурстардың әлемдік бағасының ауытқуына алып келеді. Сонымен қатар кризистік жағдайларды туғызып, ұсыныс пен сұраныстың динамикасына, энергетикалық тауарлардың өндірісі мен тұтынуына айтарлықтай әсер етеді.

Әлемдік экологияның әлеуеті адамзаттың шаруашылық қызметі себебінен жиі бұзылуда. Бұған жауап ретінде экологиялық тұрақты дамудың тұжырымдамалары даярланды.

Олардың мәні – болашақ ұрпақтың мүддесін және қазіргі кездегі қажеттіліктерді ескеріп, әлемнің барлық елдерінде қоршаған ортаны сақтау.

Қоршаған ортаны қорғау – табиғат пен қоғамның өзара үйлесімді әрекетін қамтамасыз етуге бағытталған мемлекеттік және қоғамдық іс-шаралар жүйесі. XX ғасырдың 70-жылдарынан бастап ғалымдар қоршаған орта мәселесінің экономикалық даму үшін өте маңызды екенін түсінген. Себебі қоршаған ортаның деградациялық процесі жедел қарқынмен жүріп жатыр. Бұл – ресурстардың толықтай жойылып кетуіне алып келуі мүмкін.

Қорыта айтқанда, адамзат дамуының жаһандық мәселелері оның кез келген даму кезеңдерінде өзекті болды. Десек те, аталған мәселелер ХХІ ғасырда ерекше маңыздылыққа ие болып отыр.

(ҚазҰУ хабаршысынан)

4. Мәтінді «ТВ-шоу» әдісі бойынша оқыңдар. Жаһандық мәселелердің әдебиетке де қатысты екеніне дәлелдемелер тізбегін құрастырыңдар.

Жаһандану дәуіріндегі поэзия және аударма мәселелері

Поэзияны басқа тілге тәржімелеуге қатысты көзқарастар әрқилы. Көзқарастар, негізінен, екі арнаға бөлінеді. Біріншісі – Роберт Просттың «басқа тілге аударылғанда, поэзия – жоғалатын дүние» деген пікірі. Екіншісі – Дональд Дэвидтің «басқа тілге аударылғанда, ұлы шығарманың өзін жоғалтпайтын қасиеті болады» деп есептеуі. Ендеше, поэзия аударыла ма?

Гете «әлем әдебиеті» деген терминді айналымға кіргізген күннен бастап аударма әдебиеттің маңызды бір бөлігіне айналып үлгерді. Онсыз бүгінгі әдебиет көп дүниені жоғалтқан болар еді. Аударманың арқасында Шығыс пен Батыс әдебиетінің байланысы орын алды. Оның жарқын бір мысалы ретінде А.Пушкин жазбаларында қазақ халық ауыз әдебиеті үлгісі – «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының кезігуін айтар едік. Бұдан байқайтынымыз, әдебиет, поэзия аударылады, бірақ оның өз заңдылығы болады.

Бүгінгі жаһандану дәуірінде әлем әдебиеті үлкен бетбұрыс кезеңіне дөп келіп тұр. Поэзия әлемде ең көп тараған

тіл – ағылшын тіліне, содан басқа тілдерге аударылуда. Бұны жаһандық әдебиеттің бүгінгі көрінісі деп қарауға болатын шығар. Сондай-ақ бұл – жаһандану дәуірінде аударма мәселесінің болашағының зор екенін көрсетсе керек.

(*А.Нұрғазыұлы*)

- 5. Топқа бөлініп, берілген оқылым мәтіндеріндегі негізгі ақпараттарды іріктеп, түртіп жазу (конспектілеу) арқылы шағын мәтін жазыңдар.

- 6. Мәтінді азатжолдарға бөліп, редакциялаңдар.

«Жер шары халқының үштен екі бөлігін құрайтын, аумағы ұлан-байтақ, ресурсқа бай, әлемдік өндірістің ширектен астамын беріп отырған Азия әлемдік экономиканың, саудасаттықтың, саясаттың маңызды ойыншысы болып отыр. Азия мемлекеттері аумағы жер шарындағы энергияға бай аумақ болып саналады. Сонықтан да энергетика мәселесі – Азия елдерінің экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі және тұрақты дамуындағы айтулы факторлардың бірі», – деді форумда О.Мұхамеджанов. Мәжіліс төрағасы мұнай, газ, көмір, уран сынды энергетикалық қорға иелік ететін Қазақстан осы қауіпсіздікті қамтамасыз етуге өзінің нақты үлесін қосып жатқанын жеткізді. «Сөз жоқ, Азия елдеріндегі партиялық элиталардың сындарлы диалогі, өзара құнды идеяларымен алмасуы, келісілген іс-әрекеттері қазіргі заманда бүкіл әлемге төніп тұрған қауіп-қатерлердің тұтастай кешенін табысты шешуге ықпал ете алады және ықпал етуге тиіс», – деп атап көрсетті.

(*ҚазАқпарат*)

- 7. Сөзжасамдық және синтаксистік нормаларды сақтай отырып, жастар форумында жасайтын «Жаһандану: ғылым және жастар» тақырыбындағы баяндаманың алғы сөзін (4–5 сөйлем) жазыңдар.

- 8. Мәтіндегі кей мәліметтерді сызба, кесте не диаграмма түрінде бейнелеп, аралас мәтін құрастырыңдар.

Этникалық жаһандану екі негізгі үрдістен тұрады: планета халқының санының өсуі және әртүрлі этникалық

топтардың өзара ассимиляциясы. Жаһанданудың жағымды нәтижелеріне мыналар жатады: неғұрлым жылдамырақ экономикалық даму, өмір деңгейінің жоғарылауы, техникалық жаңалықтар мен басқару дағдыларын жеделдетіп енгізу және тарату, жеке тұлғалар үшін де, ел үшін де жаңа экономикалық мүмкіндіктер туғызу. Жаһандану тұңғыш рет біртұтас ақпараттық кеңістік арқылы әлемдік экономиканың барлық құрамдас бөліктерін – өндірісті, ғылымды, қаржыларды тұтынуды біріктіруде. Олардың өзара тәуелділігі соншалықты – ұлттық және аймақтық нарықтардың әлемдік нарықтан оқшаулануы ол ұлтты немесе аймақты құлдырауға ұшыратады. Жаһандану кері айналмас сипатқа ие болып, экономикалық дамудың шартына айналууда.

(«Саяси-түсіндірме сөздіктен»)

- 9. «Адам өмірін сақтау – басты міндет» тақырыбында аргументті эссе жазыңдар.
- 10. Тілек сөздердің қандай жағдаятта айтылатынына түсінік беріңдер. Көркем шығармалардан қарастырып, салыстырыңдар.
1. Еңбегің жансын!	5. Аспаның ашық болсын!
2. Мерейің үстем болсын!	6. Арманың асқақ болсын!
3. Елге абыройлы бол!	7. Еңбегің жемісті болсын!
4. Өркенің өссін!	8. Денсаулығың зор болсын!
- 11. Баталардың қай кезде берілетін анықтап, өздерің жалғасырып көріңдер.

Ұлыс оң болсын, ақ мол болсын! Ұлыс бақты болсын, төрт түлік ақты болсын! Астарыңа адалдық берсін, бастарыңа амандық берсін! Тойың тойға ұлассын! Жолыңды Алла қолдасын, жаманшылық болмасын!

ТЕСТ

- 1. Қайсысы стиль түріне жатпайды?**
  - А) Коммуникативтік
  - В) Көркем әдебиет
  - С) Ғылыми
  - Д) Ресми
  - Е) Публицистикалық
- 2. Техникалық әдебиет тілі қай стильге жатады?**
  - А) Ауызекі сөйлеу стилі
  - В) Көркем әдебиет стилі
  - С) Ғылыми стиль
  - Д) Ресми стиль
  - Е) Публицистикалық стиль
- 3. Бейнелегіш, көркемдегіш сөздерді қолданып, автордың өз сезімін қоса суреттеуі қай стильге тән?**
  - А) Ауызекі сөйлеу стилі
  - В) Көркем әдебиет стилі
  - С) Ғылыми стиль
  - Д) Ресми стиль
  - Е) Публицистикалық стиль
- 4. Баспасөзде қай стиль қолданылады?**
  - А) Ауызекі сөйлеу стилі
  - В) Көркем әдебиет стилі
  - С) Ғылыми стиль
  - Д) Ресми стиль
  - Е) Публицистикалық стиль
- 5. Ғылыми стильде қандай сөздер көп қолданылады?**
  - А) Термин сөздер
  - В) Диалект сөздер
  - С) Кәсіби сөздер
  - Д) Көнерген сөздер
  - Е) Қаратпа сөздер
- 6. Көркем әдебиет стилін көрсетіндер.**
  - А) Олардан титтей де пайда жоқ.
  - В) Гипербола – бір нәрсені әсірелеп айту.
  - С) Тәуелсіз Қазақстан өз дамуында тарихи кезеңді бастан өткеріп келеді.
  - Д) Египетте құл иеленуші құрылыс қалыптаса бастады.
  - Е) Биылғы қыс сықырлаған аязсыз, құтырынған борансыз жұмсақ басталып еді.

7. Әлеуметтік-тұрмыстық саладағы қарым-қатынас қандай ортада жүзеге асады?
- A) Ресми ортада
  - B) Еларалық қатынаста
  - C) Қызмет орнында
  - D) Әріптестер, серіктестер, сыныптастар т.б. арасында
  - E) Үй-іші, ағайын туыс, жора-жолдас т.б. арасында
8. Үзінді әлеуметтік-тұрмыстық қатынастың қай үлгісіне жатады?
- Тұлпар бар ма тұяғы майырылмаған,
Сұңқар бар ма қияғы қайырылмаған.
Қашан да тағдыр ажал жеткен күні
Кімдерден кімдер жылап айырылмаған.*
- A) Амандасу
  - B) Құттықтау
  - C) Көңіл айту
  - D) Бата беру
  - E) Қаратпа сөз
9. Үзіндіде әлеуметтік-тұрмыстық қатынаста қолданылатын сөздердің қай түрі келтірілген?
- Тілің шешен, ойың көсем болсын, – деп маған әжем тіл берді.*
- A) Амандасу
  - B) Құттықтау
  - C) Көңіл айту
  - D) Бата беру
  - E) Тілек айту
10. М.Әуезовтің «Абай жолы» романында мына үзінді амандасудың қай көрінісіне жатады?
- Сол уақытта Абай үлкен ықылас білдіріп, айрықша бір тағзыммен төсін басып, қатты дауыстап:
– Ассалаумағалейкүм!.. – деп сәлем берді... Бөжей оң назарын салып:
– Уағалейкүмассалам, балам! – деп тоқтай қалды...*
- A) Кішінің үлкенге берген сәлемі
  - B) Мектеп шәкіртінің ұстазына берген сәлемі
  - C) Үлкеннің кішіге берген сәлемі
  - D) Таныс не бейтанысқа берген сәлемі
  - E) Ресми жағдайда берген сәлемі

V

БӨЛІМ

СӘУЛЕТ ӨНЕРІ

ТІЛДІК ЖҮЙЕ ЖӘНЕ НОРМА

Бұл бөлімді оқып-білу арқылы сендер:

- сәулет өнері (архитектура) туралы кең түрде түсінік аласыңдар;
- сәулет өнері туындысының берік, жайлы, сұлу болуы үшін қандай мәселелерді ескеру керектігі туралы оқып білесіңдер;
- ғасырлар бойы ата-бабаларымыздың басты баспанасы болған киіз үй түрлерінің атаулары, бөлшектері, киіз үй тігу жолдары туралы білімдеріңді жетілдіресіңдер;
- «Дүниенің жеті ғаламаты» аталған кереметтер туралы білетіндеріңді ортаға салып, жаңа деректермен танысасыңдар;
- Қазақстан сәулет өнерінің көне ескерткіштері туралы білімдеріңді кеңейтесіңдер;
- қазақтың танымал сәулетшілерінің туындыларымен танысасыңдар;

Архитектура – кеңістіктегі әуен, қатып қалған, қозғалыссыз музыка.

(Фридрих Шеллинг)

Атам – Алаш, керегеміз – ағаш, киіз туырлықты, ағаш уықты қазақпыз.

(Нақыл сөз)

§1.

Таңғажайып сәулет өнері

1. Сұрақтарға жауап беріңдер. Шаршылардағы сабақ тақырыбына сәйкес түйінді сөздерді белгілеңдер. Барлық түйінді сөзді бірінші болып анықтаған оқушы жеңіске жетеді.

1. Сәулет өнері (архитектура) туралы не білесіңдер?
2. Сәулет өнерінің құндылығы неде?
3. Сәулет өнері ескерткіштері тарихтан қандай сыр шертеді деп ойлайсыңдар?

Кесене	Медресе	Күмбез
Архитектура	Сәулетші	Кеңсе
Жеті ғаламат	Ғимарат	Гүлзар

2. Аудиомәтінді (09. mp3) тыңдап, сәулет өнері түрлерімен танысыңдар. Мамандандырылған тар аядағы арнайы мәтіннің мақсатты аудиторияға арналған терминдері мен ұғымдарын, тілдік оралымдарын талдаңдар.

3. Мәтінді оқып, «Тыңдап отырған үштік» стратегиясы бойынша негізгі ақпаратты анықтаңдар. Мақаланың құрылымы мен рәсімделуіне, жанрлық ерекшеліктеріне талдау жасаңдар.

Архитектура гректердің «architekton» деген сөзінен алынған. Дәл аудармасы – «құрылыс өнері» деген сөз.

Архитектура шығармасын алыстан іздеудің қажеті жоқ. Үйде отырсаңыз – үйіңіз, қызметте – қызмет орныңыз, демалсаңыз – театр және тағы басқа мәдени орындар.

Сәулет өнерінің құнды еңбек болуы үшін төрт түрлі мәселені ескеру керек.

Біріншіден – қолайлылық. Мысалы, тұрғын үй әрі жарық, әрі жылы, онда тұрмыста пайдаланылатын керек-жарақтың бәрі сай болуға тиіс. Театрлар мен стадиондар түрлі ойындарды көріп, естуге икемделіп, көп адамның кіріп-шығуына ыңғайлы, іші-сырты сәнді, ауасы таза, орындықтары жайлы болғаны шарт. Ал зауыт пен фабрикалар жұмысшылардың

аз шаршап, жұмысты жеңіл істеуіне ыңғайлы етіп жасалғаны абзал...

Екінші мәселе – беріктік. Үйлер, зәулім сарайлар бір-екі жыл тұрмайды, ғасырлар бойы адамға қызмет етеді. Демек, олар адам өміріне қауіпсіз, түрлі жағдайға төзерліктей берік болуы керек. Құрылыстың беріктігіне жер сілкінетін аудандарда қатты көңіл бөлінеді. Алматыда барлық құрылыс тоғыз балдық жер сілкінісіне төтеп беретіндей есеппен салынады. Жері дүркін-дүркін сілкініп тұратын Жапония астанасы Токиода америкалық архитектор Ф.Райттың жобасымен салынған 22 қабат «Империал» атты қонақүй бар. Ол беріктікке байланысты талаптарға сай болғандықтан, талай жер сілкінісінен аман қалып келеді.

Үшінші – экономика мәселесі. Тұруға, жұмыс істеуге, демалуға қолайлы әрі берік болумен бірге, құрылыстың арзанға түсуі де маңызды. Адам баласы бұл мәселеге үзбей назар аударып келе жатыр. Біздің дәуірімізге дейінгі I ғасырда өмір сүрген Марк Витрувий деген ұлы ғалым «Сәулет өнері туралы» деген еңбегінде мынадай бір мысал келтіреді. Эфес қаласында сәулетшілер үшін қатаң, бірақ әділ заң болыпты. Үлкен құрылысқа кірісіп, оның жобасын жасаған кезде, жұмысқа қанша қаражат керектігін сәулетші күні бұрын айтады екен. Егер жұмыс аяқталған соң, айтылған сома дұрыс шықса, сәулетшіге сыйлық беріледі. Көрсетілген қаржы және тағы соның төрттен біріндей шығын шықса, жаза қолданылмайды, артық сома үкіметтен төленеді. Ал соңғы мөлшерден асып кетсе, сәулетшінің бар дүниесі құрылысты аяқтауға жұмсалады екен.

Қазіргі заманда сәулетшіге нақ мұндай талап қойылмағанымен, құрылысты мол көлемде, тез әрі сапалы, индустриялық әдістерді батыл қолдана отырып салу керектігі қадағаланады.

Төртінші шарт – әдемілік. Бастапқы кездегі үйлер тек баспана, яғни үңгір, күрке, киіз үй болып келсе, қазіргі үйлер көпқабатты, әйнек пен бетоннан, пластмассадан жасалған зәулім сарайларға айналды. Адамның эстетикалық тілекталғамын қанағаттандыру керек деген заңды талап сәулет өнеріне де ортақ.

(Шот-Аман Уәлиханның «Таспен жазылған симфония» мақаласынан)

Тілдік жүйе және норма

Тілдік норма дегеніміз – тілдік таңбалардың (сөз, қосымша, сөйлем), тілдік амал-тәсілдердің қолданыстағы бірізділігі мен реттілігі. Әдеби тілдің заңдастырған нормасы – сөзді дұрыс қолданудың, грамматикалық амал-тәсілдерді дұрыс пайдаланудың көпшілік таныған, тіл тәжірибесінде сыннан өткен қағидалары. Тілдік норма – әдеби тіл туралы ұғымның маңызды заңдылығы. Сөйлеуде, жазуда тіл амалдарын дұрыс қолдана білу әдеби тіл нормасын сақтау болып саналады.

Тілдік жүйе, дағды, норма ұғымдарының байланысын мынадай қарапайым мысалмен түсіндіре кетсек. Қазақ тілінің сөз жасау жүйесінде *-ла, -ле, (-да, -де, -та, -те)* қосымшалары есім сөзден етістік тудырады. Мысалы: *бас-та, қол-да, үтік-те, су-ла, шөл-де* т.б. Бірақ осы жұрнақты кез келген сөзге жалғай алмайсыз. Мысалы: *кірпік-те, кітап-та, соғым-да* т.б. мағынасыз етістіктер біздің қолдану дағдымызда орын алмаған.

4. Мәтінді оқып, қай баланың тілдік норманы сақтамай сөйлегенін анықтаңдар.

– Арман, Арман деймін, жүрші, барайықшы анау магазин.

Менің қолымнан тартып, мазалап тұрған – Алматыдан келген бөлем Едіге. Қызылды-жасылды ойыншықтар дүкеніне қарай қолын шошайтып алған.

– Едіге, тоқтай тұршы. Қазір барамыз.

– Арман, барайық магазин.

– Едіге, «магазин» деген – орыс сөзі, біз қазақша «дүкен» дейміз. Дұрысы «барайық магазин» емес, «дүкенге барайық» деп айтылады.

– Мен ұқты. Сен жүрші...

– Арман, мен қорқады, анау қарайды.

Едіге көрсеткен жақта көршінің күшігі тұр.

– Е, ол күшік қой, сен одан қорықпа.

– Жоқ, мен қорықпайды. Мен оны кірпіштеп жіберем.

Арман жерден кірпіштің сынығын алып, сес көрсетіп қояды. Мен ойланып қалдым.

(А.Асыл)

✓ 5. Берілген мысалдардан тілдік нормаға сай келетін сөздерді теріп жазыңдар.

1. Меңлі – меңді; жылқыдар – жылқылар.
2. Жұмыршағым ауырды – асқазаным ауырды.
3. Мата – кездеме.
4. Шыны – шөлмек – шиша – бөтелке.
5. Сосын – содан кейін.
6. Құман – құмған.
7. Жиырманшы – жиырмасыншы.
8. Тәртеуі – төртеуі.
9. Көбі – көбісі.
10. Сен бар – сен барғын.

📍 6. Ежелгі және заманауи ғимараттарды салыстырыңдар. Ғылыми-көпшілік стильдің жанрлық және стильдік ерекшеліктеріне сай тілдік құралдарды орынды қолданып, мақала жазыңдар. Сөз саны – 100–120.

Сөйлем және мәтін деңгейінде қойылатын тыныс белгілер.

Үтір

1. Үтірмен сөйлемдегі қаратпа сөздер, қыстырма сөздер, одағайлар бөлінеді. Мысалы: *Сөйлей бер, ақ домбырам, күмбірлеген (Ж.Ж.). Ақылды кісі мен ақылсыз кісінің, менің білуімше, бір белгілі парқын көрдім (Абай). Бәрекелді, өзіңді момын ғой деп жүрсем, ыстығың түріңде екен ғой (М.Ә.).*
2. *Бәсе, жә, қош, құп, жарайды, мақұл, дұрыс* сияқты сөздер үтірмен бөлінеді. Мысалы: *Бәсе, даланың көркі енді кірді ғой (С.М.).*
3. Сөйлемдегі *иә, жоқ, мә* деген сөздер үтірмен бөлінеді. Мысалы: *– Иә, содан соң не болды? – деп ар жағын айтқызбақ еді (М.Ә).*
4. Үтір сөйлемнің бірыңғай мүшелерінің арасына қойылады: *Абай қажымай, жалықпай, ынтыға тыңдайтын (М.Ә.).*
5. Сөйлемдегі оңашаланған айқындауыш мүшелер үтірмен бөлінеді: *Ұлжан енесіне бағана, Абай ұйықтап жатқанда, бар жайды айтқан (М.Ә.).*
6. *Сияқты, ретінде, қатар, емес, түгіл* деген сөздермен келген және *-дай, -дей, -тай, -тей* жұрнақтары қосылған тізбектер де (мысалы: *Үйге кіру түгілі, жақындамады; Өлеңдермен қатар, дастандар да жазды* т.б.) үтірге алынады.
7. *Қарамастан, қоспағанда, есептегенде* деген сөздерге аяқталатын сөз тізбектері үтірмен ажыратылады. Мысалы: *Аяғының ауырғанына қарамастан, ол шапшаң жүріп отырды.*
8. Үтір құрмаласқа енген жай сөйлемдердің арасына қойылады: *Сол жылы Есіл мол тасып, егін мен шөп көп шықты (С.М.).*
9. Екіге бөлінген төл сөздің алғашқы бөлігі хабарлы сөйлем немесе сөйлемнің бір бөлігі болса, одан кейін үтір (және сызықша) қойылады: *– Мені, – деді Амантай далаға шыққан Асқарға, – губернатор шақырған екен (С.М.).*
10. Бірдей немесе әркелкі тұлғада қайталанып келетін жеке сөздер мен тіркестердің (мысалы: *Лаула, лаула, жалын; Үйінде отырса, отырсын* т.б.) араларына үтір қойылады.
11. *Ол – ол ма, бұл – бұл ма, ол – ол болсын* деген тіркестер сөйлем ішіндегі басқа сөздерден үтірмен бөлінеді.
12. Бірнеше тіркестен құралған тұрақты тіркестердің (мысалы: *ұзын арқау, кең тұсау; сегіз қырлы, бір сырлы* т.б.) арасына үтір қойылады.

7. Оқылым мәтіндегі үтірлердің қойылу себебін түсіндіріңдер.

8. Екі тапсырманың бірін орындаңдар.

1. Берілген шумақта тілдік нормаға сәйкес емес қандай қолданыс бар? Баспасөз беттерінен осындай қолданыстарды тауып, бірнеше мысал жазыңдар.

Ой-қырымда елімнің аты қандай,
 Әр атауда талай сын жатырғандай.
 Жай көл емес, киелі мынау айдын –
 Жазираға жарасқан жарқын маңдай.

2. Үтірлерді қойып, мәтінді көшіріңдер. Себебін түсіндіріңдер.

Сырдария Іле Талас Лепсі Есік Шелек Шарын Кеген өзендері аңғарларында көптеген үлкенді-кішілі обалар шоғырланған. Беспатыр қорымы Іле өзенінің оң жағасында орналасқан. Ол 31 обадан тұрады олардың 21-і таспен ал 10-ы қиыршық таспен топырақпен жабылған. Үлкен обалардың диаметрі 45 м-ден 105 м болса биіктігі 6 м-ден 18 м-ге дейін жетеді.

Біздің заманымыздың V–VII ғасырларында керуен жолының үстінде Тараз Құлан Сайрам (Исфиджаб) Отырар Сығанақ Құмкент Созақ Алмалық сияқты ірі қалалар; Ақыртас Баба Ата Ақсұмбе сияқты қорған-бекіністер болған.

Торғай Жыланшық Кеңгір Жезді Сарысу өзендері бойынан X–XI ғасырларда өмір сүрген алпысқа жуық қалашық орындары анықталды. Бабаджа хатун күмбезі Айша биби мазары Жұбан ана күмбезі сәулет өнерінің күрт дамығанын көрсетеді. Қарахан әулеті тұсында Алаша хан күмбезі Жошы хан күмбезі Аяққамыр күмбезі Ясауи кесенесі X–XIV ғасырлардағы Қазақстандағы сәулет өнерінің жоғары деңгейін танытады.

(«Қазақстан тарихы» (көне заманнан бүгінге дейін), 1-том)

§2.

Киіз үй – ғажап сәулет туындысы

1. Төмендегі кестеден киіз үйге қатысты сөздерді тауып оқыңдар.

к	т	у	ы	р	л	ы	қ
е	ш	а	ң	ы	р	а	қ
р	б	ж	е	л	б	а	у
е	а	т	ү	н	д	і	к
г	с	ы	ы	м	а	қ	ү
е	қ	а	л	а	ш	а	з
у	ұ	к	и	і	з	о	і
ы	р	б	а	қ	а	н	к
қ	т	е	к	е	м	е	т

2. «Шаңырақ» энциклопедиясынан алынған «Киіз үй құрылымы» аудиомәтінін (10. mp3) тыңдап, терминдер мен ұғымдарды, тілдік оралымдарды талдап, сұхбат құрыңдар. «Атаулар туралы үш сұрақ» әдісі бойынша жауап беріңдер.

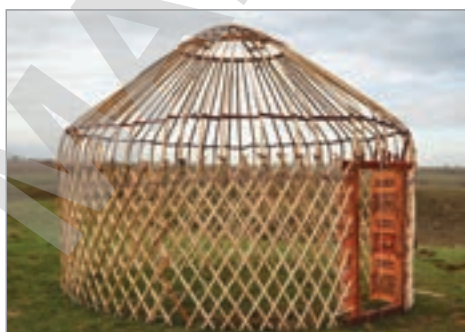
Қайда? Бұл терминдерді бұрын қайда кездестіріп едіңдер?

Қалай? Өз тәжірибелеріңде осы атауларды қалай қолданысыңдар?

Қандай? Осы сабақта бұл атаулар қандай қолданыста болады деп ойлайсыңдар?

3. Мәтінді оқып, киіз үй бөлшектерін суреттерден көрсетіңдер. Көпшілікке арналған мақаланың құрылымы мен рәсімделуін біліп, жанрлық ерекшеліктерін талдаңдар.

Киіз үй – ата-бабамыздың басты баспанасы, тек қазақ халқының қана емес, түркілердің және көптеген көрші елдердің киелі тұрақ-мекені болды.

Фасырлар бойы көшпелі тұрмыс тәжірибесінен туған қазақтың киіз үйі оның қастерлеп ұстаған, киелі тұтқан тұрағы, мекені, баспанасы, мақтанышы болған. Киіз үй – баспана ғана емес, сәулет, құрылыс, қолөнер жетістігінің тамаша үлгісі.

Киіз үй – көшіп-қонуға ең қолайлы жәдігер, біздің заманымыздан 3 мың жыл бұрынғы қола дәуірінен бері белгілі. Киіз үйдің жалпы салмағы жиһаздарымен қосқанда 300–400 кг-ға жуық. Бұл салмақты бір түйе еркін көтере алады. Киіз үйдің іші қыста жылы, жазда салқын және жер сілкінісіне де ыңғайлы, оңайлықпен бұзылмайды.

Киіз үйдің негізгі бөлшектері: кереге, шаңырақ, уық, сықырлауық.

Кереге киіз үйдің негізін құрайды. «Керегені кең болсын!» деген тілек осыдан шыққан. Өйткені үйдің берік болуы, кеңдігі осы керегеге байланысты. Кереге санына қарай киіз үй 4, 6, 8, 12 қанат етіп тұрғызылады.

Шаңырақтың пішіні күмбез тәріздес, уықтардың ұштарын біріктіріп ұстап тұрады. «Шаңырақ» деген сөз «үй, отбасы» деген тұтас ұғымды да бейнелейді. Жаңа үйленгендерді «шаңырақ көтерді» дейді.

Уық – кереге мен шаңырақ ортасын қосатын негізгі бөліктің бірі. Әр үйде көлеміне қарай 60–160-тай уық болады.

Киіз үйде есік екеу болады: ішкі есік – сықырлауық, ағаштан жасалады, екіншісі – киіз есік, ол киізден жасалады, сықырлауықтың сыртынан жабылады.

Киіз үйді қазақ халқы қасиетті, киелі қара шаңырағымыз деп дәріптейді. Өйткені киіз үй – қазақтың баспанасы, мүлкі, мақтанышы.

(«Шаңырақ» энциклопедиясынан)

4. Керекті мәліметтерді түртіп жазу (конспектілеу) әдісімен тыңдалым материалындағы киіз үй түрлеріне «Қосжазба күнделігі» бойынша түсінік беріңдер.

Киіз үйдің атаулары	Түсіндірме (комментарий)
Абылайша немесе жолым үй	

Киіз үйдің атаулары	Түсіндірме (комментарий)
Жаппа үй	
Қара құрым үй	
Ақтағыр	
Алтын орда	
Алтын үзік орда	
Ақ ала орда	
Отау үй	

Тырнақша

1. Мәтін ішінде дәйексөз тырнақшаға алынады. Дәйексөз бірнеше азатжолдан құралса, әрқайсысы бөлек-бөлек тырнақшаға алынбайды. Тырнақша дәйексөздің басталған жерінен ашылып, біткен жерінен жабылады.
2. Шығарманың ішінде келтірілген үлкенді-кішілі хаттар тырнақшаға алынады. Мысалы, С.Мұқановтың «Ботагөз» романындағы Асқардың, Кенжетайдың хаттары: *«Ботагөз!.. Сен берген аманатты Сағит қолыма тапсырды... Омбы, 1919 жылдың 6 қаңтары»*.
3. Диалог емес төл сөздер тырнақшаға алынады: *«Осы өнерді қайтсем де меңгеремін», – деп өзіме ант бердім.*
4. Нысан етіп алынған сөздер не сөз тізбектері, әріптер тырнақшаға алынады: *«Жаз шықты» деген сөйлемнің бастауышы – «жаз». Дауысты «а» – жуан дыбыс.*
Ескерту. Оқулықтар мен әдістемелік құралдарда бұлар тырнақшаға алынбай, басқа шрифтпен (қою қаріп, курсив) берілуі мүмкін: **Тарақ дегендегі та – ашық буын.**
5. Мақал-мәтелдер, афоризмдер сөйлем ішінде келтірілгенде, тырнақшаға алынады: *«Баланың ісі шала» деген – осы.*
6. Сөйлемде авторы көрсетілмей берілген біреудің сөзі тырнақшаға алынады: *Қазіргі жазушылар шығармаларынан «тілге жеңіл, жүрекке жылы» сөз түйдектерін кездестіруге болады (К.Аханов).*
7. Біреудің айтқанынан алынған жеке-жеке сөздер тырнақшамен жазылады: *Соңғы айтқан «мылжың», «мақтаншақ», «даңғой» дегендері осы арада төрт көзі түгел отыр еді (М.Әуезов).*
8. Кекету немесе ауыспалы мағынада қолданылған сөздер тырнақшаға алынады: *Қоян «батыр» қорыққанынан зыта жөнелді (ертегіден).*

9. Газет, журнал, кітап, шығарма, қаулы, кино т.б. аттары тырнақшаға алынады: *«Ана тілі» газеті, «Парасат» журналы.*
10. Зауыт, фабрика, комбинат, шаруашылық, ұйым, мәшине, ұшақ т.б. аттары тырнақшаға алынады. Ал олардың жалпы ресми атаулары тырнақшаға алынбайды: *«Азовсталь» зауыты, «Ертіс» параходы, «Волга» көлігі.*
11. Кейбір ойын, әдет-салт аттары тырнақшаға алынады: *«Қол ұстату», «шаш сипату» деген атақты ырымдар – осы (М. Әуезов).*

5. Ақселеу Сейдімбековтің «Күмбір-күмбір күмбездер» атты кітабынан алған үзіндіні оқып, ой қорытындысын жасаңдар.

Көшпелілердің сұлулық туралы талғам-түсінігі осы киіз үй арқылы көрініс тапты. Киіз үйдің сықырлауығынан бастап шаңырағына дейінгі әрбір бөлшегі – өз алдына оқшау өнер туындысы, олар бір-бірімен мінсіз үйлескен шақта керемет өнер туындысын құрайды. Осынау өнер туындысы көшпелілердің күнкөріс мұқтажынан бастап, рухани талғам-талабына дейін қызмет еткен.

(А.Сейдімбеков)

6. Тырнақшаны қолданып, ғибратты сөзден түйген ойларыңды 6–8 сөйлеммен жазыңдар.

7. Берілген екі тапсырманың бірін таңдап, орындаңдар.
  1. Ғылыми-көпшілік стильде «Қазақстанның сәулет өнері және киіз үй» тақырыбына мақала жазыңдар. Сөз саны 150–170.
  2. Берілген сұрақтар бойынша киіз үй жабдықтарын жазып шығыңдар.

1. Киіз үйдің есігі не деп аталады?
2. Шаңырақты жабатын киіз қалай аталады?
3. Ең бірінші киіз үйдің несі құрылады?
4. Керегені жабатын киіз қалай аталады?
5. Уықты жабатын киіз не деп аталады?
6. Киіз үйдің ағаш сүйегіне нелер жатады?
7. Киіз үйдің киіз жабдығының атауларын білесің бе?
8. Шаңырақ пен керегені бекітетін ағаш қалай аталады?
9. Үйдің уық қадайтын дөңгелек шеңбері қалай аталады?

§3.

Таспен жазылған тарих

1. Әлемді таңғалдырған қандай кереметтерді білесіңдер?
2. Мәтінді оқындар. Өздерің бұрыннан білетін мәліметтеріңді ортаға салып, дереккөзіне сілтеме жасаңдар.

Архитектураны «Таспен жазылған тарих» деп бекер айтпаған. «Дүниенің жеті ғаламаты» аталған кереметтердің бесеуі – сәулет өнері перзенттері. Олар: Мысыр пирамидалары, Эфестегі Артемида ғибадатханасы, Галикарнастағы Мавсол патшаның зираты, Вавилонның аспа бағы және Александрия қаласындағы маяк.

Хуфу патша біздің эрамызға дейінгі 3000 жылы дүниедегі жеті ғаламаттың бірі аталған Хеопс пирамидасын салғызады. Құрылысты Хемиун атты сәулетші басқарыпты. Пирамида салуға екі миллион үш жүз мың тас жұмсалған. Грек тарихшысы Геродоттың айтуынша, тастарды әкелетін жолды салудың өзіне он жыл уақыт кетіпті. Отыз жыл бойы жүз мыңдаған адам ертеден қара кешке дейін еңбектенген. Екі тоннадан артық салмағы бар тасты құммен ысқылап жылтырату, олардың жігін білдірмей өзара тақап салу, көтеріп орнына қою – мыңдаған адамның өмірін мезгілінен бұрын үзіпті.

Екіншісі – Эфес ғаламаты. Ұзындығы жүз тоғыз метр, ені елу метр ғибадатхананы биіктігі он сегіз метрлік екі қатар мәрмәр колонналар қоршапты. Сыртқы қатардағы отыз алты колонна Құдайлардың бейнелері бар рельефпен (мүсінді бедермен)

көмкеріліпті. Ішінің көркі сыртынан да әдемі болыпты. Қымбат ағаштан жасалып, сырты алтынмен қапталған Артемиданың мүсіні ғибадатхананың ең үлкен мақтанышы екен. Атақты грек мүсіншілері Пракситель, Скопас жасаған мүсіндер ғибадатхананы табынатын орын емес, ғажайып өнер жетістіктерін тамашалайтын музейге айналдырыпты.

Галикарнастағы Мавсол деген патшаның ғажайып зираты – жеті ғаламаттың бірі. «Мавзолей» деген сөз осыдан шыққан екен. Зират – үш қабатты, биіктігі қырық алты метр, төрт бұрышты келген ғимарат. Бірінші қабаты аппақ мәрмәрдан салынған бітеу құрылыс болыпты. Скопас атты мүсіншінің еңбегі мұнда да бар. Ол бірінші қабатына гректердің мифтік амазонкалармен шайқасын зор шеберлікпен нанымды бейнелейді. Екінші қабатта отыз алты ионикалық колоннаның араларына мүсіндер қойылыпты. Зиратқа шатыр салынбаған. Төбесі жиырма төрт баспалы пирамида боп бітеді де, оның төбесіне квадрига (төрт ат жегілген екі дөңгелекті арба) орнатылыпты.

Квадрига ішінде Мавсол патша мен оның әйелі Артемисияның бейнесі дәл беріліпті. Мавзолейді айнала үлкен-үлкен етіп жасалған салт аттылардың және арыстандардың мүсіндері қоршаған екен. Мұны жасаушылар: грек мүсіншілері Бриаксис, Тимофеос, Леохар және басқалар.

Төртінші ғаламат – Вавилонның аспа бағы. Оның салыну тарихы да әсерлі. Вавилон патшасы Навуходоносордың әйелі Амитис ханым Мидий патшасының қызы екен. Тұрмысқа шыққаннан кейін өзінің туып-өскен жерін, оның орман-тоғайын, өзенсуын, тау-тасын сағыныпты. Ал Вавилон – шөл далада

орналасқан қала ғой. Әйелінің көңілін аулау үшін, патша өзінің сарайының қасынан таңғажайып бақ салдырады. «Аспа бақ» аталған себебі мынада: өсімдіктер мен гүлдер төрт қабатты мұнараға егілген екен. Әр қабаттың үстіне топырақ үйіліп, оған неше түрлі жеміс ағаштары отырғызылыпты. Құлдарға Евфрат өзенінен су әкеліп, бақшаны суару да оңайға түспепті.

Александрия қаласында кемелердің айлаққа кіруі үшін алыстан белгі беріп тұратын ғаламат құрылыс – Александр маягі еді. Оны Фарос атты кішкене аралға 280 жылы Сострат деген сәулетші орнатыпты. Биіктігі жүз жиырма метр маяк үш қабаттан тұрыпты. Квадрат формалы бірінші қабаты жоғарыға қарай жіңішкеріп барып біткен екен. Оның төрт қабырғасы күннің төрт бағытын нұсқаған. Он бес метр биіктікте кіретін есік болған. Маяқтың екінші қабаты сегіз жақтан соғатын желдің бағытымен сегіз қырлы болған. Дөңгелек келген сегіз колонналы үшінші қабатта от жағылады екен. Күмбезінің үстіне теңіз Құдайы Посейдонның қоладан жасалған биіктігі жеті метрлік мүсіні орнатылады. Ғаламат маяқтағы жағылған от түрлі айнарлардың шағылысуымен он үш шақырым жерден көрінетін болған.

Маяк мың бес жүз жыл тұрып, жер сілкінуінен құлаған.

(Шот-Аман Уәлиханнның «Таспен жазылған симфония» мақаласынан)

3. Қазақстанның жеті кереметі туралы не білесіңдер? Коммуникативтік жағдаятқа сай көпшілік алдында тиісті сөйлеу әдебін сақтай отырып, сұхбаттасыңдар.

4. «Сәулет ескерткіштері тарих қойнауынан сыр шертеді» тақырыбында аргументті эссе жазыңдар. Сөз саны – 100–120.

Тілдік норма және жаңа қолданыстар

Әдеби тіл нормалары оқулықтарда, тиісті сөздіктерде көрсетіліп отырады. Ал ол қағида-ережелерді сақтамау – нормадан ауытқу. Біз сөздіктерде тіркелмеген, түрлі оқулық пен анықтағышта ұшырата бермейтін сөздердің жарыспалы қолданыстағы түрлерін кездестіріп жүрміз. Бұл сөздер жиі қолданылып, өз қажеттілігі мен қолайлығын дәлелдеп, тәжірибе-сынақтан өтіп, әбден қалыптасқан соң ғана термин ретінде тіркеледі. Мұны төмендегі кестеден көруге болады.

Оқулықтағы термин	Жарыспалы қолданыс	Қабылданған баламасы
саммит	басқосу, кездесу	саммит
фасад	қасбет, маңдайша	қасбет
принцип	қағидат, ұстаным	принцип
планета	ғаламшар	планета
музей	мұражай	музей
астана	елорда	астана
публицистика	көсемсөз	публицистика

5. Берілген сөйлемдерден жаңа қолданыстағы сөздерді тауып, жарыспалы қолданысы мен тілдік нормаға қабылданған нұсқасын кестеге жазыңдар.

Сөз	Жарыспалы қолданыс	Қабылданған баламасы

1. Қаладағы бірқатар ірі мекемелер Алматы қалалық «Қазақ тілі» қоғамына демеуші болуға ынта білдіреді. 2. Тарихи дерекнама көзіне сүйенер болсақ, ХХ ғасырдың өзінде Түркістан шаһарында медресе жұмыс істегені мағлұм. 3. Таяуда «Жұлдыз» журналының дөңгелек үстелі Жамбыл облысының Талас ауданында өткізілді. 4. Басқалардың қолына түспейтін тапшы затты қалайда табуға тырысады. 5. Менің байқауымша, олар делдалдық қызмет көрсетеді. 6. Орта бойлы, қара торы қыз дәрісханадан көңілді шықты. 7. Дәмқосар – тағамның дәмін кіргізу үшін пайдаланатын қоспа. 8. Түрік жігіті бізді Ата Түрік әуежайына алып келді. 9. «ИЛ-62» самұрығы бірте-бірте биіктей берді. 10. Мұнда негізгі еңбекақыға 15 пайыз қосымша беріледі. Еңбекақымен бірге сыйақы беріліп тұрады.

Жақша

1. Өзінен бұрынғы сөздің немесе сөз тіркесінің мағынасын айқындау мақсатында қолданылған түсіндірме мәнді қыстырма сөздер жақшаға алынады: *Салжігіттен (Темірбекті «Салжігіт» дейтін) неге қалдым? (С.Мұқанов).*
2. Сөздерді түсіндіру үшін берілген аудармасы, синонимі т.б. жақшаға алынып жазылады: *1900 жылдың желтоқсанында «Искра» («Ұш-қын») газетінің бірінші нөмірі шықты.*
3. Дәйексөздің, мысалдың кімдікі екенін, қайдан алынғанын көрсету үшін, кітаптың аты, авторы т.б. жақшаға алынып беріледі: *«Абайға сүтпен кіріп, сүйегіне сіңген әдебиет үлгісінің бірі – халық әдебиеті. (Қ.Жұбанов. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы, «Ғылым» баспасы, 1966, 296-бет).*
4. Драмалық шығармалардағы ремаркалар (автордың түсіндірмелері) жақшаға алынады: *Амангелді. Әкет мыналарыңды! (Жайнақ Жапарларды айдап кетеді.) (Ғ.Мүсірепов).*
5. Мәселенің талас я күдікті екендігін көрсетіп, оқушының назарын аудару үшін, біреуден келтірілген дәйексөздің ішіндегі жеке сөздерге не сөйлемге қойылатын леп, сұрау белгілері жақшаға алынады: *Мұнда аудармашы сөзге сөз тауып, сан жағын ғана сақтаған: ломберный стол – төрт таған стол (?), салфетка – орамал, образ – сурет (?)... (Ә.Нұрпейісов «Анна Каренинаның» аудармасы).*
6. Келтірілген мысал не дәйексөздің ішіндегі белгілі бір сөздерді не сөйлемдерді санамалап көрсету үшін қойылатын цифрлар (не әріптер) екі жағынан жақшаға алынады: *Мына сөйлемде үш жай сөйлем бар: (1) Жасыл желегін бүркенген қарағайдың арасымен жүріп отырып, (2) Асқар көлдің қабағына шықса, (3) мұз бетінде бірсыпыра кісі сырғанақ теуіп жүр екен. («Қазақ тілі грамматикасы»).*
7. Санамаланып айтылған ойды білдіретін сөйлемдерде сан есімнен не алфавит тәртібімен берілген әріптерден соң жақша бір жағынан қойылады да, жақшадан соң көбіне кіші әріппен жазылады: *Механика заңдары: 1) кинематика, 2) динамика, 3) статика, 4) сақталу заңдары, 5) гидродинамика. Құрмалас сөйлемдер: а) салалас құрмалас сөйлем, ә) сабақтас құрмалас сөйлем, б) аралас құрмалас сөйлем болып, үш топқа жіктеледі.*

Нүктелі үтір

Цифр немесе әріптер арқылы санамаланып айтылған сөйлемдерден кейін нүктелі үтір қойылса, олар кіші әріптен басталып жазылады.

Мысалы: *Мына басты міндеттерін атап көрсетуге болады:*

- а) прозалық фольклордың әлең үлгісінен айырмасын белгілеу;*
- ә) халық прозасының өз ішіндегі жанрлық топтарды ажыратудың принциптерін анықтау (С.Қасқабасов).*

Санамаланып келетін конструкциялар бір-бірінен әріптер немесе цифрлар арқылы дараланып көрсетілмеуі де мүмкін. Мысалы: *Шешім – шығарма сюжетінің шешуші кезеңі; суреткердің өзі суреттеп отырған өмір шындығына шығарған «үкімі»; кейіпкердің ақырғы жай-күйі; күллі құбылыс-көріністің соңғы сахнасы (З.Қабдолов).*

Мазмұны әуендес болып келетін бірыңғай сөйлемдердің әрқайсысынан кейін нүктелі үтір қойылады:

Біз Алатаудай ел едік, – Теңемек болды ойға жау;

Біз тасыған теңіз сел едік, – Теңемек болды шөлге жау;

Жау ма бізді бөгейтін?! Жау ма бізді жеңетін?! (Жамбыл).

6. Сөйлемдердің тиісті жеріне жақша мен нүктелі үтірді қойып, көшіріңдер. Қойылу себебін ереже бойынша түсіндіріңдер.

1. Сәкен Сәдуақас Сейфуллин – қазақ әдебиетінің негізін қалаушылардың бірі. 2. 1985 жылдан бастап Целиноград қаласында қазіргі Нұр-Сұлтан қаласы С.Сейфуллин музейі жұмыс істейді (*inform.kz*). 3. Бастауыш баяндауышпен жақ жағынан жекеше, көпше түрде қиыса байланысады. Мысалы: Сен оқыдың, білім алдың, ұстаз көрдің II жақ, жекеше. Біз надан өстік I жақ, көпше (*itest.kz/ru*). 4. Ораз. Мылтығын Қорабайға беріп. Мынаның көзін құрт! Мен бандыға кеттім. Жөнеледі (*Ж.Аймауытов*). 5. Бақпен асқан патшадан мимен асқан қара артық сақалын сатқан кәріден еңбегін сатқан бала артық (*Абай*). 6. Жаман дос көлеңке: басыңды күн шалса, қашып құтыла алмайсың басыңды бұлт алса, іздеп таба алмайсың (*Абай*).

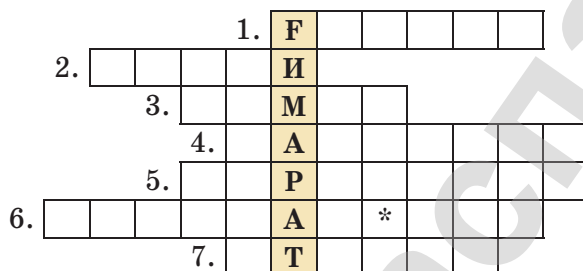
7. Оқылым және сұхбат материалдары бойынша түртіп жазудың (конспектілеудің) әртүрлі жолдары арқылы негізгі ақпаратты іріктеп жазыңдар.

§4.

Қазақстан сәулет өнерінің көне ескерткіштері

1. Сөзжұмбақты шешіңдер.

1. Қожа Ахмет Ясауи кім?
2. Түркістандағы кесене кімнің мазары?
3. Қожа Ахмет Ясауи кесенесін салдырған адам.
4. Кесене сөзінің халықаралық атауы.
5. Қожа Ахмет Ясауи кесенесі орналасқан қала.
6. Қожа Ахметтің рухани ұстазы. (*ескерту: * бос орын*)
7. Әлемдегі ең үлкен кітапхана (391–1220 жж.) орналасқан қала.

2. Екі топқа бөлініп, мәтіндерді оқыңдар. Құрылымы мен рәсімделуіне, жанрлық ерекшеліктеріне талдау жасаңдар.

Таспен жазылған симфония

Әрине, Қазақстан сәулет өнерінің маржаны деп, сөз жоқ, Түркістан қаласындағы Қожа Ахмет Ясауи кесенесі аталады. Ғимарат XV ғасырдың бас кезінде салынған.

Ғимараттың ауданы – 2937,5 м², төртбұрышты. Ортаңғы «Қазандық» аталатын бөлмені диаметрі 18 метрлік биік күмбез жауып тұр. Кесене осы үлкен күмбезді бөлменің айналасына орналасқан қабірхана, асхана, кітапхана және тағы басқа 30-дан астам бөлмеден тұрады.

Кесененің жарығы ерекше. Ол тек сағанаға (қабірге) түсіп тұрғандықтан, сәуленің сан құбылуы адамның әулиеге деген сенімінің арта түсуіне себепші болып отырған. Мазардың есіктері тамаша шеберлікпен жасалған, ал сыртқы қабырғасындағы көгілдір түсті сырлы кірпіштердің бояуы осы күнге дейін түсін бермеген. Оның құрамы қандай, қасиеті неде? Бүгінге дейін құпия сырын ашпай келеді.

Қожа Ахмет Ясауи ғимараты бар қасиетімен, көз тартар көркемдік шешімімен, монументалды ерен тұлғасымен дүниежүзілік даңққа ие болып отыр.

(Шот-Аман Уәлихан)

Шырқап салынған ән

Айша биби мазары да, шамамен, XI ғасырда салынған. Мазардың сыртқы қабырғасының төрт бұрышында диаметрі 60–80 сантиметрден төрт бағанасы бар. Төрт қабырғадағы төрт есік кішкене бағаналар көтеріп тұратын жартылай күмбезбен жабылған, бүкіл мазардың шаңырақ күмбезі сақталмаған.

Бұл ескерткіш қазақ ою өнері, қолөнері жетістіктерінің музейі тәрізді. Мұнда қазақтардың үй бұйымдарында күні бүгінге дейін кездесетін түрлі нақыштар бейнеленген. Мазардың кішкене бөлшегіне дейін зергердің қолынан өткен нәзік бұйым тәрізді, гармониялық тұтастығымен таңғалдырады. Қай жағынан айналып қарасаңыз да, көз талмайды, қараған сайын өзіңізге белгісіз жаңа қырын аңғарасыз.

Мен Айша биби мазарын «шырқап салынған ән» дер едім. Ол «қалқып тамылжиды», «жүрек тербеп», «миды оятады». Ғасырлар бойы пайдаланылып келе жатқан қарапайым кірпішті әнші қылған қазақ шеберін данышпан десе болмас па!

(Шот-Аман Уәлихан)

Сызықша

1. Сызықша бастауыш пен баяндауыштың арасына қойылады: *Туған жер – алтын бесік.*
2. Сызықша бірыңғай мүшелерден кейін келген жалпылауыш сөздің алдынан қойылады: *Пайда, мақтан – бәрі тұл.*
3. Алдында жалпылауыш сөзі бар бірыңғай мүшелерден кейін сөйлем аяқталмаса, ең соңғы бірыңғай мүшеден соң сызықша қойылады: *Бірсыпыра ірі өзендеріміз: Лена, Обь, Енисей – Солтүстік Мұзды мұхитқа құяды.*
4. Диалог төл сөздің алды-артынан, тырнақшаға алынған төл сөздің артынан сызықша қойылады: *– Әй, мынаның ән салғаны әжептәуір ғой, – деді Арын.*
5. Сызықша жалғаулықсыз салаластардың арасына қойылады: *Үйде шешен, – дауда жоқ.*
6. Оңашаланған айқындауыш мүшелердің екі жағынан сызықша қойылады: *Біраздан кейін үйге Мақсұттың тағы бір-екі жолдасы – Жұмағұл мен Ақтай – кірді.*
7. Бірыңғай сұраулы мүшелерді немесе сұраулы сөйлемдерді жинақтап тұратын *әйтеуір* деген сөз түсіп қалған жерге сызықша қойылады: *Ісінгендіктен бе, таяқтан әлсірегендіктен бе – денесі зілдей ауыр екен.*
8. *Сонда, сонша, сондай, соншалық, сол, мынау, мынадай* деген сөздерге аяқталған тіркестен кейін жеке сөйлем тұрса, бұл сөздерден кейін сызықша қойылады: *Жастардың білімге құмарлығы соншалық – қолдарынан кітап түспейді.*
9. Мекен, уақыт, сан шендестігін білдіретін сөздердің арасына сызықша қойылады (ол *-дан* жалғауы мен *шейін* шылауының мағынасын білдіреді): *Институтта күніне 6–8 сағат лекция болады.*

Ескерту. Белгісіздік-жалпылық және болжалдық мағынасындағы қосарлы сан есімдер дефис арқылы жазылады: *Екі-үш күннен бері жаңбыр жауып тұр* (мұнда *екі-үш* – болжалды сан есім).

3. Клишелер мен лексикалық құрылымдарды қолданып, «Сыры мәлім болған бір құпия...» тақырыбында достарыңа хат жазыңдар.

Қойылатын талаптар:

- өткен шақта жазу;
- төл және төлеу сөзді қолдану;

- сөйлем ішіндегі тыныс белгілерді дұрыс қою;
- бірінші жақты қолдану;
- уақытқа байланысты жалғаулықтарды қолдану;
- толық сипаттау;
- соңында эмоциялар мен сезімдер жазу.

4. Өздерің жазған хаттағы сызықшаның қолданылу себебін түсіндіріңдер.

5. Тірек сөздермен Қожа Ахмет Ясауи кесенесін сипаттап, сұхбат құрыңдар. Мақсатты аудиторияға арналған терминдер мен ұғымдарды, тілдік оралымдарды анықтаңдар.

Тірек сөздер: *қазақ хандарының астанасы – Түркістан, Әмір Темір, зәулім ғимарат, ортағасырлық сәулет өнерінің көрнекті ескерткіші, Әзірет Сұлтан, тайқазан, нақышты өрнек, құмбез, ЮНЕСКО-ның Әлемдік мұра тізіміне енген.*

6. Мына жаңа сөздердің қалай қалыптасқанын айтыңдар. Өздерің жиі еститін жаңа сөздерді пайдаланып, бірнеше сөйлем жазыңдар.

Жадуал, зейнетақы, зейнеткер, тұғырнама, ереже, қағида, өкілеттік, дәйектілік, қаулы, баж салығы, алғышарт, кәсіпкер, кәсіпкерлік, ізашар, жекешелендіру, үкім, сыбайлас, бағдарлама, салым, жарнама, сөзтізбек, саламаттылық, бейнетаспа, өтемақы, қолжазба.

7. Екі тапсырманың бірін орындаңдар.

1. Баспасөз беттерінен Арыстан баб кесенесі туралы деректер жинап, мақала жазыңдар. Қандай дереккөзден алғандарыңды көрсетіп, авторына сілтеме жазыңдар. Сызықшаның қызметін анықтаңдар.
2. Қазақстан сәулет өнерінің інжу-маржандары туралы ойларыңды жинақтап, «ПСМТ формуласымен» қорытынды жазыңдар. Сызықшаның қызметін анықтаңдар.

§5.

Қазақтың танымал сәулетшілері

1. «Ойна, ойла». Аралас әріптермен жазылған сөздерді ұяшыққа дұрыс орналастырып, сәулет өнеріне қатысты сөздерді табыңдар.

ктуартерохи
тебөрейк
құлысыр
тимағар
напасаб
номменут
леусәшіт

2. «Қазақтың танымал сәулетшілері» аудиомәтінін (11. mp3) тыңдап, коммуникативтік жағдаятқа сай көпшілік алдында тиісті сөйлеу әдебін сақтай отырып, өз ойларыңды «А, В, С» әдісі бойынша дұрыс жеткізіңдер.

А оқушы сұрақ қояды.

В оқушы жауап береді.

С оқушы айтқан жауаптарды бақылайды, толық болмаса, толықтырады.

3. Мәтінді оқып, «Бес W және бір H» сұрақтарға жауап беріңдер. Қазақстанның ең үлкен қалалары туралы білетін ақпараттарыңды ортаға салып, дереккөзіне сілтеме жасаңдар.

Who? Кім? Кто?
What? Не? Что?
When? Қашан? Когда?
Where? Қайда? Где?
Why? Неге? Зачем?
How? Қалай? Как?

Бүгінде қазақ сахарасы әлемнің үздік сәулетшілерімен қатар, отандық сәулет өнері шеберлерінің керемет идеяларын іске асыратын құт мекенге айналды. Сарыарқа төрінде ХХІ ғасырдың ең сұлу шаһары жыл санап емес, ай, тіпті күн санап өсіп келеді. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың идеясын жүзеге

асыруға Кисе Куросава, Норман Фостер бастаған заманауи сәулетшілер Ұлы Далаға ат басын бұруда. Отандық сәулетшілер де бай тарихымызды паш ететін, ұлттық нақыштағы әсем ғимараттар мен ескерткіштерді көз алдымызға алып келді. Ақмырза Рүстембеков, Сағындық Жанболатов, Шоқан Матайбеков бастаған бір топ сәулетшілер сіз бен біздің ойда жүрген бар арманымызды, сан қатпарлы қиялымыздағы бейнені қыруар еңбекпен жүзеге асырды. Осы жылдар ішінде Азиада мен Универсиадаға арналған әлемдік деңгейдегі спорт кешендері бой көтерді. «ЭКСПО-2017» қалашығы құрылыс технологиясының жаңа стандарттарымен салынды.

Елордамыз туралы айтқанда, бәріміздің жадымызға, ең алдымен, «Бәйтерек» оралары сөзсіз. Бастапқыда елорда символына әлемнің ондаған сәулетшілерінен қос-қостап көздің жауын алар неше түрлі нұсқалар келіп түскен. Бірақ сәулетші Ақмырза Рүстембековтің тамыры терең тарихымызды бойына сіңірген «Бәйтерекі» озып шықты. Мәнумент аз ғана уақыттың ішінде Есілдің сол жағасынан бой көтерді.

Еуразияның кіндігінде, кең-байтақ жазиралы далада Мәңгілік Елді ұран еткен Ұлы даланың ұландары мекен етеді. Әлбетте, қазақтың асқақ абыройын бұдан да асыл сөздермен биіктете аламыз. Алайда «Мәңгілік Ел» салтанат аркасы мұны сөзбен емес, сәулетімен жеткізіп тұр. Сәулетші Сағындық Жанболатовтың төл туындысы жасампаз қазақ елінің бар рухын, болмыс-бітімін әрбір кірпішімен, құйылған қола мүсінімен айбарлап тұр.

Париждегі осы тектес арканың құрылысын 3 жыл бойы жүргізсе, бізде небәрі 3 айда салынды.

С.Жанболатовтың тағы бір туындысы – таза қазақы үлгідегі «Әзірет Сұлтан» мешіті. 11 гектардан аса аумаққа орналасқан мешіттің ішкі аумағы – 17700 шаршы метр. Бір мезгілде 10 мың мұсылман намаз оқи алады.

Шоқан Матайбеков – елге белгілі сәулетшілердің бірі. 2005–2007 жылдар аралығында астананың бас сәулетшісі болған. Министрліктер үйінен бастап, «Шабьт» шығармашылық сарайына дейін он шақты ғимараттың авторы. Әсіресе хай-тек стиліндегі «Солтүстік шұғыласы» тұрғын үй кешені оның өз саласының шебері екенін дәлелдейді. Ақша бұлтпен бас түйістіріп, мың бұралған 3 зәулім үйдің ең биігі 44 қабатты.

Қазақтың үздік сәулетшілерінің көшбасын Сұлтан Баймағамбетов бастаған десек, артық айтпағанымыз. Өзінің 74 жылдық ғұмырын оңтүстік астананың көркеюіне жұмсаған Сұлтан Қабіұлы «Ақсай», «Орбита», «Айнабұлақ» секілді ықшамаудандарды, Абылай хан мен Жамбылдың ескерткіштерін, Алматының орталық мешітін салуға үлесін қосты. Сондай-ақ Алатау бөктеріндегі әсем шаһардың әуе қақпасын тұрғызуға аянбай тер төкті.

(А.Бектің «Сәулет салтанат құрғанда» мақаласынан)

Ғылыми әдебиет тілінің сөз бедері

Ғылыми шығармадағы заттардың, ұғымдардың, түсініктердің атаулары неғұрлым объективті түрде және сол зат, ұғым, түсінік туралы санадағы пайымдаулар негізінде беріледі. Мысалы, әлеуметтік-тұрмыстық қарым-қатынаста *аспандағы ай*, *жарық ай*, *жаңа туған ай* деп айтамыз. Ал егер де ғылыми стильде анықтама беретін болсақ,

Ай – Жердің серігі, планетаның серігі деп айтамыз. Осыдан байқағанымыз, біздің Айға қатысты берген анықтамамыздың екеуі екі түрлі. Екіншісінде сол ақиқат дүниедегі нысан туралы адам баласының танымы беріліп тұр. Тағы да бір мысал. Мысалы, *Жапырақ жайған жас қайың* дегендегі *қайың* – ақиқат дүниедегі бар нәрсе. Ал енді сол қайың туралы ғылыми стильде былай жазылады: *Қайың ағаш тұқымдастарына, оның ішінде жалпақ жапырақты ағаштар класына жатады. Қазақстанда оның 15 түрі бар.*

Ғылыми әдебиеттің тілдік құралдары мен стильдік амалдары:

- а) тұрақты үлгідегі сөйлемдер, сөз тіркестері, кітаби лексика, ғылыми терминдердің қолданылуы;
- ә) жан-жақты зерттелген мәселені тұжырымдау;
- б) ойды, нәтижені баяндауда тәжірибе, сараптама қорытындыларының болуы;
- в) ғылыми дәлелдерге, дәйектер мен нақты түсініктерге негізделуі.

4. Мәтіннің стильдік ерекшелігіне талдау жасаңдар. Ғылыми стильге тән сөз бедерін көрсетіңдер.

«Қобыланды» мемориалдық кешені

Ақтөбе облысының Қобда ауданындағы Жиренқопа ауылында ұлтымыздың бас батыры, түгел түркі әлемі тәу еткен тұлға – Қарақыпшақ Қобыланды батырға арнап мемориалдық кешен тұрғызылған.

Төбесінен қарағанда кешен қалқанның үстіне қойылған батырдың дулығасына және жанында жатқан садаққа ұқсайды. Кесененің биіктігі – 18 метр, диаметрі – 12 метр. Кесенеге бастайтын соқпақ жолдың екі жағында «күзетші» балбал тастар сап түзеп тұр. Қобыланды батыр туралы әр кезеңде жырлаған жыраулардың саны 12 екен. Осы соқпақ жолдың екі шетіндегі бағаналарда сол ақын-жыраулар жазып қалдырған эпос-жырлардың түпнұсқалары қойылған.

Кесененің есігі мен оның үстіндегі терезеге қою көк сырмен Құран аяттары жазылған. Күмбездің дәл ортасында батырдың сүйегі жатқан жерге мәрмәр қызыл тастан белгі қойылыпты. Бейіттің екі қабырғасына қалқан мен балтаның суреті салынған. Бір шетіне шырақ орнатылған. Шырақты сегіз барыс қоршап тұр. Мұнда келіп зиярат етушілердің көзіне бірден түсетін дүние – бір-біріне байланған үш найза.

Ортасында – батырдың қолға ұстайтын қалқаны. Ұшы күміс, ұзындығы 4 метр бұл найзалар үш жүздің бірлігін білдіреді. Найза мен қалқанды Қобыланды батырдың Қызылордада тұратын ұрпақтары әкеп сыйға берген екен.

Кесененің сыртында Қобыланды батыр мен Құртқаның және Тайбурылдың мыстан жасалған мүсіндері қойылған.

Кешеннің екінші бөлігі батырдың садағы бейнелі Даңқ залынан және әкімшілік-шаруашылық бөлмелерінен тұрады. Кешенде Қобыланды батырдың қайрақ тасы, сүйегі қайта жерленгенде орнатылған тас белгілер орналасқан.

«Қобыланды батыр» кешенінің» авторы – белгілі сәулетші Бек Ибраев. Музей қорында барлығы 257 экспонат бар.
(Б.Жамбабаев)

**Бастауыш пен баяндауыштың арасына
қойылатын сызықша**

Бастауыш та, баяндауыш та зат есімнен, заттанған өзге сөз таптарынан болғанда;	<i>Сендер үшін ең қолайлы тау – мына бергі Алмалы. (С.Ш.)</i>
Бастауыш жіктеу, сілтеу есімдіктерінен, баяндауыш III жақтағы зат есімнен болғанда;	<i>Бұл – университет қалашығының құрылысы. (С.Ш.)</i>
Бастауыш тұйық етістіктен, баяндауыш III жақтағы жалғаусыз зат есімнен не керісінше болғанда;	<i>Соны тәрбиелеп адам қылу – міндет. (М.Ә.)</i>
Бастауыш пен баяндауыш бір сөздің қайталануынан жасалғанда;	<i>Көп үйлі ауыл – Абайдың екі шешесі Ұлжан мен Айғыздың ауылы. (М.Ә.)</i>
Бастауыш та, баяндауыш та сын есімнен не сан есімнен жасалғанда;	<i>Олақ – міншіл, қызғаншақ – күншіл. Бес жерде бес – жиырма бес.</i>
Бастауыш есімшеден, ал баяндауыш зат есім, есімше, есімдіктен жасалғанда;	<i>Құнанбайға көз алмай, қырандай қарап отырған – дәл төрдегі Байсал. (М.Ә.)</i>
Бастауыш <i>бірі, біреуі, біріншісі, алдыңғысы, соңғысы, көбі</i> деген сөздерден, баяндауыш атау тұлғадағы зат есімнен не тұйық етістіктен болғанда;	<i>Құнанбай аулының көбірек орнығып отыратын қонысының бірі – Ботақан ошағы. (М.Ә.)</i>

Бастауыш пен баяндауыштың арасына қойылатын сызықша

Бастауыш өзінен кейінгі сөзбен тіркесіп, сөйлемнің басқа мүшесімен шатасып кететін болса;	<i>Жиырма – беске қалдықсыз бөлінеді. Бұл – балалардың алғаш рет көпшілік алдына шығуы.</i>
Бастауыш зат есімнен не заттанған сөз таптарынан, баяндауыш болымсыздықты білдіретін емес сөзі тіркескен есімдерден болса;	<i>Жоқтық – ұят емес, байлық – мұрат емес. (Мақал)</i>
Бастауыш пен баяндауышты байланыстырушы дегеніміз, деген... сияқты сөздер тұрса;	<i>Уақыт деген – көзге көрінбеген терең мазмұн, әлеуетті күш, шешегін жармаған гүл, оқылмаған кітап, болуға тиісті оқиға, ашылмаған ғылыми жаңалық. (С.Ш.)</i>
Ол – ол ма, бұрынғы – бұрынғы ма сияқты қыстырма сөз тіркестерінің араларына сызықша қойылады.	<i>Ол – ол ма, әңгіме одан сайын күшейе түсті.</i>

5. Берілген терминдердің мағынасын анықтап, сөйлем құраңдар.

Тенор, сопрано, ғимарат, капелла, арка, колонна, балбал тас, бәдізші, күмбез, архитектор, монумент.

Терминдер	Анықтама	Сөйлем

6. «Борт журналын» толтырыңдар.

Берілген тақырып бойынша маған не белгілі? Мен не білемін?	Мәтіннен қандай жаңалық туралы білдім?

7. Оқылым мәтінінен бастауыш пен баяндауыш арасына қойылған сызықшаларды тауып, сол сөйлемдерді көшіріп жазыңдар. Себебін түсіндіріңдер.

8. Бастауыш пен баяндауыштың арасына қойылатын сызықшаны пайдаланып, «Сәулет өнерінің құндылығы неде?» тақырыбына дискуссивті эссе жазыңдар. Сөз саны –150–170.

§6.

Заманауи сәулет туындылары

1. Егер шахмат атының жүру тәртібі бойынша оқысаңдар, танымал сәулет нысандарының атауларын оқи аласыңдар. Бұл туындылар туралы не білесіңдер?

Сулы-жасыл	Хан	Ақорда
резиденциясы	«Қазақстан»	арена
шатыр	бульвар	монументі
Тәуелсіздік	Алматы	қонақүйі

2. Мәтіндердегі негізгі ақпаратты анықтаңдар. Көпшілікке арналған мақаланың құрылымы мен рәсімделуін біліп, жанрлық ерекшеліктерін талдаңдар.

Ел абыройын асырған «Алматы арена»

«Алматы аренаның» өзге нысандардан басты ерекшелігі – әдеттегі ангарлық типтегі спорт нысандарына мүлдем ұқсамайтындығында және түнгі қалаға айрықша әсемдік беруінде. Сарайдың сәулеттік түпкі идеясы, атап айтқанда, кереге, мұздағы өрнектер сияқты көркемдік бейнелер әйнек пен бетон арқылы синхрондық үйлесім тапқан. Оның мәніне тоқталар болсақ, кереге – киіз үй конструкциясының бір бөлігі. Көшпенділердің түсінігінше, бұл – төрткіл дүниенің шағын көрінісі. Ал мұз – қатып қалған судың динамикасы. Бұл рух беріктігі мен ниеттердің мызғымастығын білдірсе керек-ті. Мұздағы өрнектерге зер сала қарайтын болсақ, спортшылардың конькилерінен қалған іздерді байқайсыз.

Көркемдік бейнелер осылайша тұтас мәдени-эстетикалық композицияға ұласып, мұз аренасының әдемі сәулетін құрап тұр. Кез келген жанды таң-тамаша қалдыратын бұл арена үш блоктан тұрады: «А» блогы – 12 000 көрерменге арналған әмбебап спорттық-көріністік мұз аренасы; «Б» блогы – дене шынықтыру-сауықтыру кешені орналасқан жаттығу мұз айдыны; «В» блогы – жүзу бассейні.

«Алматы Арена» мұз сарайы – функциясы мен техникалық жабдықталуы бойынша әлемдегі ең алдыңғы қатарлы ғимараттардың бірі. Бұл – алматылықтар үшін ғана емес, барша қазақ жұрты үшін зор мақтаныш.

(«Қазақ үні» газетінен)

Тәуелсіздік монументі

Алматы қаласының Республика алаңындағы Тәуелсіздік монументі мемлекеттік символдарымыздың біріне айналып отыр. Бұл – менің жетекшілігіммен жұмыс істеген мүсіншілер – А.Жұмабаев, Н.Далбай, Қ.Сұраншиев, сәулетші Қ.Жарылғаповтардың маңдай терінің жемісі. Асқақ та әсем монументтің өмірге келуіне үлес қосқан өзге де азаматтардың – мүсіншілер А.Баярлин, М.Мансуров, сәулетші К.Монтахаевтардың да еңбегі құрметке лайық.

Тәуелсіздік монументін тұрғызу немесе жобалау оңай шаруа емес еді. Онда халқымыздың өзіндік ерекшеліктері мен құндылықтары көрініс табуы тиіс болатын.

Алғашында жаңа ғана қол жеткізген Тәуелсіздігіміз іспеттес кішкентай баланың бейнесін келтірмек болдым. Бірақ осынау кең-байтақ жерімізді қорғап, қан төккен батыр ата-бабаларымызды әспеттегіміз келгендіктен, монумент биігіне батырдың бейнесін орнатқанды жөн көрдік. Биікте батыр бейнесі садақ тартып тұрған жоқ. Садағы мен қорамсағы сол жағында. Бірақ қажет жағдайда ол қорамсағына қол салады. Адамзат баласы қашанда зеңгір көкке

шығуды армандаған ғой. Кейбіреулер маған: «Қазақты тым биікке көтеріп жіберіпсің», – дейді. Мен: «Қазақ нағыз алар орнын енді тауып отыр. Ол биікте болуы керек», – деймін.

Біз ақылдаса отырып, алаңда тек бір ғана діңгекті орната салуды қаламадық. Қазақтың екі жарым мың жылдық тарихын қамтитын үлкен кешен жасауды жөн деп таптық. Онда бейнеленген бедерлі мүсіндер қазақ тарихындағы елеулі кезеңдерді арқау ете отырып, сол замандағы айтулы оқиғалар мен тарихи тұлғаларды бейнелейді. Массажеттер патшайымы Томирисінің пәуескеде отырып, Кир патшаны тізе бүктіргені бірінші көрініс болса, одан кейінгі көрініс әл-Фараби заманымен байланыстырылған. Үшінші көріністе XV ғасырдағы Қазақ хандығының құрылуы, халқымыздың тарихындағы аса ауыр кезең – «Елім-ай» жыры туған кез бейнеленген. Келесі көріністе Абылай хан билігі тұсы суреттелген. Осы кешенде Бауыржан Момышұлы, генерал Панфилов, батыр қызымыз Әлияның бейнелері де көрініс тапқан. XX ғасыр басындағы ағартушыларымыз бен 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасы, тұңғыш Президентіміздің ант беру сәті де қалыс қалмаған.

Сондай-ақ монумент маңында төрт мүсін орнатылған. Тайға мінген екі бала – біздің болашағымыз. Ал бәйбішенің қолындағы кеседе көне түрік тілінде «Малым – жанымның садағасы, жаным – арымның садағасы» деп жазылған. Шөкіртім Нұрлан Далбай сомдаған абыз ақсақал – ойдың адамы. Жүзінен үлкен парасаттылықтың лебі еседі. Әке, ана, бала – отбасы. Әрбір мемлекет қабырғасын отбасы құрайды емес пе?

(Шот-Аман Уәлиханның «Алматы ескерткіштері қала ажарын құлпыртуда» мақаласынан)

3. Ғылыми-көпшілік стильге сай тілдік құралдарды орынды қолданып, Алматы қаласындағы биік ғимараттар туралы мақала жазыңдар. Төмендегі ақпараттарды негізге алыңдар.

«Қазақстан» қонақүйі 25 қабаттан тұрады, ғимараттың биіктігі – 107 метр.

«Есентай Тауэрс» – Алматыдағы ең биік ғимарат, 36 қабаттан тұратын бизнес орталығының биіктігі – 168 метр.

«Алматы Тауэрс» – көпатқарымдық бизнес кешені, 25 қабаттан тұратын екі мұнараның биіктігі – 100 метр.

Қос нүкте

1. Бірыңғай мүшелердің алдынан келген жалпылауыш сөзден кейін қос нүкте қойылады: *Үш-ақ нәрсе – адамның қасиеті: ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек (Абай).*
2. Салалас құрмаластағы біріне-бірі түсінік болып келген және *өйткені, себебі* деген жалғаулықтар түсіп қалып жасалған жай сөйлемдердің арасына қос нүкте қойылады: *Мен пойызға үлгеретін болдым: пойыз кешке жүреді екен.*
3. Төл сөздің алдынан келген автордың сөзінен кейін қос нүкте қойылады: *Осы кезде ұста: «Мен мұны қай жерден көрдім?» – деп ойлады.*
4. Әрі қарай санамалап кететін бірыңғай сөздердің, сөйлемдердің алдынан келетін жалпылауыш мәнді сөйлемнен кейін қос нүкте қойылады: *Бұл жоба мына мәселелерді шешуге мүмкіндік береді:*
  - 1) *төтенше жағдайларға мониторинг жасау;*
  - 2) *пайдалы қазбаларға барлау жасау т.б.*
5. Бірыңғай мүшелерден бұрын келген *мысалы, атап айтқанда* деген қыстырма сөздерден кейін қос нүкте қойылады: *Каспий теңізіне 130-ға жуық өзен, атап айтсақ: Еділ, Жайық, Терек, Сулак т.б. құяды.*

4. Сөйлемдердің тиісті жеріне қос нүкте мен нүктелі үтірді қойып, көшіріңдер. Қойылу себебін ереже бойынша түсіндіріңдер.

1. Бауырласың болмаса, жолдас ізде жақсы жолдас – бауырлас (*Ж.Баласағұни*). 2. Аға-жеңгесіне кезек қарап «Кегім, кегім кетті!» – деді (*М.Әуезов*). 3. Абай жігіттері Жиренше, Ербол, Базаралылар да сол қонақ тосушылардың тобында жүр (*М.Әуезов*). 4. Табиғатына қарай күштерді төрт түрге бөледі гравитациялық, электромагниттік, ядролық, әлсіз («*Физика*» оқулығынан). 5. Бақпен асқан патшадан мимен асқан қара артық сақалын сатқан кәріден еңбегін сатқан бала артық (*Абай*). 6. Жаман дос көлеңке басыңды күн шалса – қашып құтыла алмайсың басыңды бұлт алса – іздеп таба алмайсың (*Абай*).

5. Өз өңірлеріңдегі заманауи ғимараттар туралы мәлімет жинақтап, презентация жасаңдар.

§7.

Ел астанасы – сәулет өнерінің жаңа тынысы

1. Суреттердегі ғимараттарды білесіңдер ме? «Елордадағы әр ғимарат – сәулет өнерінің қайталанбас туындысы» деген пікірмен келісесіңдер ме? Көпшілік алдында сөйлеу әдебін сақтай отырып, ойларыңды дұрыс жеткізіңдер.

2. Топтарға бөлініп, мәтіндерді оқыңдар. Құрылымы мен рәсімдеуіне, жанрлық ерекшеліктеріне талдау жасаңдар.

Ғажайып ғимараттар ғұмыры

Ақорда

Ақорда – Қазақстан Республикасы Президентінің резиденциясы. Егемен еліміздің жаңа астанасының орталығында бірегей сәулеттік ансамбль құрып тұрған Ақорда Ұлы даланың дәстүр сабақтастығы идеясын, әлемдік өркениет биігіне ұмтылған қуатты Қазақстанның жасампаздығын айшықтап көрсетеді. Резиденцияның жалпы ауданы – 36 720 шаршы метр. Ғимарат құрылыстағы ең соңғы заманауи әдістер мен озық инженерлік құрылғыларды қолдану арқылы

монолиттік бетоннан тұрғызылды. Үшкір төбесімен қоса алғандағы ғимарат биіктігі – 86 метр. Ғимарат жерүстіндегі бес қабатты және жерастындағы екі қабатты үйден тұрады. Бірінші қабаттың биіктігі 12 метрге тең. Ақорданың ішкі сәулеті мен безендірілуі Қазақстанның заманауи мемлекеттік стилін көрсетеді. Бұл стиль мемлекеттік символикада, билік белгілерінде, ресми униформа пішімінде, ұлттық валютада сақталған. Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасы Президентінің «Ақорда» резиденциясы біздің еліміздің ең маңызды және танымал символдарының мәртебесін иеленген.

«Қазақ елі» мемориалды кешені

«Қазақ елі» мемориалды кешені – кең байтақ Қазақ жері мен оның халқының бірлігін айшықтайтын ғажап туынды. Бұл нысан 2009 жылы ашылды. Туынды авторлары – Сәрсенбек Жүнісов және Жаңбыршы Нұркенов. Биіктігі 91 метрге жететін монумент Қазақ елінің 1991 жылы егемендік алғанын бейнелейді. Ал оның басындағы алтын түстес бояумен өрленген алып құс – Самұрық – Қазақстанның тыныштығын «күзетіп» тұр. Монументтің түсі – ақ. Ол – қазақстандықтардың достыққа адалдығын, бауырмалдығы мен ақ ниетін паш етсе керек.

Монументінің сыртқы бөлігінде 28 колоннадан тұратын, жалпы ұзындығы 120 метрлік доға пішіндес ақ колоннада орнатылған. Стеланың өзі осы колоннаданың қақ ортасында, қызыл граниттен жасалған төрт қырлы тұғырға қойылған. Ең шыңында Самұрық, төрт жағында «Алғашқы Президент пен қазақ халқы», «Қаһарман», «Болашақ» және «Жасампаздық» деп аталатын қола барельефтер қашалған.

«Шабьт» шығармашылық сарайы

«Шабьт» шығармашылық сарайы Есіл өзенінің оң жағалауында, астананың жаңа әкімшілік орталығында, Конгресс-Холл ғимаратының жанында орналасқан. Сарай спорт залдарынан, 300 және 500 орынға арналған әмбебап концерт залдарынан, көрме кешендерінен, кітапханадан, сазгерлер мен суретшілердің шығармашылық үй-жайынан, хореография алаңдарынан, балалар шығармашылығы сыныптарынан, баспасөз залдарынан, дәмханалар мен әкімшілік жайлардан тұрады. Мұнда балалардың музыка, кинематография, сахна өнері сыныптары, «Номад» арт-орталығы, журналистердің, сәулетшілердің, дизайнерлердің шығармашылық одақтары да бар. «Шабьт» шығармашылық орталығы – тәуелсіз елдің барлық талантты да шығармашыл адамдарының басын қосатын ең ірі, бірегей кешен. Сарайдың жалпы аумағы – 30 мың шаршы метр. Ғимарат елордадағы Қазақ ұлттық өнер университетінің қарамағына берілген.

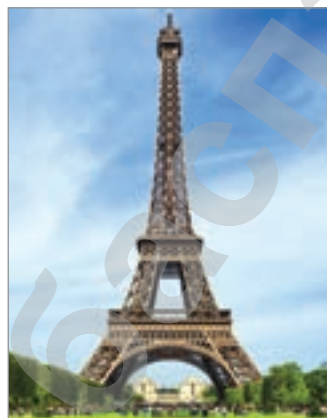
«Хан Шатыр» сауда және ойын-сауық орталығы

«Хан Шатыр» сауда және ойын-сауық орталығы – әлемдегі ең үлкен шатырлы ғимараттардың бірі. Елордадағы керемет орталық 2010 жылы ел астанасының туған күні қарсаңында, яғни 6 шілде күні ашылды. «Хан Шатыр» ойын-сауық орталығының жалпы аумағы 127 мың шаршы метрді құрайды. Тұғырлы монолиттік сом құймалардан тұрғызылған кешеннің биіктігі – 200 метр. Оның негізгі қаңқасы фторполимермен қапталған ұсақ торлы алып шатырдан тұрады. Лорд Норман Фостердің қиялынан шыққан сәулет ғажайыбы – «Хан Шатыр» сауда және ойын-сауық орталығының ғимараты – Орталық Азиядағы баламасыз әрі ең ірі архитектуралық жоба.

(Д.Тілеубек, А.Жұмаш)

 3. Мәтіндердегі үтір мен тырнақшаның қойылу себебін түсіндіріңдер.

 4. Парижде – Эйфель, Нұр-Сұлтанда – «Бәйтерек». Екі мұнараны салыстырыңдар. Ғылыми-көпшілік стильдің жанрлық және стильдік ерекшеліктеріне сай тілдік құралдарды орынды қолданып, мақала жазыңдар. Сөз саны – 100–120.

 5. Қажетті клишелер мен лексикалық құрылымдарды қолданып, «Нұр-Сұлтандағы әр ғимарат – сәулет өнерінің қайталанбас туындысы» тақырыбында аргументті эссе жазыңдар. Сөз саны – 100–120.

 6. «Топтық жұмыс». Үш топқа бөлініп, тапсырманы орындаңдар.
1-топ. Сәулетшілер ерекше сәулет үлгісінің сызбасын ұсынады.
2-топ. Тарихшылар тарихи ескерткіштер туралы мәлімет келтіреді.
3-топ. Саяхатшылар ерекше мекенге жарнама әзірлейді.

 7. Екі тапсырманың бірін орындаңдар.
 1. БАҚ, қосымша әдебиеттер мен энциклопедияларды пайдаланып, «Ғажайып ғимараттар ғұмыры» тақырыбында презентация жасаңдар.
 2. Қажетті клишелер мен лексикалық құрылымдарды қолданып, «Сәулет өнері» бөлімі бойынша «Инсерт кестесін» толтырыңдар.

V	+	-	?
Мен осыны білдім	Бұл – мен үшін мүлдем жаңа ақпарат	Бұл менің білетініме қарама-қарсы, мен басқаша ойлап едім	Мен бұл туралы көп білгім келеді, түсінбеген жерлерім бар, сұрақтарым бар

IV

ТОҚСАН БОЙЫНША ҚАЙТАЛАУ

1. Жұптасып, мәтінді бір-біріңе оқып беріңдер. Мәтіндегі мақсатты аудиторияға арналған терминдер мен ұғымдарды, тілдік оралымдарды талдаңдар. Мәтін мазмұны бойынша «Не? Қайда? Қашан?» ойынын ұйымдастырыңдар.

Сәулет өнері және оның зерттелуі

Даль «архитектор» терминіне «ғалым-құрылысшы», «суретші-құрылысшы» деген анықтама береді. Сәулет өнерінің мақсаты – адам өмірі мен қызметін материалдық құрылым-құрылыс арқылы ұйымдастыру.

Өзінің атқаратын қызметіне қарай архитектура негізі үш түрге бөлінеді: көлемдік ғимараттар құрылысының архитектурасы (тұрғын үй, театр, мектеп, дүкен); қаланы көріктендіру немесе жасыл-желек архитектурасы (саябақ, фонтандар); қала құрылысының архитектурасы, яғни қала салу өнері (жаңа қалалар салу, ескі аудандарды жаңарту).

Ғасырдан ғасырға мұра болып келген сәулет өнерінің туындылары сәулеттік ескерткіштер қатарына жатады. Ондай ескерткіштер өз дәуірінің құрылыс салу тәсіліне сай бітім-пішіні бар белгілі үлгімен салынады.

Дүниежүзі халықтарының архитектурасындағы мұндай ерекшелік оның қоғамдық даму сатысына, тұрмыс-салты мен мәдени өркендеуіне, ұлттық дәстүріне, табиғаты мен ауа райына, сондай-ақ жергілікті құрылыс материалына байланысты болады.

Құрылыс – жер шарындағы ең ежелгі өнердің бірі. Адам өзінің бірінші үйін ежелгі тас дәуірінің палеолит кезеңінің басында тұрғызған. Алғашында түнемелікке қалың шөптесінді немесе қалқалау жерді таңдаған, содан кейін күрке, лашық сала бастады. Қазірдің өзінде өте ежелгі құрылымдар, баспана-жайлар кейбір жерлерде сақталған.

Алғашқы өркениет пайда болғанға дейін адамдар осындай құрылыстарда тұрып келген. Кейіннен қалалар салынып, өртүрлі құрылыс жүргізілсе де, сол күркелер мен лашықтар әлі де өз қызметін жалғастырып келе жатыр.

(«Сәулеттік материалтану» жинағынан)

2. Көпшілікке арналған мақаланы оқып, құрылымы мен рәсімделуін біліп, жанрлық ерекшеліктерін талдаңдар.

Алаша хан кесенесі

Алаша хан кесенесі – XIV–XV ғасырлар арасындағы сәулет өнерінің басты ескерткіші. Күмбез Ұлытау ауданындағы Қаракеңгір өзенінің жағасында салынған. Бұл кесененің өзіндік бір ерекшелігі – далалық сәулет өнерінің үлгісінде жасалуы. Оның іргесі текшеленіп қаланып, төбесі күмбезделген. Кіреберісі киіз үйдің қос қанатты сықырлауық есігі тәрізді. Күмбездің екі жақтауы мен маңдайы өрнекті кірпіштермен қос сызықша етіп қатар өрілген. Қабырғалары сыртқы жағынан кереге көзді кілем тәрізді өрнектеліп қаланған. Кесененің құрылыс жүйесіндегі өрнек үлгілері Орта Азияның сәулет өнерінде кездеспейді. Бұл ғимараттың өзіне тән және бір ерекшелігі – үстіңгі қабатында күмбезді айналдыра жасалған галереясы бар. Оған кесененің ішінен көтерілетін басқыш арқылы шығады. Алаша хан күмбезінің қабырғаларының сыртын әсемдеуде қазақтың дәстүрлі ою-өрнегі кең қолданылған.

(Г.Т.Тұрсынова, Ұ.Р. Шүленбаева, Г.Д.Рыскелдиева, А.С.Итемирова)

3. Мәтінді оқып, тақырып қойыңдар. Мақаланың құрылымы мен рәсімделуіне, жанрлық ерекшеліктерін талдау жасаңдар.

Тоқтар Ералиев – еліміздің сәулетшілерінің көш басында тұрған тұғырлы тұлға. Ол сәулет өнеріне 70-жылдары келді. Еліміздің көп жылғы астанасы әрі соңғы кездері мегаполисі атанған Алматының кескін-келбетінің жасаруына сіңірген еңбегі өлшеусіз. Оның жобалары батылдығымен, жаңашылдығымен ғана емес, өміршеңдігімен, алысты болжағыштығымен және халықтың талап, мүддесінен шығатын көрегендігімен ерекше бағаланып келеді. Мысалы, ол бір ғана жобаның ондаған нұсқасын тез арада сызып бере алады. Тағы бір ғажабы – ол өз ісінде бұрынғы бабалар дәстүрін ескеріп, сәулетті құрылыстарға ұлттық рең, көрік, мазмұн беруді ұнатады.

Елордада Тоқтар Ералиев жасаған ірі конкурстық жеңімпаз жобалардың қатарына «Нұрсая», «Триумфалды»

тұрғын үй кешендерін, «Әзірет Сұлтан» мешітін, Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президенті Қоры мен кітапханасын, қазақ және орыс драма театрлары мен «ЭКСПО-2017» көрме кешендерінің эскиз-идеяларын атасақ болады.

Сәулетші Т.Ералиев – талай биікті өз еңбегімен бағындырған, ізбасарлар тәрбиелеп, баулып шығарған, ел-жұртының шынайы алғысы мен құрметіне бөленген азамат.

(И.Бекмаханұлы)

4. Мәтінді оқыңдар. Шот-Аман Уәлихан туралы бұрыннан білетін мәліметтеріңді ортаға салып, дереккөзіне сілтеме жасаңдар.

Шот-Аман Ыдырысұлы – қазақтың әйгілі сәулетшісі. Ол – бірнеше ірі ғимараттың, 20 монумент пен ескерткіштің (басқалармен бірге) авторы. Солардың ішінде Алматыдағы «Динамо» стадионы (1958), «Универсам» дүкені (1979), «Казгипрозем» үйінің (1983) ғимараттары бар. Сонымен қатар Шоқан Уәлихановтың ескерткішінің (1969) (ол үшін 1970 жылы Қазақ КСР-нің Мемлекеттік сыйлығы берілді) және бұрынғы Семей облысының Қарауыл ауылындағы Абай ескерткішінің, Әліби Жангелдиннің, Тоқаш Бокиннің, Ғани Мұратбаевтың т.б. ескерткіштерінің авторы. Ол Қазақстан сәулет өнері мәселелеріне арналған көптеген еңбек жазды.

Шот-Аман Уәлихан – драматург, КСРО Жазушылар одағының мүшесі. Оның «Шоқан», «Ағнұр», «Тағдыр» атты пьесалары республика театрларының сахналарында қойылды.

(Г.Т.Тұрсынова, Ұ.Р.Шүленбаева, Г.Д.Рыскелдиева, А.С.Итемирова)

5. Мәтінді оқыңдар. Қорқыт туралы бұрыннан білетін мәліметтеріңді ортаға салып, дереккөзіне сілтеме жасаңдар.

Түркі дүниесінің кемеңгер ойшылы

Қорқыт – Алтай мен Каспий аралығындағы шексіз даланы мекендеген халықтарды байланыстырушы жалпытүркілік аңыздардың кейіпкері.

Ерте заманның білімпаз-ғұламаларының жазуына қарағанда, түркітілдес халықтарға ортақ ойшыл, шешен, күйші болған Қорқыт Сыр жағалауындағы Жанкент қаласында VII–IX ғасырларда дүниеге келіп, өмір сүрген.

Қорқыт жерленген Сырдария жағалауына шамамен X–XI ғғ. кесене тұрғызылған, бірақ осы ғажайып ескеркішті Сырдарияның суы шайып, бұзылуға әкеп соқтырды.

1980 жылы Қорқыттың күмбезді мазары жанынан сәулетші Б.Ибраев, физик-акустик С.Исатаевтардың жобасы бойынша төрт алып қобызды біріктіру арқылы ерекше сәулеткерлік үйлесімде құйылған ескерткіш кесене орнатылды. Кесенеден желді күні қобыздың сарынындай үн шығып тұрады.

1997 жылы мемориалдық ескерткішке жүргізілген реставрациялық жұмыстар нәтижесінде амфитеатр, қонақүй сияқты тағы да басқа нысандардан тұратын тұтас архитектуралық ансамбль жасалды.

2000 жылы мемориалдық ескерткіш жанынан музей ашылды. Музей қорында 700-ге жуық экспонат сақталуда.

(Г.Т.Тұрсынова, Ұ.Р.Шүленбаева, Г.Д.Рыскелдиева, А.С.Итемирова)

- 6. Тыңдалым және оқылым мәтіндеріндегі үтір, жақша, қос нүкте, нүктелі үтір, сызықшаның қойылу себебін түсіндіріңдер.
- 7. Оқылым материалдары бойынша түртіп жазудың (конспектілеудің) әртүрлі жолдары арқылы негізгі ақпаратты іріктеп жазыңдар.
- 8. Сәулет-құрылыс мамандығына қатысты 10–15 термин сөзді түсіндірме сөздіктің көмегімен жазып, мағынасын түсіндіріңдер.
- 9. Ғылыми-көпшілік стильдің жанрлық және стильдік ерекшеліктеріне сай тілдік құралдарды орынды қолданып, «Сәулет өнерінің бүгіні және болашағы» тақырыбында мақала жазыңдар.
- 10. Төмендегі тақырыптың біріне сұхбат құрыңдар. Коммуникативтік жағдаятқа сай көпшілік алдында сөйлеу әдебін сақтай отырып, ойларыңды «ПСМТ формуласымен» дұрыс жеткізіңдер.

Позиция	Осы мәселеге көзқарастарың қандай?
Себеп	Неге бұлай ойлайсыңдар?
Мысал	Мысал келтіріңдер.
Талқылау	Өз аргументтеріңді жалпылаңдар, қорытындылаңдар.

1. Бүгінгі сәулеттік құрылыстың даму қарқыны.
2. Менің өскен жерімдегі мұражай, кесене, мешіттер.

11. Сөйлемдердегі көп нүктенің қойылу себебін түсіндіріңдер.

Қайырып берген зеренді де алмай, ұршық ұстаған қолы тізесіне түсіп, отырып қалды... (Ә.Н.). Тек бір-ақ рет Шораға деген сеніміне шек келтірді, бірақ оған көбінесе Танабай өзі кінәлі еді... (Ш.А.). Құлыным, Қайырлым... қайда жоғалып кеттің?.. – деп, әлсіз ғана шыққан дауыс естіледі (Ғ.М.). Гүлсары сонда таныс соқпақ жолға түсіп, сонау өзен сыртындағы жайлауға тартып бара жатады... (Ш.А.). Бағзы бір замандарда жаралы батырларды жау қолына түсірмей, қауіп-қатерден осылайша қаумалап алып шыққан болар-ау... (Ш.А.). Күн райы қысып кетпесе, бірдеңе етіп лаждап шығармыз, қайтеміз... (Ш.А.). Ойша санай бастады. «Шет тілін біледі, машина жүргізе біледі... біледі... Би?.. Әрине, биді өте жақсы билеуге тиіс» (С.Ш.). Аянғаны болған жоқ, қолынан келгенін жасады бәрі де... (С.Ш.).

12. Леп белгісінің қойылу мәнін түсіндіріңдер.

Қазақтың домбырасы мен қырғыздың қобызынан күмбірлеп шығатын күй дәл осы лек-лек тасқын шабыс емес пе екен! (Ш.А.). Шалқаңнан жатып алып, көк аспанның тұңғиық теңізін барлап жатқан қандай рақат! (Ш.А.). Күлгенде де, ренжігенде де арасы қосылып кететін қалың қара қасы қандай әдемі! (С.Ш.). Қала мен жолда талай күн бірге болған уақытта бірде-бір сездірсейші! (М.Ә.).

Сол уақытта Абай үлкен ықылас білдіріп, айрықша бір тағзыммен төсін басып, қатты дауыстап:

– Ассалаумағалейкүм!.. – деп сәлем берді (М.Ә.).

Үй артындағы қоста Қартқожа бала оқытып жатыр еді, бір күні Кәрібай қажы: «Бері шығып кетші!» – деді (Ж.А.). Енді бір басып еді, аяқ асты қарауытқан шұқыр болды, шұқыр түбінде бірдеме ағараңдаған тәрізді қимыл етті:

– Ағатай-ай! – деді біреу ышқына сыбырлап (Ж.А.).

13. Кестені толтырыңдар.

Мысалдар	Тыныс белгілерінің қойылу мәні
– Дәу жігіт-ау, бұл заман не боп барады?! – деп аңыраған Зылиқа құстай ұшып, Нартайды бас салды... (Қ.Ж.).	

Мысалдар	Тыныс белгілерінің қойылу мәні
– Ауа райын тыңдадың ба?..	
Хлыновский: – Тоқтат, атпа!.. Шегін... төмен қарай! – деп бұйрық етіп, қамалған топтың алдын ықтай жөнелді (М.Ә.).	
«Ғұмырлы бол, шырағым!» – деп күбір етті қарт (Ә.Т.).	
– Ой, айналайындар, шаршап қалған боларсыңдар? Қарындарың ашқан шығар? Үйге кіріңдер!..	

14. Сөйлемдердің қажетті жеріне нүктелі үтір қойындар.

Аңшылық құру бәйгеге ат апарып қосу палуан апарып күрестіру қаршыға, лашын салғызу жүйрік ат пен мықты жігіт сақтап, ұры түсіру қасқыр соққызу ақын, әнші, күйшіні сақтап, өнерді қызықтау сияқтының барлығын өзі де көрді, бала-інілеріне де толық көрсетті (М.Ә.). Қатар қонған екі ауыл, кейде үш ауылдың үлкендері қонаққа шақырысып, ана жақта келелі кеңес құрып жатса, мына жақта суға барған қатындар құдық басында шұрқырасып, ымы-жымы ыңғайласып, ыдыс-аяқтар араласа бастар еді жастар жағы бөрінен бұрын жол тауып, күнде-күнде күн батқанын асыға күтер еді де, қалай қас қарайды, солай ауыл сыртындағы жазғы таң сары белден ағарып атқанша ақсүйек ойнап, алтыбақан теуіп, ән шырқап ұлы гүрсіл салар еді қыста қалың түскен қар көктем шығар-шықпаста қауырт еріп, көл табанға жиналған мол суға қаз, үйрек жаз бойы қанаты сылдырлап ұшып-қонып қиқу сап жатар еді (Ә.Н.).

15. Жақша қойылатын сөздерді теріп жазындар.

Шоқанның ағайындары мен бауырларының ішінен әншілік-күйшілік өнерімен ел аузына ілінгендері – ағасы әкесінің інісі Ханқожа мен Сақыпкерей Қозеке. «Бәлки, өз халқының тарихына деген сүйіспеншілік сол кезде яки бес жасында оянған шығар», – деген орынды байлам жасайды (С.М.)

Тоқсан үйлі Тоқпайыңнан қазірде екі жүз елу үйлі бөлімше менің есімде қалған түбіт иектердің ішінде оқу іздеп аттанғандардың тұңғышы да Айдархан болатын (Қ.Ы.).

ТЕСТ**(Тест тапсырмасында бірнеше дұрыс жауап бар)**

1. **Леп белгісі қойылатын сөйлемдерді белгілеңдер.**
  - A) Арада екі ай өтпей малшылар да келіп қалды
  - B) Елі жөнді болыстар мақтанып жүр тарқылдап, күлкісі бөлек қарқылдап
  - C) – Тоқтат, жаным Ашуынды аулақ әкет Болды Бар – деп жай ғана бітірді
  - D) Жасасын бірлік бейбітшілік
  - E) Менің кім екенімді әкесі айтып берді, сондықтан ол менен қымсынбай сөйледі
2. **Көп нүкте қойылатын орындарды табыңдар.**
  - A) Қарсылықты салалас құрмалас құрамындағы жай сөйлемдер арасына
  - B) Бірыңғай сөйлем мүшелерінің арасына
  - C) Жазушы оқиғаны аяқтамай, тоқтатқан жағдайда
  - D) Рет-ретімен цифрлар арқылы санамаланып айтылатын сөйлемдерден кейін
  - E) Сөйлеуші белгілі бір себептермен (ентігу, асып-сасу т.б.) сөздерін бөліп айтқанда
3. **Тыныс белгілері қабаттаса келетін орындарды табыңдар.**
  - A) Сұраулы сөйлем лептік интонациямен айтылғанда
  - B) Жалғаулықсыз ыңғайлас, себеп мәнді салалас құрмаластың арасына
  - C) Жалғаулықсыз қарсылықты салалас құрмаластың жай сөйлемдері арасына
  - D) Жалғаулықсыз ыңғайлас салалас құрмалас сөйлемдердегі оқиға бір мезгілде, бір ыңғайда, шұғыл түрде өткен болса
  - E) Шартты бағыныңқылы сабақтастың баяндауышы шартты райдан жасалып, бағыныңқы сөйлемге мән бере айтылса
4. **Нүктелі үтір қойылатын сөйлемдерді белгілеңдер.**
  - A) Сахара жұрты естен кетпес бұрын-соңды естіп білмеген көрініске куә болатынын Қажымұқан шапанын шеше бастағанда-ақ сезді.
  - B) Оттың жалыны әзір көрінбейді жаңа тұтанды.

- С) Марқакөлдің суын ішіп отын жеген сары қарын жануардың бауырынан сүт сорғалап сүт емес-ау құт сорғалап көнек-көнек лықылдайды қара саба еміздіктеп қою салқын сары қымыз, бажылдаған дәрі қымыз шара-шара шыпылдайды.
- Д) Сөздер тұлғасына қарай беске бөлінеді 1) түбір сөз 2) туынды сөз 3) қос сөз 4) қосалқы сөз 5) қосымшалар.
- Е) Жаңағы әңгімеден соң Әсияның реңі мүлде өзгеше: жүзінен шуақ есіп, мойнынан ғаламат бір ауыр жүк түскендей жеңілденгені сезіледі үлкен кісіге тән ұстамдылық та мұнар шалған жанарынан байқалады.
- 5. Үгір қойылатын сөйлемдерді белгілеңдер.**
- А) Олжабектің қатты күлгені сонша арбадан ауып түсіп қала жаздады.
- В) Еселі далаға шықса таң құланиектеніп атып келеді екен.
- С) Дәмештің дауысы шықты-ақ Жүніс алдын ала керегін даярлата беретін.
- Д) Бұл уақыттың ішінде ел де өзгеріп кетті адамдар да өзгерді.
- Е) Алғашқы бетте-ақ Жомарт аудан басшыларының кейбіреуінің көңіліне ылғал салды.
- 6. Сызықша қойылатын құрмалас сөйлемдерді белгілеңдер.**
- А) Тұманның қалыңдығы сонша түк те көрінбейді.
- В) Қостың ар жағынан қара кер аттың басындағы жүген сылдырлады шөп суылдады.
- С) Шатырлап тұрған қурай лап етті қара түтін бұрқ етті.
- Д) Жастардың қолы қырықтықта аузы өнде.
- Е) Күн батты тауды қаракөлеңке басты.
- 7. Қос нүкте қойылатын құрмалас сөйлемдерді белгілеңдер.**
- А) Қарт әкенің перзентін жоқтаған ащы зарын тыңдағанда көзімізден жас парлады.
- В) Басым шың ете түсті жер қатты еді.
- С) Айгүл аттан түсіп еді су қайта таязданып қалғандай екен.
- Д) Айбала мен Ботагөздің қандары қазандай қайнайды бірақ қолдарынан келері жоқ.

Е) Қойдың күзетінде тұрған Әндіжан екеуіміз таң білінгенше кірпік қаққанымыз жоқ аузымыз кеңесте құлағымыз дыбыста.

8. Жақша қойылатын сөйлемдерді белгілеңдер.

А) Амантай Серғазыларға ақылдасып еді Жамантайдың науқасының түрі жаман болғандықтан олар ырық бере қоймады.

В) Қорған кезінде топырақ араластыра тастан қалаған екен де бұл кезде қорғанның үстіне жыңғыл мен шеңгел араласа шығып өзінше ол да бір сән беріп тұр.

С) Бірақ менімен Раушанның Рауза деп бірге оқитын жолдастары атап кеткен көрінеді оқысында үлкен айырма бар екенін сезгендеймін.

Д) Ақбоз алдыңғы екі аяғын ербитіп көзі шатынап тұра бергенде Шолақ құлағын төмен қарай тұқырта басып қалып еді ат етпетінен түсті.

Е) Еміс-еміс естуімше қыздың бір дұшпаны неге дұшпан болатыны айтпай-ақ мәлім қызға мен жіберетін өлеңдердің біреуін қолға түсіреді.

9. Қос нүкте қойылатын сөйлемдерді белгілеңдер.

А) Жуық арада екiнiң бiрi болуға тиiстi не стансының жерiн кеңiту керек, не стансыны осы аудандағы ұжымның бiреуiнiң қарамағына беру керек.

В) Күн шығып ел тұра бастады Нұрлан әлі жоқ.

С) Ол ойланып барып былай деді Биыл асығыстау емес пе? Келесі жылы барайық.

Д) Кеген ауданына келгенше мен де аңшы емес едім мұнда келген соң еріксіз үйрендім.

Е) Білмегенін білсем деп оқушылар ынтығар.

10. Тырнақша қойылатын сөйлемдерді белгілеңдер.

А) Менің пірім – Сүйінбай деген екен Жыр алыбы Жамбыл.

В) Абай мен Әйгерімнің бұл кезде тіккен үйлері қоңыр үй деп аталады.

С) Ол әсемдеп тұрып, Абайдың өлеңі Айттым сәлем, қалам қасты созады.

Д) Семіз бұйра торы аттың ауыздығын алып, оттата жүріп, орақшыларын өкшелеп жағалайды.

Е) Әзімбай ақырғанда, бұдан жасқанып тоқтамай ора берген жуан жоталы қара сақал жылқышы ғана болды.

ТЫҢДАЛЫМ МӘТІНДЕРІ

01. mp3

ЭКСПО көрмесі аясында этноауыл

Рухани жаңғыру – біздің қазақ халқының мәдениеті мен әдебиеті, өркениеті өрістейтін уақыты. Тектілігімізді, дегдарлығымызды танытатын, жалпы барлық рухани саланы, жыраулықты, күйшілікті, ақындықты дамытатын кезең. Әсіресе «ЭКСПО-2017» көрмесі аясында біздің ұлттық өнерімізді айшықты түрде, нақышына келтіре отырып әлемге танытуға мүмкіндік туып отыр.

Елордада Халықаралық «ЭКСПО-2017» көрмесі аясында ашылған этноауылда қаймағы бұзылмаған қазақтың салт-дәстүрі қамтылған. Қазақ халқыны салт-дәстүрі мен мәдениетін паш ететін алаң Астана халықаралық әуежайы маңында орналасқан. 47 гектар аймақта бой көтерген ауылға келген туристер зергерлер мен қолөнершілердің таңғажайып туындыларымен таныса алады және олардан шеберлік дәрісін алуға мүмкіндік алады. Олардың жүн, былғары, киізден жасалған табиғи таза дүниелерді сатып алуға да мүмкіндіктері бар. Жіп иіру, кілем тоқу сияқты алтын қолды шеберлердің де өнерін осы жерден тамашалауға болады. Салтанатты шарада «Қыз қуу», «Теңге ілу», «Асық ату», «Арқан тарту» сияқты ұлттық ойындардың да көркі қызды. Сондай-ақ көкпар мен бәйгеден әлемдік чемпионат өткізу жоспарланған. Мұнда келген қонақтар елімізде тұратын халықтардың ұлттық тағамдарынан дәм тата алады.

Қорыта айтқанда, елімізге табан тіреген шетелдік қонақтар үшін кіндігі алтын бесік ауылға байланған қазақ ұлтының бар құндылығын, рухани-тарихи мұраларын көріп, мәнін түсінуі үшін жақсы мүмкіндік болмақ.

(khabar.kz)

02. mp3

Қазақ киносындағы салт-дәстүр

Кеңестік кезеңде қазақ киносының ең жемісті шақтары деп алпысыншы, жетпісінші жылдарды айта аламыз. Сол жылдары түсірілген фильмдерден ұлттық құндылықтарымызды көбірек байқаймыз. Ендеше қазақ киносы салт-дәстүрлерімізді қалай насихаттады? Өткенге шегініс жасап,

ұлтымыздың мәдениетіндегі классикалық туынды «Қыз Жібектен» бастайық.

«От Ана, тәу-тәу, өзіңе тапсырдым, Жер-Ана, тәу-тәу, өзіңе тапсырдым, ақ төсек, тәу-тәу, өзіңе тапсырдым, зер белбеу, тәу-тәу, өзіңе тапсырдым», – дейді ана. Бұл – Ғабит Мүсіреповтің сценарийімен түсірілген фильм. Мұндағы салттың маңызы – қызын ұзату барысындағы ананың ақ тілегі.

70-жылдары қазақ кино өнерінің алтын тірегі саналған «Ғауһартас» фильмі жарық көрді. Бүкілодақтық тұсауке-сері Мәскеу қаласында өтті. Фильмде қарапайым шаруаның шаңырағына келін боп түскен Салтанаттың биязы мінезі, үлкенді сыйлауы және қайын інісіне «Ерке бала» деп ат қойып, қалжыңдасуы қазақы мінезді танытады.

«Жамбылдың жастық шағы» көркем фильмінде Жамбылдың Бұрымға түн ішінде ұрын бару салтымен қатар қандай да бір істі бастамас бұрын жасы үлкен сыйлы адамнан бата сұрау, рұқсатын алу дәстүрі де жақсы көрсетілген. Дегенмен Бұрымды атастырып қойған себепті Жамбыл атамыз өзі ұнатқан қыздан қол үзуге мәжбүр болады.

1978 жылы Әзірбайжан Мәмбетов пен Юрий Мастюгин Әбдіжәмил Нұрпейісовтің «Қан мен тер» романының желісі бойынша екі бөлімнен тұратын кино түсірді. Фильм 1979 жылы Мәскеу және Ашғабат қаласындағы өткен кинофестивальдарда жүлделі орынға ие болды. Мұнда да сол кездегі қазақ қоғамында кездесетін жөн-жоралғылар аздап көрініс тапқан.

80-жылдары жарық көрген «Шаңырақ» кинокартинасында ошақтың отын өшірмей, әкенің ізін жалғаған бала, туыстық қарым-қатынасқа берік ағайынның тұрмысы т.б. салт-дәстүріміз бейнеленген.

Қазақ кино өнерінің кез келгенін қарасаңыз, одан тағылым мен тәрбие, салтымыз мен дәстүрімізді көре аласыз. Бүгінгі қазақ киносына жетпей тұрған тұсы да осы болса керек...

(Е.Шәкірұлы)

03. mp3

ЭКСПО-дағы ұлттық кәдесыйлар шетелдіктерге қазақ мәдениетін танытуда

Елорда төріндегі «ЭКСПО-2017» халықаралық көрмесі ұлтымыздың мәдени құндылықтарын әлемге паш етуге сеп

болуда. Айтулы шара еліміздің қолөнер шеберлерінің де басын бір арнаға тоғыстырды.

Бүгінде шеберлер өздері жасаған кәдесыйлары мен авторлық бұйымдарынан пайда табумен қатар, мәдениетімізді жұртшылыққа танытуда.

Танысып қойыңыз, бұл – Динара Мұқатова. Шебердің жұмсақ ойыншықтарға деген ықыласы ерекше. Негізгі мамандығы экономист болғанымен, қолы қалт еткенде ойыншық тігеді. Бүгінде Динараның әсем бұйымдары ЭКСПО көрмесінің ресми брендіне айналған.

– Ойыншықтарымыз 100% мақтадан тігіледі. Халықаралық көрменің арқасында отандық өнімді әлемге таныту мүмкіндігіне ие болдық. Әсіресе шетелдіктердің қызығушылығы басым. Енді ойыншықтарымыз әлемнің түкпір-түкпіріне таралады, – дейді Динара Мұқатова.

ЭКСПО халықаралық көрмесі басталғаннан бері Астана қаласында кәдесыйлар саудасы қыза түсті. Қазіргі таңда қаланың бірнеше ауданында осындай мобильді сауда дүңгіршектері ашылған. Алдағы уақытта олардың қатары арта түспек.

Филипп Джерга Қазақстанға Словакиядан достарымен бірге келіпті. Бұл оның Қазақ еліне алғашқы сапары екен. Дүңгіршектен ЭКСПО логотипі бар кәдесыйларды сатып алмақ. Сапасы жоғары, бағасы қолжетімді бұйымдарды елде қалған туыстарына тарту етеді.

Бұл істі дөңгелеткен кәсіпкерлердің айтуынша, кәдесыйларға деген сұраныс жоғары болғаны соншалық – тағы сауда нүктелерін ашуға тура келіпті. Тауарлардың бағасы бекітілген, сондықтан көтеруге болмайды.

Еліміздің түкпір-түкпірінен келген шеберлер Астана маңындағы этноауылда бас қосты. Тері, киіз, ағаш, қыш және зергерлік бұйымдарды қалайсыз ба? Барлығын осы жерден табасыз. Халықаралық көрме кезінде кәдесый дүңгіршектері таңертеңнен кешке дейін ашық болады. Ал қолөнер шеберлері күзге дейін тынымсыз еңбектенбек. «Басты мақсатымыз – Қазақ елін әлемге таныту. Мәдениетімізді көрсету», – дейді олар.

(*khobar.kz*)

04. mp3

Бауыржан Момышұлы тіл тазалығы туралы

Осы кезде аздап орысша білгеніне мәз болып, төбесі көкке жеткен, ана тіліне көңіл бөлмей, әліне қарамай, оны мән-сінбей, не орысшаны, не қазақшаны дұрыс сөйлей алмай балдыр-батпаққа батып жүрген, келбетсіз тіл азғындарын Алматының жауапты деген қазақ қызметкерлерінің арасынан да кездестіруге болады.

Ауырып жатқан халық комиссарының орынбасары Мәнсейітов деген кісіге:

– Халіңіз қалай? – дегенімде:

– Дұрыс, самочувствием, общее состоянием не плохо, – деп жауап берді.

Бір артист:

– Сіз пошему кешегі бешірге не приходили? – деді.

Бір жазушы:

– Мен сізге звонит еткен едім, но почему-то Вас не оказала в кабинете, – деді.

Бір газет қызметкері:

– Сіздің статьяңызды просмотреть етіп болған соң маленькое гана редакционное изменение жасап, печатать етеміз, – деді телефонмен.

Бір мұғалима қоштасып тұрып:

– Оған обязательно пламенный привет передать етіңіз, – деді.

Радионың бір қызметкер әйелі:

– Передача береміз... Сіздердің тыңдағандарыңыз Б-ның выступлениясі деп...

Жаңадан тілі шығып келе жатқан бір бала:

– Мама я кошу хлеб с масю, – деп жылады.

Осы сияқты келеңсіз әңгімелерді өздеріңіз де күнде естіп жүрген шығарсыздар.

(Б.Момышұлы)

05. mp3

Қаныш Сәтбаев – Қазақстан ғылымының атасы

Қаныш Сәтбаев – қазақтан шыққан тұңғыш тау-кен инженер-геологі, Қазақстандағы геология ғылыми мектебінің негізін қалаушы, қазақстандық металлогения ғылымының негізін салушы.

Қаныш ең алғаш сауатын ауыл молдасынан ашқан соң Павлодардағы орыс-қазақ мектебінде бастауыш білім алды. 1914 жылы Семейдегі мұғалімдер семинариясына оқуға түсті. Онда Ж.Аймауытов, М.Әуезов сияқты көрнекті қайраткерлермен бірге оқыған. 1918 жылы семинарияны бітірген соң Семейдегі педкурста мұғалім, Баянауылда халық судьясы болды.

1921 жылы Баянауылға емделуге келген геолог-ғалым Михаил Усов жас Қаныштың геолог болуына әсер етіп, туған елінің қазба байлықтарын зерттеуге ынталандырды. Усовтың ақылымен 1921 жылы күзде Томск технология институтының тау-кен факультетіне оқуға түсті. 1926 жылы институтты бітірген соң Мәскеуде зерттеу жұмыстарымен айналысып, Жезқазған мыс кен орындарын, Байқоңыр көмірін зерттеу және Қарсақбай мыс зауытының құрылысын жүргізу мақсатында Қазақстанға қайтып оралды. 1929 жылдан бастап бүкіл өмірін геологиялық барлау жұмыстарына арнады.

Қаныш Сәтбаев 1946 жылдан бастап өмірінің соңына дейін Қазақстан Ғылым академиясының президенті қызметін атқарды.

Сәтбаев – 641 ғылыми еңбектің авторы. Оның есімі Қазақстан Ғылым академиясының Геология ғылымдары институтына, Жезқазған кен-металлургия комбинатына, бір қалаға, жүздеген көшелерге берілген. Сәтбаевтың құрметіне Жоңғар Алатауы жотасындағы мұздық пен шың, Қаратау кен орнынан табылған «Сәтбаевит» минералы, «Академик Сәтбаев» гладиолус гүлі аталған. Еліміздегі ең ірі жоғары техникалық оқу орны – Қазақ ұлттық техникалық университетіне Сәтбаев есімі берілген.

(«Қазақстан» ұлттық энциклопедиясынан)

06. mp3

Дұрыс сөйлейік

Өмірде жиі қолданатын сөздер «рахмет» – «рақмет», я болмаса, «дастархан» – «дастарқан». Жазғанда да кейде «х», кейде «қ» жазамыз. Қайсысы дұрыс?

Мұндағы мәселе жазылу мен айтылудың айырмасында жатыр. Қазіргі қазақ тілінің орфографиялық сөздігіне сүйеніп жазуымыз керек. Сондықтан «рақмет» деп жазамыз, «қ» жазылады, алайда айтылған кезде «рахмет» деп айтылуы

занды. «Дастарқан» дегенде де «қ» жазылады, «дастарқан» деп те айтуыңызға болады, «дастархан» деп те айтуыңызға болады. Дегенмен жазуға келген кезде орфографиялық сөздікке сүйенген дұрыс.

«Ауыс-түйіс» пен «ауыс-күйіс» сөздерінің мән-мағынасын ажыратып алайық. «Ауыс-түйіс» деген – әдеби нормада бекітілген қолданыс. Ал енді «ауыс-күйіс» деген қолданыс жоқ. Бұл – қате қолданыс, абай болған абзал.

Күнделікті өмірде «рет» деп айтып жатамыз. Бір рет, екі рет, үш рет, я болмаса бір рез, екі рез, үш рез – қалай айтқан дұрыс? «Рез» деген қолданыс – диалектілік қолданыс. Әдеби тілде бекітілген «рет» деген қазақтың сөзі бар. Осыны қолданған жөн.

(А.Фазылжан)

07. mp3

Сөздерді дұрыс қолданайық

Жиі қолданылатын және талас тудырып жүрген сөздер «туған күн», я болмаса «туылған күн». «Туған күн» сөзі біздің нормамызға еніп кеткен, мағынасы дүниеге келген күн дегенді білдіретін сөз ретінде баяғыда бекіп кеткен. Енді осыны апарып жүйеге салып, «логика бойынша «туылған күн» болу керек» деп жүргендер бар. Тіл де тірі ағза сияқты. Сондықтан «туған күн» деген норманы білген абзал. «Туылған күн» – жасанды қолданыс.

Ал «қарама-қарсы», «қарама-қайшы» деген сөздердің қайсысы дұрыс? Бұл жерде «қарама-қарсы» деген қолданыс дұрыс. Өйткені бұл – бұрыннан қалыптасқан, беделді авторлардың қолданысындағы сөз. «Қарама-қайшы» деген кейінгі кезде жиі қолданылып жатыр. «Қарама» дегеннің өзі қарсылық дегенді білдіреді, ал «қайшы» деген қарсылықтың ең күшті формасы ғой. Сондықтан бұндай үстемелеудің қажеті аз. «Қарама-қарсы» сөзі – бір-біріне сәйкес келмейтін, бір-біріне мүлдем қарсы дүние дегенді білдіріп жатады. Ал «қайшы» сөзін жеке қолдансаңыз да болады. Бұл – «қарама-қарсының» мағынасын беретін синоним. Қайшы пікір, қарама-қарсы пікір – екеуі де бір қарсы пікірге қатысты қолданылатын синоним сөздер. Сондықтан «қарама-қарсы» деген сөз дұрыс.

«Ақтық демі шықты» дейді, «ақтық сөзін айтты» дейді. Осыны апарып, жалғасы көп болатын дүниелерге қолдануға

болмайды. Журналистердің «бүгін футбол командасының ақтық сайысы болып жатыр» дегені дұрыс емес.

(А.Фазылжан)

08. mp3

Сақтандыру тарихы

Лондон қаласында 1583 жылы 18 маусымда Уильямс Гиббонс өз өмірін 383 фунтқа бағалап, сақтандырған болатын. Гиббонстың бұл жаңалығын Еуропа елдері кәсіпкерлік қызметтің бір түріне айналдырды. Франция, Германия елдері сақтандыру ісін қолға ала бастады. XIX ғасырда Ресей империясы сақтандыру ісін мемлекеттің экономикалық саясатының бір саласы деп қарады. Банктерді сақтандыруды қолға алды. Қазақстанда сақтандыру ісі XX ғасырдың басында енгізілді.

Сақтандыру ісін ресми түрде заңдастырған Уильямс Гиббонс болғанымен, оны алғаш рет қолдана бастаған Ежелгі Қосөзен елдері еді. Одан Греция мен Римге, Қытайға таралып, қазіргі таңда бұл іс нарықтық экономиканың бір саласы ретінде қарастырылады. Сақтандыру саласы тарихындағы қызықты деректер жайында айтар болсақ, ең үлкен өтемақыны талап еткен – Джордж Мюллер есімді канадалық кәсіпкер. Германиядан Англияға танкер жеткіземін деп, оны сақтандырған Мюллер 1971 жылы 2 млрд доллар көлемінде өтемақы талап етті. Мюллердің тапсырысымен келе жатқан танкер апатқа ұшырап, теңізге 66 млн галлон мұнай төгіледі. Кейбір деректерге қарағанда Германияның сақтандыру компаниясы бұл өтемақыны пайызымен әлі төлеп келеді. Ал ең қызықты сақтандыруды рәсімдеген азамат Лоххнес көлінің жағасында тұрады. Ол өзін 1 млн долларға белгісіз мақұлықтардан сақтандырған. Ешкімге белгісіз нәрседен сақтандырған оның бұл талабын сақтандыру компаниясы мақұлдаған. Өзірге ол азаматқа белгісіз мақұлықтар тарапынан ешқандай қауіп-қатер төнген жоқ. Қазіргі уақытта қазақстандықтар пәтері мен автокөлігін сақтандырудан әріге аса алмауда. Туризм мен ауылшаруашылығы саласын сақтандыру ісі тым баяу дамуда. Жалпы кез келген азамат өз өмірін өртүрлі жағдайлардан сақтандыруды қолға алғаны дұрыс.

(baq.kz)

09. mp3**Сәулет өнерінің түрлері**

Сәулет өнері, яғни архитектура – адамдардың күнделікті өмірі үшін салынған ғимараттар. Мысалы: тұрғын үйлер, қоғамдық және тұрмысқа қажетті құрылыстар, мемориалдық ескерткіштер және т.б.

Сәулет өнері мынадай типтерге бөлінеді:

- тұрмыстық, яғни қалалық және ауылдық үйлер, сарайлар;
- кәсіби, бұған фабрика, зауыт құрылыстары, электр торабы орталықтары, гидротехникалар, теңіз порты, вокзал, метро және т.б. жатады;
- шаруашылық, олар – қоймалар, гараждар, автотұрақтар;
- қоғамдық, яғни оқу-ағарту, білім үйлері, театр, мәдениет және демалыс үйлері, мұражайлар, көрме залдары, стадион, мемориалдық ескерткіштер және т.б.

Кез келген ғимараттың сыртқы келбеті оның функциясынан, кімге арналып салынғанынан хабар беріп тұрады.

(bilimdiler.kz)

10. mp3**Қазақтың киіз үйі**

Киіз үй – Орталық және Орта Азияны қоныстанған мал өсірушілердің негізгі баспанасы. Мәдени-тұрмыстық және шаруашылық мақсатқа арналуына қарай бірнеше түрге бөлінеді. Шағын түрлері мыналар: жаздық тұрғын киіз үй; жорық кезінде тігуге арналған абылайша немесе жолым үй; көші-қонда пайдаланылатын уақытша жаппа үй; екі қанатты ақтағыр үй; киізінің тозығы жеткен қара құрым үй және т.б.

Ал ақ киізді түрлі түсті матамен оюлаған ақ ала ордалар, 24 қанатты алтын үзік киіз үйлер, хандар мәжіліс өткізетін 30 қанатты алтын ордалар көркем безендірілуі жағынан ерекше көз тартады. Жас жұбайларға арналған отау үй де жасау-жиһазға бай, сәнді де салтанатты келеді.

Киіз үйдің негізгі қаңқасын, яғни кереге, уық, шаңырақ, сықырлауықтарын «сүйегі» деп атайды. Киіз үйді тігерде, ең алдымен, қолайлы жер таңдап алады. Сонан соң керегелерді жайып, оны таңғыштармен біріктіре таңады, есігін орнатады. Басқұр-таңғыштармен мықтап таңылған кереге шеңберінің үстінен бақанмен шаңырақ көтеріп, оған уық шаншады. Әрбір уық қаламын шаңырақ қаламдығына сұғынта

кіргізіп, екінші жағын кереге басына байлайды. Осыдан кейін туырлық, үзік, түндік және киіз есіктерді жабады... Тығыз жапсырыла жабылған туырлық қозғалып не төмен түсіп кетпес үшін, сыртынан керегеге шандып байланады... Үзік киіздер арасында қуыс, ашық жер қалмайтындай етіп бірінің шетін екіншісімен бастыра жабылады. Бұдан соң киіз есік орнатылады. Ең соңында шаңыраққа бақан арқылы түндік жабады. Киіз есік пен түндік арнаулы бау арқылы оңай ашылып, жабылып тұрады.

(«Шаңырақ» энциклопедиясынан)

11. mp3

Қазақтың танымал сәулетшілері

Заманауи архитектураның кімді болса да қызықтыратыны сөзсіз. Тәуелсіздік монументі, Ақорда резиденциясы, «Қазақстан» қонақүйі тәрізді сәулет өнері туындылары халқымыздың мақтанышына айналған. Ал осындай зәулім ғимараттарды тұрғызуға күш салған сәулет өнері майталмандары жайында не білеміз? Қазақ сәулет өнерінің танымал тұлғаларының бірнешеуі туралы мәлімет бере кетейік.

Шот-Аман Уәлихан – Қазақстан мен шет мемлекеттерге танымал сәулетші, қоғам қайраткері, көптеген ғылыми-танымдық еңбектердің авторы. Оның төл туындысы, егемен еліміздің елтаңбасы, Қазақстанды әлемге танытып келеді.

Ақмырза Рүстембеков – Қазақстанның басты символына айналған «Астана-Бәйтерек» жобасының жетекшісі әрі идея авторы. Ол – Алматы қаласындағы «Silk Way» сауда орталығының, Алматы мен Бішкек қалаларындағы тұрғын үйлердің авторы, халықаралық байқауларда бірнеше рет марапатталған сәулетші.

Шоқан Матайбеков 2005–2007 жылдар аралығында Астана қаласының бас архитекторы қызметін атқарды. Ол – көптеген танымал сәулет нысандарының авторы. Соның ішінде «Тілеп қобыз сарайы» көпфункционалды концерт залы, «Сұлы-жасыл бульвар» кешені, «Солтүстік шұғыласы» атты тұрғын үй кешені, Министрліктер үйі, «Эталон орталығы» кешені мен басқа да құрылыс нысандары аталмыш автордың идеясынан туған. Шоқан Матайбеков есімі шетелге де танымал.

Сұлтан Баймағамбетов Алматы қаласы сәулет департаментінде 16 жыл басшылық қызмет атқарды, қаланың бас

сәулетшісі болды. Ол – Алматы қаласындағы Президент резиденциясы, орталық мешіт, Алматы әуежайы, «Нұрлы Тау» көпфункционалды кешені, Жамбыл Жабаяев пен Абылай хан ескерткіштері және тағы басқа сәулет кешендерінің авторы.

Болат Құспанғалиев – 2000 жылы архитектура саласында докторлық диссертация қорғап, қазақтың алғашқы сәулетші докторы атанған ғалым. Аталмыш тұлғаның басқаруымен әрі жетекшілігімен 20-дан астам жоба орындалған. Олардың қатарында Астана қаласындағы «Хайвилл Астана» көпфункционалды тұрғын үй кешені, «Белый Лайнер» әкімшілік-тұрғын үй кешені, Алматыдағы «Apple Town» тұрғын үй кешені бар.

Сәулетшілердің ой-қиялынан туған кез келген ғимарат, құрылыс, шындап келгенде, өнер туындысы, сәулет өнері туындысы болып саналады.

(Дайындаған М.Ақан)

ГЛОССАРИЙ

Құндылық – бір заттың маңыздылығы, пайдалылығы, зат не құбылыстың қасиеті.

Ұлттық рух – халықтың өзін-өзі тануымен айқындалатын, өскелең арман-мұраттарымен сипатталатын, елдік тұтастық идеясымен негізделетін өміршеңдік күш-қуаты.

Этноауыл – қазақи нақыштағы этно-мәдени кешен.

Клише – мәнмәтін мен белгілі бір қолданыстарда жылдам айтылатын қалыпты (шаблон) фразалар, тілдік қолданыс, тілдік штамп. Мысалы: *менің ойымша, осы мәселе төңірегінде ойлана келе, өз пікірімнің дұрыстығына көз жеткізу үшін, ақын (жазушы) осылай баяндайды, осы ой шығармасында былай көрініс тапқан, шығарма кейіпкерін еске алсақ, қорыта келе, осындай қорытынды шығаруға болады, жоғарыда айтылған пікірлерді жинақтай келе, келтірілген дәлелдер бізді осы ойға жетелейді, осы тақырыпты талқылауды қорытатын болсақ т.б.*

«РАФТ» стратегиясы бойынша оқушы қандай да бір нысанның рөліне еніп, өз ойын жазады.

Тіл мәдениеті – әдеби тілдің нормасы мен оның дамуын, сөйлеу тілімен қарым-қатынасын зерттейтін тіл білімінің саласы.

Әдеби тіл – жалпыхалықтық тілдің жүйеге түскен, екшелеген, өңделген түрі, сол тілде сөйлейтін адамдардың бәріне ортақ, түсінікті тіл.

Индустрияландыру – ірі өнеркәсіпті, ең алдымен, ауыр өнеркәсіпті құру және дамыту, ірі өнеркәсіптік өндіріс негізінде бүкіл халық-шаруашылығын қайта құру процесі.

Инновация – қазіргі ойлау үлгісі мен дәстүрлі таным ерекшелігіне ұқсамайтын жаңа ойлау жүйесін табу, кезектегі білім мен материалдық мүмкіндіктерді пайдалана отырып, көнені өңдеу, бар нәрсені жақсарту, кем нәрсені толықтыру, тың нәрсені байқау, жаңа зат, жаңа әдіс, жаңа жол, жаңа орта жаңалығымен өмірді жаңарту.

Магистраль (лат. *magistralis* – «үлкен», «негізгі») – жол қатынасы, электр, су, телеграф, газ құбыры, канализация жүйесіндегі негізгі, басты торап.

Алпауыт – қомақты, үлкен.

Интонация (лат. *intono* – «қатты дауыстаймын») – сөйлемдерді, олардың бөлшектерін сазына келтіріп сөйлеудің ырғақты әуені. Сөйлемнің интонациясына қарап, біз оның хабарлы, сұраулы, бұйрықты екенін ажыратамыз.

Кәсіби сөздер – белгілі бір шаруашылыққа, кәсіпке байланысты қолданылатын, халықтың бәріне бірдей түсінікті бола бермейтін, қолданылу өрісі шектеулі сөздер.

Ұлы Жібек жолы – Қытайдың Ши-ан деген жерінен басталып, Шыңжан, Орталық Азия арқылы Еуропаға баратын керуендік жол бағыты.

Жаһандану немесе **глобализация** (ағылш. *global* – «әлемдік», «дүниежүзілік») – жаңа жалпыәлемдік саяси, экономикалық, мәдени және ақпараттық тұтастық құрылуының үрдісі. Терминді 1983 жылы енгізген – америкалық экономист Теодор Левитт.

Мәдени жаһандану – мәдени байланыстардың дамуы.

Ғылыми-техникалық революция – ғылымды өндірістік дамудың жетекші факторына айналдыру арқылы өндіргіш күштерді түбегейлі өзгертіп, сапалық жағынан түлету.

Сленг (ағылш. *slang*) – әдеби тілге тән емес сөздер.

Ақпараттық-коммуникациялық технология электрондық есептеуіш техникасымен жұмыс істеуге, оқу барысында компьютерді пайдалануға, модельдеуге, электрондық оқулықтарды, интерактивті құралдарды қолдануға, интернетте жұмыс істеуге, компьютерлік оқыту бағдарламаларына негізделеді.

GPS (ағылш. *global positioning system* – «жаһандық позициялау жүйесі») – аралықты, уақытты және орналасу нүктесін анықтауға арналған навигацияның жерсеріктік жүйесі. Жүйені АҚШ Қорғаныс министрлігі жасаған.

Конверсия (ағылш. *conversion*) – мәліметтерді өндеудің бір әдісінен екіншісіне немесе мәліметтерді өндеудің бір жүйесінен екіншісіне өту үдерісі.

Канцерогендік заттар, канцерогендер (лат. *cancer* – «қатерлі ісік» және грек. *genes* – «тудырушы») – ағзада қатерлі және қатерсіз ісіктерді туғызушы химиялық қосылыстар. Канцерогендік заттар туралы алғашқы түсінік XVIII ғасырда Англияда пайда болған.

Жарнама – тауарлардың, қызмет көрсетудің тұтынушылық қасиеті туралы ақпарат беру және оған деген сұранысты көбейту мақсатында таратылатын хабарлама; белгілі бір адамдар, ұйымдар, әдебиет пен өнер шығармалары туралы хабар таратып, оларды әйгілеу. Жарнама көпшілік ақпарат құралдары арқылы жүзеге асырылады.

Интерпретация (ағылш. *interpretation* – «түсіндіру») – мәтіннің немесе ұғымның мәнін ашу, ұғындыру, түсіндірме жасау, түсінікті тілге аудару.

Интервью (сұхбат) – көсемсөз жанры, журналистің бір не бірнеше адаммен қандай да бір өзекті мәселе төңірегінде *сұхбат* жүргізуі. *Интервью* барысында белгілі бір оқиғаның, құбылыстың мән-мазмұны маманның түсіндіруі, айтуы бойынша терең ашылады.

Архитектура гректердің «architekton» деген сөзінен алынған. Дәл аудармасы – «құрылыс өнері» деген сөз.

Рельеф – мүсіндеу өнерінің кең тараған түрі, тек бір жағынан қарағанда жазықтық бетінен жақсы көрінетін мүсін.

Квадрига – төрт ат жегілген екі дөңгелекті арба.

Триумфалды арка – салтанатты безендірілген ірі арка түріндегі сәулет ескерткіштерінің бірі. Триумфалды аркаларды қаланың, көшенің кіреберісіне, көпірлерде, ірі жолдарда жеңімпаздар немесе аса маңызды оқиғалар құрметіне орнатады. Алғаш триумфалды аркалар Ежелгі Римде пайда болып, жеңімпаздың салтанатты түрде қалаға кіруіне орай салынған.

Ионикалық ордер – Ежелгі Грекияда көп тұрғызылған, әсемдік пен салтанатқа негізделген бағана.

Дорилік ордер – ионикалық ордерден бұрын дамыған қарапайым бағана.

Травертин (Ежелгі Италиядағы Тибур, қазіргі Тиволи қаласының атымен аталған) – көмір қышқылды қайнарлардан кальций карбонатының тұнуы нәтижесінде түзілген кеуекті тау жынысы.

Менгир – тігінен орнатылған үлкен, өңделмеген тастар түріндегі археологиялық ескерткіш. Неолит және қола дәуірінің мегалиттік ескерткіштері қатарына жатады.

Дольмен – өлікті жерлеуге арналған құрылыс; бірнеше тонналық жақпар тастар тігінен қаланып, төбесі жалпақ тақта тастармен жабылған. Бұл – мегалит құрылыстардың бірі.

Стела – бедерлі суреті немесе жазуы бар ұзын естелік баған.

Барельеф (фр. *bas-relief* – «аласа бедер») – бедерлі мүсіннің бір түрі. Техникалық негіз әрі фон болып табылатын тегіс бетке салынады. Кескін композициясы негіздің тұтастығын сақтай отырып, оның жарты қалыңдығындай мөлшерде шығыңқы тұрады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақ тілі. Орта білім беру мазмұнын жаңарту аясында негізгі орта білім беру деңгейінің 10–11-сыныптарына арналған оқу бағдарламасы. – Астана, 2016.
2. «Қазақстан». Ұлттық энциклопедия. Бас редактор Ә.Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» бас редакциясы, 1998.
3. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. – Алматы, 2011.
4. Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: Аруна, 2010.
5. Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптасуы. – Алматы, 2001.
6. Исаев С. Қазақ тілі. Оқу құралы. – Алматы: Өнер, 2007.
7. Ерғалиев Қ. Қазақ тілінің орфографиясы мен пунктуациясы. Оқу құралы. 2-басылым. – Павлодар: ПМПИ баспасы, 2014.
8. Уәлиев Н. Сөз мәдениеті. – Алматы: Мектеп, 1984.
9. Әлімов А. Интербелсенді әдістерді ЖОО-да қолдану мәселелері. – Алматы, 2013.
10. Ермекова Т., Оданова С. Кестелі грамматика. – Алматы, 2015.
11. Отарбекова Ж., Нұржанова Б., Байтымбетова П. Нормативті қазақ тілі. – Алматы, 2015.
12. Тұрсынова Г., Шүленбаева Ұ., Рыскелдиева Г., Итемирова А. Қазақ тілі. Оқулық. (Экология, су ресурсы, құрылыс-сәулет салаларындағы мамандықтарға арналған). – Алматы: ҚазҰТУ, 2013.
13. Алтынсарин Ы. Таңдамалы шығармалары. – Алматы: Ғылым, 1994.
14. Әуезов М. Абай жолы: роман-эпопея. – Алматы: Жазушы, 2011.
15. Мақатаев М. Аманат. Өлеңдер жинағы. – Алматы: Атамұра, 2002.
16. Мұстафин Ғ. Қарағанды. – Алматы: Жазушы, 2009.
17. Сәрсекке М. Қаныш Сәтбаев. Роман-эссе. – Астана: Фолиант, 2008.
18. Уәлихан Шот-Аман. Шығармалары. – Астана: Фолиант, 2013.
19. Шешендік шиырлары. Жинақ. – Алматы: Қайнар, 1993.
20. Ахметова З. Бабалар аманаты. Естелік-эссе. – Алматы: Полиграфкомбинат, 2017.
21. Мырза Әлі Қ. Домбыра. Өлеңдер жинағы. – Алматы, 1971.
22. Тарихи тұлғалар. Танымдық-көпшілік басылым. Құрастырушылар: Тоғысбаев Б. Сужикова А. – Алматы: Алматыкітап, 2009.
23. Шашубай Қошқарбайұлы шығармалары. – Алматы: Ана тілі, 2012.
24. Мұқанов С. Таңдамалы шығармалар. 13-том. Очерктер, саяхаттар. – Алматы: Жазушы, 1978.
25. Оңғарсынова Ф. Сыр-сұхбат. – Алматы: Атамұра, 2013.

Электронды қорлар

1. abai.kz
2. cpm.kz
3. infourok.ru
4. www.altyn-orda.kz
5. massaget.kz
6. www.balalaralemi.kz
7. makala.kz
8. wikipedia.org
9. kitap.kz
10. bnews.kz
11. qazaqsha.kz/articles
12. ustazbol.kz
13. aitaber.kz
14. ikaz.kz
15. adebiportal.kz
16. malimetter.kz
17. dk.kz
18. alashainasy.kz
19. adilet.zan.kz
20. 7kun.kz
21. boz.kz
22. sxodim.com
23. zhasorken.kz
24. kazakhfilmstudios.kz
25. www.pinterest.com
26. old.aikyn.kz
27. egemen.kz

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз.....	4
I БӨЛІМ. ҚАЗІРГІ ҚОҒАМ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ: МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ ӨРКЕНИЕТ. СӨЗ МӘДЕНИЕТІ	5
§1. Қоғам құндылығы – халықтың тілі, мәдениеті, салт-дәстүрі	6
§2. Ұлттық руханиятымыздың өзегі – тіл.....	9
§3. Қазақ халқының салт-дәстүрлері	13
§4. Қолөнер – сырлы өнер	17
§5. Қазақ киносы – қазақ тарихы.....	22
§6. Сөз мәдениетінің адам қарым- қатынасындағы орны.....	28
§7. Сөйлеу шеберлігі және тіл мәдениеті	33
I ТОҚСАН БОЙЫНША ҚАЙТАЛАУ	39
II БӨЛІМ. ИНДУСТРИЯЛАНДЫРУ: ҰЛТТЫҚ ӨНДІРІС. СӨЗ МӘДЕНИЕТІ ...	49
§1. Түркісіб теміржолы	50
§2. Тұлпар-Тальго	55
§3. Қара көмір	58
§4. Мыс кендері.....	60
§5. Алматы метросы	63
§6. Мұнай индустриясы	66
§7. Әлемнің ірі индустриялық алпауыттары Қазақстанда.....	69
II ТОҚСАН БОЙЫНША ҚАЙТАЛАУ.....	72
III БӨЛІМ. АДАМЗАТ ДАМУЫНЫҢ ЖАҒАНДЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ.	
ТІЛДІК ЖҮЙЕ ЖӘНЕ НОРМА	79
§1. Ұлттық мәдениеттің жаһандану үрдісі	80
§2. Экономикалық жаһандану.....	84
§3. Аумақтық жаһандану	87
§4. Ақпараттық-коммуникациялық жаһандану.....	89
§5. Адамзат дамуының жаһандық мәселелері	92

IV БӨЛІМ. АДАМ ӨМІРІН САҚТАУ. ТІЛДІК ЖҮЙЕ ЖӘНЕ НОРМА	95
§1. Адам өмірін қорғау – басты міндет	96
§2. Адамның денсаулығы – қоғам байлығы	99
§3. Адам өмірі және қоршаған орта	101
§4. Спорттың адам өміріне пайдасы	104
III ТОҚСАН БОЙЫНША ҚАЙТАЛАУ	107
V БӨЛІМ. СӘУЛЕТ ӨНЕРІ. ТІЛДІК ЖҮЙЕ ЖӘНЕ НОРМА	115
§1. Таңғажайып сәулет өнері	116
§2. Киіз үй – ғажап сәулет туындысы	122
§3. Таспен жазылған тарих	126
§4. Қазақстан сәулет өнерінің көне ескерткіштері	132
§5. Қазақтың танымал сәулетшілері	136
§6. Заманауи сәулет туындылары	142
§7. Ел астанасы – сәулет өнерінің жаңа тынысы	146
IV ТОҚСАН БОЙЫНША ҚАЙТАЛАУ	150
ТЫҢДАЛЫМ МӘТІНДЕРІ	159
ГЛОССАРИЙ	169
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР	172

Назар аудар

Электронды қосымша жүктелген CD қолжетімсіз болған жағдайда, қосымшаны *arman-pv.kz* сайтынан тауып, өз компьютеріңе жүктеп алуыңа болады

Оқулық басылым

Тыныштық Нұрдәулетқызы Ермакова
Гүлжанат Бураханқызы Тоқтыбаева
Нұрлыгүл Әйіпқызы Дүсіпова

ҚАЗАҚ ТІЛІ

Жалпы білім беретін мектептің 10-сыныбының
жаратылыстану-математикалық бағытына арналған оқулық

Суретшілері	А.Айтжанов, Д.Кдыров
Бас редакторы	Қ.Қараева
Редакторы	Н.Абдижаппарова
Техникалық редакторы	В.Бондарев
Көркемдеуші редакторы	Е.Мельникова
Бильд редакторы	Ш.Есенкулова
Суретші-безендіруші	О.Подопригора
Мұқабаның дизайны	В.Бондарев, О.Подопригора
Беттегендер	Г.Илишева, Л.Костина, Т.Жумагулова

Сатып алу үшін мына мекенжайларға хабарласыңыздар:

Астана қ., 4 м/а, 2 үй, 55 пәтер.

Тел.: 8 (7172) 92-50-50, 92-50-54. E-mail: astana@arman-pv.kz

Алматы қ., Ақсай-1А м/а, 28Б үй.

Тел.: 8 (727) 316-06-30, 316-06-31. E-mail: info@arman-pv.kz

«Арман-ПВ» кітап дүкені

Алматы қ., Алтынсарин к/сі, 87 үй. Тел.: 8 (727) 303-94-43.

Теруге 15.05.18 берілді. Басуға 21.06.19 қол қойылды. Пішімі 70x100 1/16.

Қағазы офсеттік. Қаріп түрі «ММ Мектептік». Офсеттік басылыс.

Шартты баспа табағы 14,19. Таралымы 40000 дана.

Артикул 810-001-002к-19